

- Промотивна **СКРАЋЕНА** верзија књиге (без другог и трећег поглавља, закључка, библиографије, табли са илустрацијама и карата)
- Продаја: Књижара Богословског факултета СПЦ, Ул. Краља Петра бр. 2, Београд, тел: +381(0)11 2183 991 (цена 1.300 динара)
- Е-издање „Пројекат Растко“, www.rastko.rs

Ђорђе Јанковић

Предање и историја Цркве Срба у светлу археологије

Кратак преглед од почетка до турске окупације

ХРИШЋАНСКА МИСАО

Београд, 2015

- Промотивна СКРАЋЕНА верзија књиге (без другог и трећег поглавља, закључка, библиографије, табли са илустрацијама и карата)
- Продаја: Књижара Богословског факултета СПЦ, Ул. Краља Петра бр. 2, Београд, тел: +381(0)11 2183 991 (цена 1.300 динара)
- Е-издање „Пројекат Растко“, www.rastko.rs

ХРИШЋАНСКА МИСАО
БИБЛИОТЕКА ВЕЛИКИ СВЕЧАНИК

ПОСЕБНО ИЗДАЊЕ

Уређивачки савет

митрополит Амфилохије (Радовић)
епископ Лаврентије (Трифуновић)
епископ Атанасије (Јевтић)
академик Матија Бећковић
проф. др Драгољуб Живојиновић
проф. др Војислав Коштуница
проф. др Предраг Ристић

Уредник

јереј Милорад Средојевић

Уредништво

Зоран Јелисавчић
Радомир Поповић
Предраг Протић
Милан Радуловић
Радомир Ракић

Прелом и припрема за штампу

Кристијан Релић

Израда карата

Зоран Јовичић и Кристијан Релић

Тираж

500

Штампа

Ваљево-принт

Издавачи

Хришћанска мисао
Универзитетски образовани православни богослови
Хиландарски фонд
Задужбина „Николај Велимировић и Јустин Поповић“

ISBN 978-86-83643-96-7

Садржај

Предговор 7

Увод 11

Географски простор 11

Словени 13

Словени и Стари Завет 17

О народима у Светом Писму 19

О помесним црквама 21

Археологија 23

Од Старог Завета до Константина Великог 25

ПРЕИСТОРИЈА – СРБИ И СЛОВЕНИ 25

ИСПУЊЕЊЕ ПРОРОЧАНСТАВА 42

АПОСТОЛ ПАВЛЕ КОД ИЛИРА (СРБА И ДРУГИХ СЛОВЕНА) 46

ПОКУШАЈИ РИМА ДА ЗАУСТАВИ УСПОСТАВЉАЊЕ ЦРКВЕ 56

ЦРКВА ИЛИРА (ПЦС) ДО МИЛАНСКОГ ЕДИКТА 313. 63

СТАНОВНИШТВО ИЛИРИКА 70

Устројавање Цркве Илира - Срба 75

ДОБА КАСНЕ АНТИКЕ 75

Црквено градитељство 77

Монаштво 89

Археологија о Илирима и Словенима 91

Лимиганати – Крајишници и њихова револуција 105

Почетак обнављања самосвојне српске културе у римској Далмацији 110

ВЕЛИКА СЕОБА НАРОДА – 5. СТОЛЕЋЕ 114

ДОБА ЈУСТИНИЈАНА УПРАВДЕ 122

Археологија о византијском становнишву Илирика 139

Црква код Илира 140

Археологија цркава 142

Монаштво 153

Словени пред долазак Авара (Обра) 155

Авари (Обри) 158

Археологија Словена Подунавља 165

КНЕЖЕВИНА СРБИЈА 169

Успостављање кнежевине Срба у 7. столећу 169

Устројавање Цркве 172

Србија под ударима нових великих сила у 9. столећу 177

ПЦС у 8. – почетком 9. столећа 179

Доба Словенских апостола и њихових наследника 187

ПЦС у 9. столећу до 924. 193

Устројство ПЦС 195

Обновљена архиепископија Прва Јустинијана у бугарским границама 205

ОБНОВА СРБИЈЕ 209

Архиепископ у Дубровнику 213

Цар Самуило и кнез Јован Владимир 213

Археологија Срба и Словена у 216

Српски светитељи 9-10. столећа 217

- Промотивна **СКРАЋЕНА** верзија књиге (без другог и трећег поглавља, закључка, библиографије, табли са илустрацијама и карата)
- Продаја: Књижара Богословског факултета СПЦ, Ул. Краља Петра бр. 2, Београд, тел: +381(0)11 2183 991 (цена 1.300 динара)
- Е-издање „Пројекат Растко“, www.rastko.rs

Обнављена Помесна Црква Срба 219

ВОИСЛАВИЋИ 219

Археологија Срба 11-12. столећу 220

Српски владари у чекаоници 225

Српске архиепископије у Дубровнику и Бару 228

Архиепископија у Охриду 235

Подвижници 243

Стање крајем Средњег века 244

ДОБА СТЕФАНА НЕМАЊЕ 246

Житије 249

Стефан Немања и његове цркве 250

Обрачун са шизматичима – јеретичима 252

Дело Стефана Немање 257

СВЕТИ САВА ОБНАВЉА АРХИЕПИСКОПИЈУ ИЗ ДОБА ЦАРА ИРАКЛИЈА И ОСТВАРУЈЕ НАРОДНЕ ТЕЖЊЕ 261

Монаштво 265

Дело Светог Саве 267

НЕМАЊИЋИ 267

Предање и чињенице о ктиторству краља Драгутина 269

Култура 283

ПРЕДАЊЕ О КОСОВСКОМ БОЈУ И АРХЕОЛОШКЕ ЧИЊЕНИЦЕ 285

Сведочење мрамора 291

Древна предања 305

Окупација 312

Закључак 315

Библиографија 323

Општи регистар 343

Табле

Карте

- Промотивна **СКРАЋЕНА** верзија књиге (без другог и трећег поглавља, закључка, библиографије, табли са илустрацијама и карата)
- Продаја: Књижара Богословског факултета СПЦ, Ул. Краља Петра бр. 2, Београд, тел: +381(0)11 2183 991 (цена 1.300 динара)
- Е-издање „Пројекат Растко“, www.rastko.rs

„Шта је Предање? То што ти је поверено, а не што си пронашао; то што си примио, а не што си сам измислио; то није дело ума него учења, није приватна својина него свенародна предаја; дело које је до тебе дошло, а не тобом откривено; у односу према њему ти ниси проналазач него стражар, ниси оснивач него следбеник, ниси вођ него вођен.“

Викентије Лерински

(по: Јеромонах Јустин, *Догматика Православне Цркве*, књига прва, Београд 1980, 48-49)

Археолошка истраживања манастира Тврдоша и Иловице, која су ми поверили епископ Атанасије (Јевтић) 1996. и митрополит Амфилохије (Радовић) 1997, потврдила су предања и омогућила нов начин проучавања прошлости Срба, од почетка кроз Цркву.

- Промотивна **СКРАЋЕНА** верзија књиге (без другог и трећег поглавља, закључка, библиографије, табли са илустрацијама и карата)
- Продаја: Књижара Богословског факултета СПЦ, Ул. Краља Петра бр. 2, Београд, тел: +381(0)11 2183 991 (цена 1.300 динара)
- Е-издање „Пројекат Растко“, www.rastko.rs

Предговор

Књига пред читаоцима је покушај да се археолошком методологијом сагледа преисторија и историја Помесне Цркве Срба (даље ПЦС), у доба Старог и Новог завета, имајући на уму Начало (началство) српског народа, дакле Србе и њихов пут пре Христа и у хришћанству. Биће приказан српски народ кроз саграђене, рушене и обнављане цркве, са Црквом коју је створио и у којој живи на свом укупном простору.¹ Археолог користи писане изворе и предања као помоћну грађу, али закључке мора да доноси на основу археолошких, опипљивих остатака из прошлости, не само о материјалној култури, већ и о духовној. Мислим да је то добар приступ утврђивању истине у времену материјализма. Верујући се заклањају за веру у написано, затварајући очи пред сумњама, јер се плаше да би испитивањем изгубили веру, сумњама које човечанству стално намеће такозвани мондијализам (заправо старо Царство). Треба истраживати без страха и страсти, јер све науке сведоче о Богу Творцу. Неки научници још износе заблуде, бавећи се само малим деловима творевине у простору и времену, и зато не виде цело дело Творца. Теорија о настанку света из једне тачке („велики прасак“), дакле из ничега, једина данас одржива, условљава путеве свих осталих природних наука. Тај догађај, настајак света, данас се види као процес дугог трајања. Већ сам чин настанка материје ни из чега, макар то био у почетку само водоник или било који други елемент, Божије је дело, јер се не може објаснити ни једном егзактном науком, и потпуно је изван људских поимања. Кажу, свет несхватљиво велик људским мерилима, настао је „природно“, ни из чега, и нестаће бесконачним ширењем у ничему, опет „природно“. И на томе се онда гради прошлост планете земље од више милијарди година. Мерење времена у прошлости је математика нашег доба, а ко зна како је време стварно текло. Произилази да је човечанство ушло у нову фазу Богопознања: сада и наука зна да је свет створио Бог. Зато они људи који немају вере могу научити да је Бог наш творац; отварају се нови правци научних истраживања. Зато је богоборцима преостало да траже „ванземаљце“ и „настанак живота“ негде другде у свемиру.

У овом свету, кроз простор и време, међу разним народима постоје и Срби. Као и други православни хришћански народи, имају своју помесну цркву. ПЦС, као духовна заједница, има своју историју у Новом завету, али и преисторију, у доба *Старог Завета*. Тек треба утврдити да ли је самобитна, или уд Словенства. Свети Сава и његови наследници, настојали су да сачувају јединство словенског језика, не само кроз писану реч. Историја српске цркве је у великој мери запрета на пепелом пожара изазваних најездама страних војски у 14-17. столећу, прво са истока турских – муслиманских, а затим са запада немачких – римокатоличких. Зато се могу сакупити само пабирци раније написаних докумената. Нестанак писаних извора и велике жртве у борби са Турцима и Немцима, нису угасили у српском народу свест о себи; утемељена делима предака, ПЦС живи, њена свећа се није угасила. Током 16-18. столећа настала су писана сведочанства, различите природе, која су показала да Срби, иако у турском, аустријско-немачком и млетачком ропству, нису заборавили ко су, нити се одрицали своје Цркве и свог Заве-

¹ Занимљиво је (и поучно о времену у ком живимо) да се вишетома *Историја српског народа*, издање Српске књижевне задруге, не бави Србима у Босни 12-15. столећа. Слична подела, по аустријско-авнојејевским границама, запажа се и у синтезама о српским црквама и манастирима.

та. О томе још боље сведоче храмови и други археолошки подаци. Срби су учествовали у ратовима Аустрије и Млетачке Републике против Турске, надајући се ослобођењу, али је оно постало достижно тек стицајем околности, у којима је Наполеон наметнуо свој поредак Западној Европи и потчинио немачке државе, а после самосталног устанка 1804. и уз помоћ православних Словена, Руса. Касније, знајући да Срби непрекидно теже уједињењу и слободи, Рим и Немци (Аустрија = Österreich = Источно царство) предузели су пропагандне мере да такве тежње што више поремете, кроз измишљање и наметање лажне прошлости народима Југоисточне Европе, нарочито од окупације Босне и Херцеговине 1878. Посебна мета су били Срби, систематски брисани из историје и са историјских карата (**карта** на стр. 29). У томе су некада учествовали најамљени научници, а данас тај нечасни задатак обављају још увек неки наши угледни научници из уверења. Из својих империјалних разлога, противсловенских, том раду се придружила претежно германска Велика Британија. Започето је измишљање и фалсификовање наводног илирског порекла Албанаца (Арнауца, Шиптара, Мирдита, Гега, Тоска, итд, свеједно), са циљем да се прикрије и заборави дотле уобичајено повезивање Илира и Срба. Од измишљених богумила у Риму, као јеретика Босне, започето је прављење бошњачке (муслиманске) нације, које се данас довршава. Идентитет становништва данашње Бугарске, по ослобађању од турске окупације, грађен је споља, не на словенском већ на хунобугарском наслеђу, упркос њиховом словенском језику. Започето је стварање нових „Македонаца“ да би се заборавило на наследнике не само српског рода, већ и Брсјака, Мијака, Струмичана и других Словена. У данашњој Румунији је са западних страна Европе још раније започето затирање словенских корена и ћириличног писма, тако да данас Румуни не умеју да читају своје средњовековне текстове и напписе у црквама (то ће се и Србима десити ако се одрекну ћирилице, како им намећу садашње власти). Мађари су заборавили да су им скоро сви краљеви из лозе Арпадовића били ожењени Словенкама, да им је матерњи језик био словенски, а у држави су им најбројнији становници били Словени. Чак је и код малобројних Русина однекуд раширена измишљотина да воде порекло од Белих Хрвата – а зашто себе сада зову Русинима а не Хрватима? А Хрватима је замењена матица, идентитет: Хрватска је била у Далмацији, а у 15-17. столећу је „премештена“ у Славонију, односно западни део међуречја Саве и Драве. Тако се и за Србе намеће већ једно столеће неистинит став (К. Лиречек) да се као народ образују ширењем српског имена под Немањинима, са подручја између Ибра и Пиве. Да је то бесмислица знало се и пре 100 година, јер су босански владари у својим повељама наводили да владају Србима, а не Босанцима („Бошњацима“). Таквим искривљавањем слике прошлости народи Југоисточне Европе загубили су своје стварне корене, заборављајући претке и тражећи их тамо где их нема. А зна се судбина оних без корена, да се са њима лако може споља управљати.

Међутим, многе тајне сачуване су сакривене у земљи, у археолошким налазиштима, а оне полако излазе на видело дана: „Истина ће никнути из земље и правда ће с неба приникнути“ (Пс 85: 11). Археолошка налазишта постепено откривају праву истину о прошлости, па и ону о ПЦС. Утврђивање истине археолошким методама је мукотрпно путовање, јер га спотичу и политичке и научне власти. Као што је народни Дух давно испевао у песми „Буна на дахије“, (српске) власти нису биле склоне сукобима са господарима, већ обичан народ и калуђери. О корумпираности српске елите у Србији сличну оцену изнео је Арчибалд Рајс, пишући о „српским“ „интелектуалцима“. Данас је стање још горе.

² Наводно је деспот Стефан Дозидео (необичне) полукружне певнице, а сачувао четвороугаони олтарски простор, готички, што нема никаквог смисла. Та измишљена епископска црква би била дуга само око 15 м (храм Ресаве је дуг преко 34 м, а Лазарица око 18 м), да би се уклопила у ту измишљени митрополитски манастир.

³ Ископавања је подстакао епископ Атанасије (Јевтић), као и манастира Тврдоша, а финансирала Епархија Захумско-Херцеговачка и добровољни рад студената археологије и археолога у Тврдошу.

⁴ Народни музеј у Београду, основан 1844, плаћкан у Првом и Другом светском рату, данас нема сталну поставку, а Музеј града Београда, основан 1903, такође. Данас престоница окупиране Србије има једину археолошку изложбу у витрини продавнице ципела – улица Кнеза Михаила бр. 30 (пасаж)!

⁵ Сложно су укинули наставу словенске археологије у Београду, и вреди да се забележе њихова имена. За чије интересе раде препознаје се по земљи одакле их подржавају, из Немачке: А. Палавестра, С. Бабић, М. Јевтић, В. Василјевић, Н. Тасић, Б. Анђелковић, В. Димитријевић, С. Стефановић. Ту је и М. Милинковић, последњи заступник идеја готске фасцинације. Ти археолози са највишим научним звањима имају врло танке библиографије.

Има археолога који фалсификују податке археолошке грађе, на врло груб начин, што се данас може тумачити само као смишљено насиље са циљем да се јавности наметну одређена погрешна схватања. На пример, М. Поповић иде тако далеко да измишља план римокатоличке цркве, коју је кобајаги деспот Стефан преправио у православну (М. Поповић, В. Бикић 2004: 213-219). На основу откривеног дела ктиторског натписа деспота Стефана, у коме стоји да је доградио певнице некој иначе непознатој цркви у Београду, он је измислио да је то претходно била црква готичке архитектуре, дакле подигнута од стране римокатолика, и на тај начин ствара слику да је деспот Стефан отимао римокатолицима цркве и преправљао их у православне. И онда је ту исконструисану цркву, наводно из римокатоличке преправљену у православну, прогласио за храм Београдске митрополије!² А где је онај епископски саборни храм, по коме знамо за словенско име Београда од 872. године, у коме су чуване иконе и мошти? Овај фалсификат за сада није уграђен у српску историју, али многи други јесу. На пример, у *Историји српског народа 1* (ИСН 1981: 208, 238), пише да су храмови садашњег Петро-Павловог манастира код Требиња саграђени у 11-12. столећу, да је то био (латински) бенедиктински манастир (Sancti Petri de Campo), у смислу да је био у саставу Римокатоличке цркве, у коме су сахрањивани српски владари, према М. Поповићу (1973), који разрађује став К. Јиречека (К. Јиреček 1897: 33). Међутим, ту су темељи саборне епископске цркве и стојећи храм са крстионицом 4-6. столећа, што је непобитно утврђено ревизионим археолошким ископавањем³ (Ђ. Јанковић 2002; Ђ. Јанковић 2003б)! Дакле, уместо да располажемо сазнањем о у писаним изворима непознатом епископском седишту 4-6. столећа, и да је један његов храм служио без прекида до турске окупације, подметнут је наводни римокатолички манастир подигнут у 11-12. столећу. Та превара је разоткривена, али колико треба да прође времена да буде истиснута из темељних књига, као што је *Историја српског народа*, и колико још има неоткривених превара и још више заблуда, нарочито у уџбеницима?

Посебан начин борбе против утврђивања истине спроводе власти над Србима – лошим законима, нечињем, ометањем и спутавањем истраживања целисходних за археолошко утврђивање чињеница о прошлости и култури српског народа. Ту је монопол над средствима за истраживања и објављивање; „подобни“ добијају неограничена средства за припрему публикација (сарадници, техничко опремање) и штампу, остали морају сами да се сналазе. Отуда и неки технички недостаци ове књиге, сажетост, застарелост извора и стара документација. Власт је успоставила установе (заводе за заштиту споменика кул-

туре) којима је задатак да штите „непокретну“ баштину, али тако да се спрече истраживања и открића – њихов рад је сведен на покушаје физичког очувања појединих видљивих споменика. На основу тога су многи манастири и цркве приказани као истражени, а заправо нису, неспособношћу истраживача и вољом власти. Значај неке цркве се не може свести на изглед грађевине и живописа, јер им се тиме одузима прошлост и сам живот. Истина је и да често нема разумевања ни у епархијама за археолошко истраживања наших храмова, односно за откривање старости и судбине светиња. Са треће стране, музеји, којима је задатак да чувају и проучавају културноисторијско наслеђе, да га излажу и тако учествују у образовању и обликовању свести, сведени су на магацине.⁴ Све то објашњава зашто се тако мало зна о прошлости ПЦС пре Немањића. То постаје нарочито упадљиво поређењем са неким нашим суседима, који располажу са неупоредиво више истражених храмова и средњевековних налазишта. Очигледно треба сакрити по сваку цену „страшне“ истине да су Словени пореклом из Подунавља, да су Срби од почетка у хришћанству, да им је матични простор одувек био између Ибра и Уне... Чак и стручњацима је данас тешко да прихвате да није тачно оно што нам се безмало столеће понавља. Задатак борбе против истине добили су директори националних установа, декани, академици... Отуда је археолошка наука тешко болесна, заражена глупошћу, неспособношћу, подлошћу, фалсификатима, лажима, поданишћом, непотизмом, клановима... Треба знати да самозвана „елита“ у наше име одлучује да ли имамо прошлост, па самим тим и будућност.⁵

Давно је написао велики владика Петар Петровић Његош: „Вук на овцу своје право има, ка тирјанин на слаба човјека, ал' тирјанству стати ногом за врат, довести га к познанију права, то је људска дужност најсветија!“ Ова књига је прилог спознавању истине о ПЦС, њеној целовитости кроз простор и време, којој припадају одређена права и сразмерне дужности, јер је Црква коју су успоставили апостоли, заправо велики Апостол Павле. Морамо да сачувамо Предање примљено од Апостола Павла и других апостола, да би светла лица изашли пред Праведног Судију. Постоји и духовни живот са својом историјом, а не само материјални. Поред тога, циљ ми је и да заинтересованим укажем на археолошку и другу литературу, на оно незапажено, на многа питања која заслужују расправе, труд и време да се расветле, како би сами истраживали и тражили истину, а историчарима Цркве на археолошке изворе. Неки делови књиге делују или јесу домишљања, али молим читаоце да обрате пажњу на суштину и чврсте ослонце које наводим, који се не могу оспорити, на материјалну културу, као што су цркве, грнчарија или накит. Највећа пажња је посвећена оној прошлости о којој се

- Промотивна **СКРАЋЕНА** верзија књиге (без другог и трећег поглавља, закључка, библиографије, табли са илустрацијама и карата)
- Продаја: Књижара Богословског факултета СПЦ, Ул. Краља Петра бр. 2, Београд, тел: +381(0)11 2183 991 (цена 1.300 динара)
- Е-издање „Пројекат Растко“, www.rastko.rs

најмање зна, о којој је у историји Српске православне цркве најмање написано, а оно што је написано заснива се на заблуди о досељавању свих Срба у 7. столећу. Зато посебно разматрам ПЦС из доба апостола („Илирску“ Цркву), затим доба првих црквених отаца, потом доба Јустинијана, када је на неки начин припремљено успостављање за Србе јединствене Помесне цркве у новим околностима. Од цара Ираклија почиње устројавање савремене ПЦС, завршено у време Стефана Немање и Светог Саве, после тешких искушења у борби за државну и црквену самосталност. Нарочиту пажњу посвећујем археолошким сведочанствима о западном делу ПЦС у Позном средњем веку, где наводно није било православних пре турских освајања. Археолошким поређењем Рашке и Босне, источне и западне крајине, открива се јединствена Србија.

УВОД

Уобичајено се настанак Помесне цркве Срба повезује са Светим Савом. Историчари Српске Цркве бележе и старије податке, али не видећи у њима првобитну помесну Цркву, о којој заиста нема јасних сведочанства у писаним изворима. Међутим, Свети Сава је само обновио ПЦС, учврстивши је трајно на православном путу, и ту су његове неизмерне заслуге, као и Светог Симеона. Свети Сава је био, како је то забележено на живопису Милешево, архиепископ Рашке и Далмације. За Ану Комнину, ћерку цара Алексија (1081-1118), Далмати – Срби живе на Косову и даље на запад. У српским областима су пре Светог Саве деловале различите архиепископије. У време кнеза Мутимира, у 9. столећу, Српска црква је била одлуком папе Јована VIII потчињена архиепископији Паноније, тојест Светом Методију; није установљено да ли су ту одлуку Срби спровели. Ако јесу, то је било из љубави и поштовања према словенском Апостолу. По смрти Светог Методија 882. године, Црква Паноније је прешла у руке Немаца и почело је наметање латинске службе; ту архиепископију Срби свакако нису признавали. Нема сумње да су источне области Србије, у сливу Мораве, заузете од паганске Бугарске, потпале под потоњу архиепископију у Охриду, којој је на челу био Свети Климент. По ослобађању Србије од Бугарске, уочљива су два водећа архиепископска престола за Србију, оба под Римом, један у Дубровнику, који је контролисао Цариград, и млађи у Бару, под влашћу Војиславића. Наши храмови са својим археолошким окружењем, објашњавају шта се тада дешавало са ПЦС.

Предања православних Словена, Срба и Руса, различите природе, записана у Средњем веку и данас усмено сачувана, сведоче да је још Апостол Павле проповедао Јеванђеље Србима и Словенима, а за њим и други апостоли. Зато се успостављање ПЦС мора разматрати од апостолских времена, када је заиста утемељена. То подразумева да су Срби тада постојали као самосвестан народ, да су боравили на садашњем тлу, у римском Илирику. Да би се ова питања растумачила, треба њихово разматрање започети редом, од почетка, од тла и народа.

Географски простор

Савремено српско тло, сада овако политички разбијено на географски неприродне области, одувек је по рељефу имало свој јединствен матични простор, различитих назива кроз време. То је динарско подручје, између Ибра на истоку до Купе на западу, а између Јадранског мора на југозападу и Посавине на северу. То је подручје брда и ниских планина раздвојених пољима и пресечених попречним речним долинама; пружају се упоредо са обалом Јадрана и током Саве. Значајније реке јадранског слива су Дрим и Неретва, а у црноморски слив отичу веће реке као Дрина, Босна, Врбас, Уна. Динарско подручје се најприродније повезује планинским венцем кроз садашњу Албанију са југом Балканског полуострва, Македонијом и Грчком, а северније, преко Копаоника обухваћеног сливом Мораве, повезано је са планинским подручјима данашње

западне Бугарске. Рељеф тих подручја омогућава једнако привређивање. На западу се после ниских предела Покупља уздижу Алпи, који условљавају другачију привреду. Динарско подручје повезује сезонско планинско сточарење. Приморје је различите природе, јер бродарењем, риболовом и трговином повезује Динарско подручје са целим Медитераном. Посавина повезује Динарско подручје са целом Панонијом, Подунављем и даљим областима, што су равничарска пространства налик мору, тежа за превоз робе али мање опасна. И у Панонији је привреда другачија, мада не колико она у приморју. На западу постоје планинске везе све до Алпа и слива Поа. Овакав рељеф Динарског подручја, богат шумама, условио је земљорадничку привреду са наглашеним сезонским сточарењем, сродну Поморављу, а различиту од панонске, где није било потребе за таквим сточарењем, као ни у приобаљу. Пошто је била област мањег изобиља за земљораднике од суседних, са динарског подручја ширило се становништво у околне области, и то пре свега у слив Мораве, најсличнијег рељефа. Захваљујући положају и рељефу, Динарски простор је био изван главних комуникација, и као такав заштићен од великих ратних похода и дејстава, дакле стабилан простор. Због раздробљености, уситњености, жупа, висоравни и недостатка великих раскрсница, није било услова за настанак значајнијих градова у античком смислу. Из истог разлога наметала се повезаност појединих група становништва заснована на неком посебном природном богатству (као што су руде, риба или стока), чега није могло бити у пространој Панонији. Брдско планински рељеф је наметао сточарење, а оно лаку покретљивост, размену знања, искуства; сточари су и борбенији, јер им је благо покретно. Ово подручје називано је Далмацијом у римско и рановизантијско доба, а и касније, до 12. столећа.

Слив Мораве је отворено подручје, подељено са неколико планинских масива на простране, издужене речне долине – Западне и Јужне Мораве, Нишаве, Тимока, суседног Вардара и са Косовом као средишњим развођем. Са запада га планине спајају са Динаридима, а на североистоку са Карпатима преко Гвоздених врата. Ртањ и Хомоље су проходна подручја и са истока ослоњена на приступачне долине Тимока. Стара планина је већ препрека, не због своје висине, већ што се наслања на тешко проходан Балкански венац супротног правца. Слично је и јужно, где тек планински масив Родопа, источно од Струме, представља озбиљну препреку. На југу је Поморавље сасвим повезано са сливом Вардара ниским планинама и долинама, а на северу преко Дунава са Банатом и Потисјем. Привредно је Поморавље претежно подручје земљорадника, са малим потребама за сезонским сточарењем. Кроз Поморавље пролази једна светска и две европске велике комуникације. То је пут који повезује Стари свет (Месопотамију, Египат) преко Цариграда са Средњом и Западном Европом, затим пут који спаја степе Источне Европе са Балканским полуострвом, и пут који повезује Грчко полуострво са Средњом и Источном Европом. Раскрснице на ушћима река су повољна места за оснивање тргова и градова (Ниш, Београд, Скопље, итд). Ово подручје названо је по римској окупацији Горњом Мезијом, а затим Северним Илириком и Дакијом.

Простори Паноније и Јадрана су сасвим другачије природе, равни, са обиљем хране, која се добија или обрадом земље или риболовом. Плодност земље и река у једном и неисцрпност мора у другом случају, обезбеђују стабилну исхрану. И ту су повољни услови за оснивање градова, на обалама река и мора, због отворености и постојања бројних путева. Велика растојања су једноставно прелажена бродовима, а у Панонији и колима. Овде недостају рудна

богатства, дакле метал, који су морали да траже у динарском подручју или у другим планинским областима око Подунавља. Сав тај описани простор је у античко доба називан илирским.

За Плинија (*NH* III. xxv-xxvi) је у 1. столећу илирски простор у римским границама обухватао Далмацију (од Лике до Посавине, Ибра и развођа Метохије и Косова), Мезију (од Ибра и Косова преко Старе планине до ушћа Дунава), и Панонију (од Посавине до Дунава на север). Тракија је обухватала простор слива Марице до обала Црног мора и ушћа Дунава. Јасно је да овако одређеном илирском тлу треба прибродити одговарајућа подручја на левој страни Дунава. Наиме, Дунав никако није могао бити граница, нити су Римљани покорили све Илире. Када су Римљани успоставили своју власт до обала Дунава, за непокорне је било најлакше да се преселе у области северно од Дунава. Да се нешто тако десило показује и чешко предање забележено у 13. столећу, како су Словени и Римљани поделили власт над Панонијом. Касније су Римљани освојили Дацију (сада део данашње Румуније унутар Карпата и Мала Влашка), због њених рудних богатстава, али нису успели да освоје цео панонски базен ни цело доње Подунавље. У илирска подручја су и касније рачунате области све Далмације и Мезије. Амијан Марцелин (1998: 377) јасно пише у 4. столећу да Тракија почиње источно од развођа Нишаве са знатно нижим сливом Марице, дакле источно од Софије. У 6. столећу је Северни Илирик, односно архиепископија Прва Јустинијана (углавном некадашња Горња Мезија), обухватао подручје до Родопе, Тракије и Лома. Другим речима, данашња западна Бугарска је била део Илирика; то стање треба упоредити са сличним простирањем надлежности Пећке Патријаршије под Турцима. Ово је важно, јер су данашње политичке границе, које су образовале западне силе, вештачка творевина која нема историјско ни етничко утемељење. Ту има много замагљивања од стране научника у служби власти, да би се прикриле чињенице познате од римског доба. Дакле, ни Цркву не треба гледати кроз данашње политичке границе. У почетку, у апостолско доба, она се природно ширила према подручјима језика који је повезивао становништво неке области. Иако не знамо какав је био илирски језик (заправо словенски тог времена) ни какви су му били дијалекти (Далмација – Мезија – Панонија), неспорно је повезивао становништво које га је говорило, на предоченом подручју. Поређења ради, на тлу некадашње Мезије говори се екавским наречјем, а ијекавицом у некадашњој Далмацији, рекло би се одувек. Потом је уследило потчињавање административним границама, а њих је одређивао Рим по свом нахођењу, не би ли утемељио своју универзалну власт. Тако је Црква илирског језика у римским границама под-

ељена на више административних целина, међусобно блиских, раздвојених и под различитим утицајима, али у тадашње време ипак препознатљивих под илирским именом. Јединственост илирског простора може се пратити и преко изгледа црква, као што ће се видети.

Словени

Још од 17. столећа припремана је обмана да се Словени, а за њима и Срби, насељавају на Балканско полуострво тек током 6-7. столећа, као пагани и некакав најзаосталији народ Европе, и та је неистина прихваћена у 20. столећу. Заиста се тада досељавају нека словенска племена, несумњиво и неки Срби. Међутим, ту је реч о групама које се заправо највећим делом враћају на своје тло, о потомцима избеглица пред Римљанима и другим завојевачима Подунавља. Многи од досељених укључиваху се одмах равноправно у рановизантијско друштво – грчког и латинског говора, што не би било могуће да им цивилизацијски нису били сродни, за разлику од Хунобугара или Германа. Због савремене немачке пропаганде против Словена, овде се треба осврнути и на само име Словена, јер оно као такво није забележено пре 4-5. столећа, што су узима за наводни доказ да Словени пре тога нису ни постојали. Српско име, далеко раније забележено (као и имена Венеди, Анти и неких словенских племена), оспорава се на други начин – наводно припада неком првобитно несловенском народу, који је своје име оставио (потчињеним) Словенима, а они га и данас носе, слично савременим Бугарима.

Етноним „Словени“, као и „Срби“, неки филолози повезују са појмовима „сунце“ и „светлост“ (у Русији заслужни О. Трубачов, и В. Топоров 1995, код нас М. Никић 2004, и други). То је заиста основано. Археолошки, Словене кроз време повезују неке особине, које се могу у одређеној мери пратити веома дубоко у прошлост. Међу особеним предметима Словена је црепуља, кружна посуда у виду плоче, са или без окомитог руба, намењена печењу хлеба, погаче, пање. Оне су у 5-7. столећу особеност свих Словена; код Срба имају добро утврђено обредно значење (М. Филиповић 1951). Има их у најстаријим издвојеним словенским културама, а у Подунављу се налазе у прошлости до Старијег бронзаног доба. На њима одоздо може бити уписан крст, још у далекој преисторији. Ту је симболика јасна: круг – сунце – жито – погача. Ово се може упоредити са подацима о обредима из Старог Завета. Други препознатљив знак Словена кроз тисућлећа су трепетљике – троугаони или трапезоидни привесци на накиту, од лима, који су светлцуали преламајући светло, и уједно шумели. Они су нарочито чести код Словена од краја старе ере до

8-9. столећа, али користе их и до наших дана; пре тога су познати код Илира у Подунављу, кроз Старије гвоздено доба. Они привлаче светлост, одбијају је, преламају. Зато ми тумачење словенског и српског имена кроз светлост делује убедљиво и археолошки укрепљено. То може упућивати на неко прадавно откривење: „И ово је обећање које смо чули од Њега и јављамо вама, да је Бог светлост, и таме у њему нема никакве.“ (1. Јн 1. 5). Такође и: „Јер некада бијасте тама, и сада сте свјетлост у Господу; владајте се као дјеча свјетлости“ (Ефес 5. 8). Свети Сава је, по Иловичком препису *Законоправила*, написао да је знања замагљена грчком мудрошћу превео на **светло** (свѣтъ) словенског језика. За Светог Саву је знање језика и уопште сво знање, спознаја – светлост; светлост разумна просвећује. Сам језик кога знамо је светлост; појам светла (свѣтъ) близак је појму свести (свѣсть).

Словенско и српско име се чудно преплићу у латинском и млађим језицима са положајем роба. Наиме, латински *servus, servio, servitus*, значе роб, робовати, ропство. Томе насупрот, *Servilius* је име угледног римског рода забележеног током последњих пет столећа старе ере, а *Servius* је лично име; *servator* (*servatrix, f.*) је чувар, спаситељ, а *servo* значи пазити, чувати. Из латинског су неки модерни језици преузели сличне појмове. У енглеском и француском се роб каже *serf*, а у енглеском и *slave*, док је Словен – Slav. Речи *servant, serve*, итд, у енглеском значе слуга, служити. У немачком језику су Словени - *Slaven, Slawen*, а Срби – *Serbe*, док *sklave* значи роб, *servil* - ропски а *serbe(l)n* - пропадати. Ове подударности могу се објаснити постојањем словенског и српског имена још у старој ери. Робови су за Римско царство били роба, а Словени, којима је ропство било страно, били су честе жртве неприродног поретка, у доба римског освајања Илирика, чак до Позног средњег века. Ако су заробљени Словени себе тако називали тада или још раније, то име је могло у латинском језику добити значење „роб“. Иначе, Римљани су обично покорене народе (Словене) до Дунава звали Илирима, а иза Дунава и Карпата Сарматима. У грчком језику, старијем од латинског, нема таквих примера. Константин Порфиогенит тумачи српско име у 10. столећу, Σέρβλοι, тако што оно на језику Ромеја (Римљана, односно на латинском језику) значи 'робови', а обућа робова је σέρβυλα (опанак?). Тиме је доказивао да су Срби одавно робови Ромеја односно Византинаца (*СН* 1959: 47-48). Узгред, у јерменском језику (а у њиховим пределима је било Срба), „сурб“ (սւրբ) значи „свети“, „света дужност“, а „сур“ (սւր) оштар, мач.

Јордан, историчар средине 6. столећа, изједначио је Склавене подручја између Подунавља и Дњестра, и Анте подручја између Дњестра и Дњепра, са „безбројним“ Венедима који живе на простору до Балтика. А Венети су стално бележени у античким изворима почев од Херодота, као и Срби, на различитим подручјима. По Херодоту илирско племе Венети – Енети живе на Јадрану (2003: 62, 216), а чуо је да имају обичај сличан Бабилонацима, чији момци једном годишње бирају и купују младе за женидбу. У руском летопису *Повесть временных лет* (даље *ПВЛ*), у почетном делу, забележено је да неки Словени пагани бирају жене на игриштима, дакле нису продаване нити су брак уговарали родитељи. По Венетима се и данас зове Венеција. На њихово име се у римско доба одавно наилази у Јужној Италији, Галији, Шпанији; римски истраживачи (Катон) су порекло Венета тражили од Тројанаца, како то преноси Плиније (*NH* III. xviii). Тацит Венедде налази иза Германа, северно од Подунавља, а то је и германски назив за Словене. Анти су у античко доба називани и Индима, а тада су живели у пределима између Црног мора и Кавказа.⁶ Истовре-

⁶ Много касније, у 11-13. столећу, тамо се налазио Тмутаракань, једна од кнежевина Кијевске Русије, али издвојена степама изложеним нападима номада. Данас је сличан положај Србије у односу на Русију.

мено илирска племена налазимо у различитим крајевима - Пикени су насељени и у Италији на обалама Јадрана и око Пека на Дунаву. Зато је очигледно садашњи словенски етноним скупни назив, можда нов, за народ једног језика, који се давно пре тога говорио. Словенска заједница се најкасније у 5. столећу самоназвала тим скупним именом, у околностима великог комешања народа у Европи, а истовремено су их дотле владајући Латини препознали под тим именом као силу. Произилази да су Словени захваљујући тешким страдањима Европе под Хунима и Германима, који су срушили латинско царство, успели да обнове своју културу као јединствену. Слично ће се понављати и касније.

Овде се треба осврнути и на пределе око Кавказа, због тамошњих Срба, Анта – Инда, других Словена, кратко, иако је то велика и важна тема. Наиме, српско име је сачувано на многим местима у топонимима, од Етиопије преко Европе до Индије, али тешко је рећи да ли су то све преци данашњих Срба. За сада нема разлога да се у то сумња (мада треба доказати), зато што из грчке митологије, на пример, знамо да се њихови јунаци крећу на сличном простору, од Етиопије преко Египта и Европе (= Балканско полуострво) до Црног мора и Кавказа. На пример, Херодот бележи Сербонидско језеро и Сербонидски залив (2003: 69, 121), а код Плинија то је језеро „Sirbonis“ (*NH V. xiii*) код Газе, у енглеском преводу „Serbonian Lake“. А данас су ту у близини планине Сарабит ал Хадим и Џебел Сирбал (Djebel Serbal), код манастира Свете Екатарине. Иако се топоними могу свести на случајно подударање, ипак указују да је тамо могло бити Срба у давној прошлости, на што указује и вест из нашег родослова, да „сва српска служаше Дагону“, богу ту насељених Филитејаца. Међутим, у Закавказју, у 10. столећу су забележени кнежеви „τῶν Σερβοτιῶν λεγομένων Μᾶυρα παιδία“ и „τῶν Σερβαν“, а уз њих и једна кнежевина Хрвата (Ј. Ферлуга 1970), што не може бити случајно подударање имена. Познате историјске околности указују да су тамо Срби могли доспети у Античко доба. Ти Срби (а биће још мало речи о њима), могли су да упознају Јеванђеље од Апостола који су га тамо проповедали, а то су Варнава и Филип. То је занимљиво за ПЦС и разумевање словенског или српског Начала, због неких још неразјашњених археолошких налаза.

Спознају прошлости помесних словенских цркава (или Цркве) посебно оптерећује измишљено многобоштво Словена. Наводно је некада постојао словенски многобожачки пантеон; о тим измишљеним боговима много је писано и пише се. Схватање о многобоштву Словена у Средњем веку заснива се пре свега на исказу *ПВЛ* о кнезу Владимиру (978-1015), да су у његово време у Русији постојали храмови са идолима посвећеним појединим богови-

ма. Неки од њих су и откривени, као у Кијеву (Б. Рыбаков 1987: 412-433). Али моћни ујединитељ Русије је био тај који је прво пробао да учврсти државу посебном религијом, паганском, и наметао ју је силом. Његов „пантеон“ не сачињава митска породица богова, као код Грка, већ окупљени поједини „богови“ словенских племена, и уз њих два иранског порекла, Симаргл (пас-птица) и Хорс (сунце). Када таквом „религијом“ није успео да уједини земљу, свакако због одавно укорењене свести о једном Богу, а и давно утемељене Цркве, онда се одлучио да прихвати монотеистичку религију, и то православно хришћанство, 989. године. Нешто пре тога, око средине 10. столећа, цар Константин VII Порфирогенит бележи да Руси жртвују под храстом на острву **Светог Григорија** (!) на Дњепру (Константин Багрянородный 1991: 49, 327-328). Заиста, из Дњепра су извађена два стабла дуба, у која су биле углављене вилице млађих свиња, у једном 4 а у другом 9 (Ј. Боровский 1982: 52-62). Али, то није сведочанство многобоштва, већ одржаних гозби, „жртвовања“ пред рат, можда и одржаних даћа или помена. Писаних података о многобоштву нема за старија столећа, ни за Русију ни за било коју словенску земљу. Тек германски односно латински писани извори 11-12. столећа, уз *ПВЛ*, подстицали су поједине истраживаче и машту савремених незнабожаца да покушавају реконструкцију наводних старих словенских многобожачких веровања и религије у паганском светлу. Ту су и млађи етнолошки подаци о разним поступцима и обичајима привидно неприкладним Цркви, које такође погрешно тумаче као доказе некадашњег паганства. Заправо је реч о обредима који су сећање на време пре Христа, на Стари Завет, или прости празноверице. Као што Јевреји поштују Мојсијев закон, тако има Словена који и данас поштују неки исконски завет, кога тек треба растумачити и реконструисати.

Археологија није открила сведочанства о паганству Словена, поготово не упоредивог са оним античког света, па ни са германским политеизмом познатим из епова (код којих такође нема идола). Једино се могу уочити јасне везе са давном индоевропском религијом, за коју су особена три врховна божанства. Археолози на подручју Словена Русије, Украјине и Белорусије нису открили ни један пагански храм из доба пре кнеза Владимира (И. Русанова, Б. Тимошук 1993), мада је уложен велики труд да се паганска религија докаже помоћу различитих грађевина, предмета и украса (Б. Рыбаков 1981, 1987); нису познати ни из осталих словенских земаља. Чувени камени идол из Збруча припада 11-12. столећу. Збруч се налази на Дњестру, где се траже Бели Хрвати, а у суседству је степа насељених номадима, који су били пагани. И друго познато наводно словенско паганско светилиште, Аркона, налази се на супро-

тној граници Словенства, полуострву на јужној обали Балтика. Окренуто је паганским Германима и такође припада одмаклом Средњем веку. Дакле, из доба пре покрштавања Словена, из првих девет столећа по Христу, као ни пре тога, није археолошки установљено **ни једно једино словенско паганско светилиште!** Има покушаја да се ликови на запонима 6-7. столећа, који су у пару држали одећу на раменима, тумаче као прикази богиња, и томе слично (Б. Рыбаков 1987: 198-208; Н. Чаусидис 2010). Али, зашто би се приказивала једна иста богиња или бог на два места, удвојено, па још на одећи. На ношњи су могли бити само украс; тешко је рећи за жену која носи брошеве наводно у виду богиње да дотичну поштује, као што ни она која носи мишћуше у виду крста, тешко да схвата шта значи крст.⁷ Према томе, археолошки подаци, као и писани, показују сасвим другачију слику о давној религији Словена од оне присутне у јавности, слику која се може поредити само са јеврејским монотеистичким схватањима познатим из *Старог Завета* (или неким схватањима старог Ирана а затим и Индије, Кине).

Истина је да постоје врхови од Мариова до Истре, који се зову Перун. Такви називи брда не могу указивати на веру у истоимене богове, јер би то значило да се нека планина изједначаје са одређеним богом. Нема планина које се зову по грчким или римским паганским боговима. У Чешкој се два врха Бескида називају Дед и Прадед, први је нижи а други виши, што се може поредити са звањем епископа и архиепископа. Ту је реч о (исконским) прецима, а онда и Перун или Велес могу бити преци. Треба размотрити сећање на претке из најстаријег времена па и доба пре Потопа; потребна су опширнија истраживања. По руским билинама, прастари багатир Светогор (Святогор), на неки начин сила планина, на позив Мајке Сиве Земље, пустиће из својих пећина млађе багатире да се боре са Кривдом и покушају да спасу Русију. Светогор се може повезати са српским Станцем, Становником, Старосником, називом за непокретну стену у тлу, „живу стену“. Потичу из искони, када су људи живели у сагласју са земљом здравицом и стеном – станом, из доба Адама. Преци, родоначелници, били су природно поштовани, али они никако нису били богови, већ у најбољем случају посредници, представници рода пред Богом; зову их и божолама.⁸ Треба упоредо размотрити схватања домородаца Аустралије, Америке или Африке, који су данас далеко више везани за тло и живе складније са њим, за разлику од западних Европљана. Зато у словенској митологији треба тражити исконске силе, начела везана за тло, исполине, а не германске патуљке и гноме.⁹

Преци – родоначелници су понекад проглашавани за „хероје“, били су на неки начин обожени; својим херојима дичили су се антички народи. Њих су потом, у Новом завету, заменили мученици. За разлику од хероја, повезиваних са породицом, родом и племеном, мученици су светитељи потекли из заједнице у којој су страдали. Она је често била различита у етничком и сталешком погледу, такође и иметком. Док су хероји успостављали родове и крвно сродство, мученици су успоставили цркве и духовно сродство. Некада је клицано прецима на небу, а од Светог Стефана Првомученика, на небу се гледа Бог. Али и мученици су потицали из језика, из народа; успостављена је новозаветна димензија, где светитељи (мученици, оци, подвижници, исповедници) воде своје народе у Нови завет и ка крају света, отварајући путеве за нову будућност, у складу са трудом. Срби су понекад цркве подизали на тумулима – хумкама, гробовима предака из преисторијског доба, као што је то случај са Петровом Црквом у Расу, Светим Георгијем у Дабру (Мажићи), у Дупљаји на Карашу,

⁷ Исто важи за оне које га носе преко одеће – свети човек носи хаљину од кострети, а нефрит носи у грудима – јавно ношење крста је у време комунистичких прогона значајно исповедање вере, а сада га користе и као накит. Ако се симбол спасења човечанства смрћу Исуса Христа на крсту („скупо сте плаћени“), користити као накит, извргава се руглу.

⁸ Заинтересоване читаоце за наводно паганство Срба и Словена упућујем на текстове В. Чајкановића, С. Тројановића, А. Ломе, Д. Драгојловића, А. Арсенивића, Б. Рибакова, Х. Ловмјанског, И. Панчовског.

⁹ Данас постоје покушаји да се и код Срба одомаће патуљци и демончићи (Русију су били населили пред револуцију): професор др А. Палавистра, под „псеудонимом“ А. Пераг-раш, пише и илуструје књиге као *Але и бауци – тајанствена бића Балкана* (1989), *О огњопарду, оглед из криптозоологије* (2003); а једина археолошка тема му је *Њилибар (Мазија њилибара)*, 2006).

Требињској шуми, Пољицама код Сплита... Узор је био у Распећу над Адамовим гробом. У Палестини, на хумци подигнутој на месту где су приређени погребни обреди по обичајима предака Светом Стефану Првомученику, Светом Никодиму, Светом Гамалилу и његовом сину Авиву, такође је подигнута црква, у коју су пренете њихове мошти.

Словени и Стари завет

Најстарији изречити писани извори о религији Словена потичу из 6. столећа. Ту је најважнији познати текст Прокопија из Кесарије, који преносим у преводу Б. Ферјанчића (1952: 19), и са исправкама А. Ломе (А. Loma 2004).

„Јер овим племенима, Словенима и Антима, не влада један човек, него од давнина живе у демократији и стога се код њих на заједничком скупу свршавају како повољни тако и неповољни јавни послови. Па и друге ствари, тако рећи све, једнаке су и код једних и код других, и тим варварима одавно су прешле у обичај. **Верују на име да је један Бог, творац муње, једини господар света**, и жртвују му говеда и све остале жртвене животиње. Судбину нити познају нити иначе признају да међу људима врши неки одлучнији утицај него, чим им се смрт сасвим приближи, или их болест савлада, или се нађу у рату, одмах се заветују да ће ако то избегну, принети богу жртву за свој живот, и, ако су добро прошли, приносе жртву коју су обећали и верују да су том жртвом искупили свој спас. Сем тога, обожавају и реке и нимфе (виле) и друга нека нижа божанства и свима њима приносе жртве и по тим жртвама врачају. Станују у бедним колибама јако раштркани једни од других, и сваки од њих и по више пута промени место насеља.

Племена Словена и Анта живе на исти начин, имају исте обичаје и слободна су, не допуштајући никако да буду поробљена или да се њима влада, а нарочито у својој земљи. Многољудна су и издржљива, лако подносећи и жегу и студен и кишу и голотињу тела и оскудицу хране. Пријазни су према онима који им долазе као странци, и пријатељски их проводе од места до места, кудгод затраже, тако да, ако се небрижљивошћу домаћина догоди да странац настрада, против њега покреће рат онај који му га је поверио, јер освету странца сматра светом.

Своје заробљенике не задржавају у ропству неограничено време као остали народи, него им, после тачно одређеног рока, остављају на вољу да се, уз извесну откупнину, поврате у своју земљу, или остају тамо као слободни људи и пријатељи.

И жене њихове честите су изнад сваке људске природе, тако да већина њих смрт својих мужева сматра соп-

вену смрћу и својевољно се задављују (боље превести – обесе), не сматрајући животом живљење у удовиштву.“

Дакле један Бог, одбацивање судбине, некаква нижа „божанства“ и гатање, гостољубље, држање робова ограничено време, моногамни брак. Треба имати на уму да Прокопије можда и није био верујући хришћанин. Оваква слика се никако не подудара са измишљеним представама о Словенима као многобошцима. Ови описи устројства словенског друштва одговарају начелима из Светог Писма. Тако Апостол Павле истиче: „Гостољубље не заборављајте, јер из гостољубља неки и не знајући примише анђеле“ (*Јев 13. 2*). О робовима у *Старом Завету* пише: „Ако купиш роба Јеврејина, шест година нека ти служи, а седме нека отиде слободан без откупа (*2 Мој 21. 2*). То није важило за иноплеменике: „А роб твој и робиња твоја што ћеш имати нека буду од онијех народа који ће бити око вас, од њих купујте роба и робињу“ (*3 Мој 25. 44*). Међутим, „Зато овако вели Господ: ви не послушасте мене да прогласите слободу сваки брату својему и ближњему својему; ево, ја проглашујем слободу супрот вама, говори Господ, мачу, помору и глади, и предаћу вас да се потуцате по свијем царствима земаљским“ (*Јер 34. 17*). Занимљиво је да се обичај отпуштања робова раширио у Египту, где је било Јевреја, тако да су постојали градски радосни празници посвећени том догађају у 3-4. столећу, као у Фајуму (*Four Martyrdoms*, 198). Упркос томе и многобројним монасима у Египту римског и рановизантијског доба, тамо је хришћанство скоро угашено. Треба напоменути да су васељенски сабори прихватили да робови постоје и да је то природан поредак, ослањајући се на Посланице Апостола Павла (*Еф 6. 5, Кол 3. 22, 1. Тим 6.1, Тим 2. 9*), али који је деловао у много другачијим околностима. За Словене је слобода била незаменљива. Брак и брачна оданост су посведочени код Словена у Раном средњем веку у другим писаним изворима и археолошки. У Јеванђељу су забележене речи Христа да су муж и жена једно тело (*Мр 10. 2-12*), што понавља апостол Павле: „да се жена од мужа не раздваја“ (*1. Кор 7. 10*).

Ту су и подаци о непостојању јединствене власти код Словена, о одлукама доношеним на скупштинама, чему се може додати вест цара Константина VII Порфирогенита да Словенима – Србима управљају жупани. Такво друштво, без владара, подсећа на Мојсијеву књигу о судијама, односно на настојања Бога да међу Јеврејима одржи поредак без владара, што није успео, па им даје Саула за цара (*1 Сам 9-10*).

Подударност словенских схватања са оним *Старог Завета* није необична, како може да изгледа. Прво су људи, по природи ствари, знали само за једнога Бога, почев од Адама. У почетку покојници нису сахрањивани. Дуго се

одржао обичај излагања покојника птицама, да би се после кости сахраниле. Веровало се и да душа покојне особе прелази у животињу која је појела тело. Затим су умрли често сахрањивани у згрченом положају, посути црвеним окером, боје крви, што показује наду у поновно рођење на земљи, у утроби нове мајке. Сахрањивање покојника у опруженом положају на леђима, указује на веру у живот на небу после смрти, где покојник сам излази пред Бога са својим делима. Затим се појавио обред спаљивања покојника, који указује на појаву и спознају греха, и потребу да се душа очисти спаљивањем тела, и тако олакша њен одлазак Богу, на небо, и спречи да доспе у црве и лептире. Дакле, људи су одавно схватили да имају бесмртну душу а смртно тело. Постепено су људи, са умножавањем и стварањем држава, почели да обожавају јунаке, вође, владаре, изумитеље, и да од њих праве богове. Многобоштво је било раширено пре свега међу великим цивилизацијама, јер су се уобразили, па више нису могли да схвате да је Бог – Бог и да не може имати људске особине, пол, страст и слично. Код Словена су стари јунаци остали то што су били – јунаци, багатири, борци за правду са својим људским манама (али не љубавници као код старих Грка), исконске силе везане за тло.

Против увођења богова у преисторији, иступили су ретки људи који су размишљали о будућности и били испред свог времена. То су пророци старозаветног доба. На тај начин је Бог свим народима пружио прилику да крену правим путем. Код Јевреја се они могу пратити од Мојсија, а њихова проповед се раширила и код других народа: „По свој земљи отиде глас њихов, и до крајева васељене ријечи њихове“ (*Рим* 10. 18). Пророци, или другим речима оновремени философи, живели су у различитим цивилизацијама и народима, и покушавали су да своје сународнике усмере на пут врлине, указујући на пролазност материјалног света; наслућивали су Бога кроз поједине ипостаси. Рецимо у Кини се појавило учење о Путу = Тао¹⁰, које се повезује са Лао Цеом (око 570-470); сличних схватања је био Чуанг Це (око 370-301). Међу сачуваним кинеским текстовима тог доба постоји и један који посредно показује дух Јеванђеља. Наиме, питали су Конфуција (око 551-479), чије је учење после надвладало у Кини, „Шта мислиш о том да се зло узврати љубазношћу?“ Конфуције је рекао „Чиме ћеш онда узвратити љубазност? Љубазност узврати љубазношћу, али зло узврати правдом“ (*Изабрани списи, Лаоце, Конфуције, Чуангце*, Београд 1964, 221). Дакле, у Кини је неко, вероватно из круга Лао Цеа, ако не он сам, проповедао Христове заповести. Сетимо се предања да се кинески владар распитивао у Индији да ли се Спаситељ заиста родио. Пророк је могао бити и Буда (= „будан“), за кога се не зна шта је заправо проповедао, јер у Индији тог доба није поклањана пажња хронологији и бележењу (као и код Словена). Будистички ставови, који садрже идеје које се могу наћи у Јеванђељу, записане су столетима после смрти историјског Буда, принца Сидарте Гаутаме (око 566-486). Будизам је једно време потиснуо старији браманизам, који садржи назнаке постојања свести о јединосусној Тројици. У Грчкој су у то време Аристотел (384-322) и Платон (427-347) писали о бесмртној души (о којој је говорио још Сократ – око 470-399), и зато се могу наћи на живопису православних цркава као пророци, рецимо у Богородици Љевишкој у Призрену. У исто време је у Старом свету владало велико комешање у питањима религије, али монотеизам није прихваћен, осим код Јевреја, код Иранаца, а код других народа у неким видовима и повремено. Словени настањени у суседним евроазијским просторима, монотеисти, били су упознати са тим пророчанствима, као и други народи. Није искључено ни да је међу Словенима било пророка, односно оних који су

¹⁰ Пут Господњи се више пута спомиње у јеванђељима, позивањем на пророка Исаију, 40. 3. За разумевање појма Пут важне су Исусове речи „Ја сам **Пут** и истина и живот; нико не долази Оцу осим кроз мене“ (*Јов* 14. 6), као и оне из *Дела апостолских*, поводом речи апостола Павла о васкрсењу из мртвих пред римским командантом: „А кад Феликс чу ово, одгоди им, знајући врло добро за овај **Пут**, и рече...“ (*Дан* 14. 22). Пут је нешто што траје, што нема краја, пут је вечност. Пут је и неугасива страст, ход усмерен откривењу светлости.

схватили да је један Бог и који су настојали да живе по његовој правди да би спасли себе и свој народ. На то указују, осим наведених подударности са Мојсијевим законом, и друге сличности са старозаветним простором и добом. На пример, упадљив је углед Светог Илије код Срба (живео је око краја прве половине 9. столећа пре Христа), који се слави управо на врховима планина. Свети Илија је жив узнет на небо, отуда је разумљиво што му се цркве подижу на врховима и превојима (уп. стр. 309). Врло су ретке цркве посвећене пророку Мојсију, иако се и он појавио приликом Преображења Христовог.

У посебну групу спадају још старија, замагљена пророчанства о првобитном греху, бесмртности душе и васкрсењу из мртвих, сачувана у митовима о Трачанину Орфеју и боговима Дионису, Либеру и Сабатију. Орфеј није успео да спасе супругу Еуридику из Ада, земље мртвих, због своје слабости. Дионис је бог који је успео оно што није Орфеј, човек. Био је божанство обнављања, васкрсавања, поштован, како се тумачи, у сељачкој средини. По једној причи је спасао мајку Семелу (старофригијски $\zeta\epsilon\mu\epsilon\lambda\omega$ – земљу на словенском) из Подземља, дајући Хаду за њу мирту. Дионис је божанство, како се мисли, трачког порекла, који је Ἐλευθερος (Слободан) а изједначаје се са трачко-фрижанским Сабатијем, божанством чије се име Sabatius тумачи као *svobodъ (В. Топоров, 1995: 89-90), као и са божанством Liber (Слободан). По Херодоту, Хелени причају да је Зевс Диониса (сина Семеле – Земље), одмах чим се родио, зашио у своје бедро и однео га у свети град Низу (Ниш) у Етиопији на египатској граници (негде у Судану, а тамо и данас опстају хришћани), где околни Етиопљани приређују светковине у част Диониса (2003: 109, 149). По Плинију планине у Етиопији завршавају се у области Sirbitum, а Либер – Слободан родио се у Индији код града Ниша (Nysa) и планине Мере, из Јупитеровог бедра (*NH VI 396*). И Либер и Дионис су рођени на исти начин, као недоношче од (наводно грешне) смртнице, затим су зашивени у бедро оца, тако да су вољом оца спашени. Није ли ту скривено пророчанство о рођењу Исуса Христа, нису ли митови о Дионису и Либеру првобитно били пророчанство о Слободи, о Исусу Христу? Илирски Либер и Либер (Слободанка), наводно су староиталска божанства чији се култ преко Далмације раширио међу Илирима, где је заменио стара илирска божанства (Д. Срејовић, А. Цермановић, 1979: 116-119, 233-234, 375), а заправо ће бити обрнуто. Подручје ширења ових митова указује на велику древност, почев од доба образовања индоевропских језика. Дионис је приказиван на спољним рељефима грчких и руских цркви у 10-11. столећу (С. Радојчић 1970).

О народима у Светом Писму

Данас, у време све већег наметања „екуменизма“ или „мондијализма“, заправо успостављања свеобухватног царства за сада под влашћу групе моћника, са посебном пажњом треба размотрити шта јесте улога народа у Цркви Христовој. Да ли је Црква систем у виду пирамиде, са четири прве патријаршије Римског царства у темељу (Јерусалим, Антиохија, Александрија, и нови Рим – Цариград) и Римским папом на врху (делује масонски), или је то заједница равноправних по бићу помесних цркава, а различите нарави, особина, положаја на земљи и улоге у времену, различитих задатака у целом, као удови у јединственом телу Цркве, кроз подношење искушења, каљењу и припреми за Откривење, Страшни суд и Спас. Могла би се Црква замислити и као нека површина која покрива овај наш свет, планету, са различитим „хелијама“ које једнако служе Богу. Али то личи на организме као што су безбројни планктони међусобно различити, који сви подједнако служе као храна. Ту нема правог тела, нема удова способних за делање, већ само неодређена маса, и да је таква Црква, била би немоћна да се супротстави различитим дејствима зла.

У Светом Писму на много места пише о народима, у множини, дакле да народи постоје као личности и у Старом и у Новом завету. Ево неких примера. Јеванђелист Лука преноси речи Светог Симеона: „Сад отпушташ с миром слугу својега, Господе, по ријечи својој; Јер видеше очи моје спасење твоје, Које си уготовио пред лицем свију народа. **Свјетлост**, да просвећује незнабошце, и славу народа твојега Израиља“ (Лк 2. 29-32). Исус по доласку у Јерусалим истерује трговце из храма учећи: „Није ли писано: дом мој назваће се дом молитве **свима народима?**“ (Мк 11. 17). Апостол Павле на више места наводи народе. У Листри, када су Апостоле Павла и Варнаву хтели да прогласе за богове, они узвикују да је Бог тај „Који је у прошлим нараштајима бјеше пустио све **народе да иду својим путевима**; Мада ипак не остави себе не посвједочена, чинећи добро, дајући нам с неба дажд и године родне, пунећи срца наша јелом и весељем“ (*Дан 14. 16*). Велики Павле проповеда на Ареопагу: „**И створио је од једне крви сваки народ човечанства да станује по свему лицу земаљскоме, и поставио је напријед одређена времена и међе њихова борављења**; Да траже Господа, не би ли га додирнули и нашли, иако Он није далеко ни од једнога од нас“ (*Дан 17. 26-27*). „Хвалите Господа сви незнабошци, и славите га **сви народи**“ (*Рим 15. 11*). У посланици Ефешанима Апостол Павле пише, да је „сужањ Христа Исуса за вас незнабошце“, и треба „да благовјестим међу незнабошцима неистраживо богатство Христово“, „**Од кога сваки род на небесима и на земљи има своје име**;“ (*Еф 3. 1, 8*,

15). А такође „И да сваки језик призна да је Господ Исус Христос на славу Бога Оца“ (Фил 2. 11). Поводом Педесетнице и силаска Светога Духа на апостоле, у *Делима апостолским* пише: „И испунише се сви Духа Светога и стадоше говорити другим језицима, као што им Дух даваше да казују. А у Јерусалиму борављаху **Јудејци, људи побожни из сваког народа** који је под небом. Па кад настаде ова хука, скупи се народ, и смете се; јер сваки од њих слушахше гдје они говоре његовим језиком“ (Дан 2. 3-6). Даље се набрајају Парћани, Мићани, Еламити, и који живе у Месопотамији и Јудеји и Кападокији, у Понту и Азији, у Фригији и Памфилији, у Египту и крајевима Либије близу Кирине, и дошљаци Римљани, и Јудејци и прозелити, Крићани и Арапи (Дан 2. 9-11). Овде под побожним људима из „сваког народа“ можемо видети оне који су, научени од тамо настањених јудејаца, поверовали у једног Бога.

„Али Писмо затвори све под гријех да би се обећање дало кроз вјеру Исуса Христа онима који вјерују. А прије доласка вјере бисмо под законом чувани и затворени за вјеру која се имала открити. Тако нам закон постаде васпитач за Христа, да би се вјером оправдали; А када дође вјера, више нисмо под васпитачем. Јер сте сви синови Божији вјером у Христа Исуса“ (Гал 3. 22-26). Из ових речи Апостола Павла види се да је Стари завет васпитач, и то не само Јеврејима, јер су они у доба Старог завета били васпитачи припадницима суседних народа у схватању монотеизма. А човечанству је прво требало да одрасте, да би му Бог послао свога Сина (Гал 4. 1-4).

Устројство човечанства је такво да постоје различити народи, а неки сада имају своју помесну цркву. Њихова личност се не своди на језик, већ и у њу уграђене и стечене особине, као што су нарав, телесне особине, интелигенција, искуство, сопствена култура, и сопствени стари завети склопљени са Оцем. Личност мора да има Ја, своје рођење, живот и смрт и према томе историју. Они народи који данас постоје имају (физичку) будућност, дужу или краћу. *Нови Завет*, општи за све, свим народима као личностима нуди слободу. Помесне цркве или народи су једнаки и иза сваког стоји арханђео Начало, а они су као анђели једнаки у свом чину. Све податке о анђеоским чиновима сакупио је и приказао Свети (Псеудо) Дионисије Ареопагит. Сатана, пали арханђео, није знао да је осуђен до оваплоћења Исуса Христа. Њему не одговарају народи са својим помесним Црквама, јер су личности са својом слободом и начелствима, а као такви угрожавају одржавање његове власти, која не трпи другачије мишљење. Тај пали арханђео нуди дух једнакости, али без личне слободе избора и грешака, па тиме и кајања, опраштања, и пре свега љубави. Такво његово дејство се види у у тоталитарним религијама и идеологијама. Свакодневно можемо срести такве људе, у све већем броју, нарочито у градовима, који избегавају па и осуђују сваку различитост. Наравно, Црква је саборна, окупља све помесне цркве.

Дакле, постоје народи у доба Исуса Христа, настали давно пре Његовог оваплоћења, док се неки можда образују данас. Према Дан 17. 26-27, морамо рачунати и са могућношћу постојања њихових појединих (старих) завета склопљених са Богом. Од спознаје тих завета, у границама наших могућности, зависи нам будућност, а и спасење. Срби односно Словени, несумњиво су народ особина највећим делом образованим још у дубокој преисторији, иако у Античко доба нису примењивали ни писмо ни новац. То делује необично, јер су живели поред култура које су их користиле. Одговор можда лежи у Завету склопљеном са Богом. Наиме, писмо и новац су пратилац царства, власти. Писмо је служило записивању података о имовини, наплати пореза, поданицима и

¹¹ На живопису храма Светог Ђорђа у Старом Нагоричину, у доба краља Милутина насликано је како Јуда прима не сребрњаке, већ сребрне обруче – гривне. Код Источних Словена је „гривна“ био назив за новац. Словенска држава је била делотворна и без новца и банака и зато је била друштвено одговорна и праведнија. В. стр 283.

супарницима владара, за уздизање касте свештеника, наметање идеологије, прослављање владара. Тек кроз пророке, и коначно у Новом Завету, писмо добија димензије које омогућавају ослобађање људи. А спрегу власти и банкара не треба објашњавати; Словени су до новог доба избегавали да примењују новац.¹¹ Словенско име обједињује пореклом различите народе али једног језика и једне религије, дакле оне словесне. Слово је реч, а она треба да је написана у срцу. Можда су се зато Словени одрекли писма, односно они који су га некада имали. Поред тога, језик који нема писмо је теже научити без разговора, и на тај начин су словенска знања била скривена од других, што је водило у самодовољност. Са друге стране, и Словенима је било теже да дођу до знања из књига и да га шире на свом језику. Свети Константин Ћирило је кроз *прогласије сватому Јевангелију* замерио Словенима (биће оним крштеним знатно раније, тј. пре свега Србима) избегавање коришћења писма, јер су Јеванђеље и молитве читани на туђем језику. Значи да је знао да таква одбојност постоји код Словена – Срба, и да је дошло време да промене свој однос према писму.

О помесним црквама

Данас је време наметања мондијализма и привидног повезивања цркава, не само хришћанских, у једну јединствену религију. Као, један је Бог и треба да буде једна Црква; да, један је Бог, али нико не може говорити у Његово име осим од Њега изабраних. По Апостолу Павлу „Јер као што је тијело једно и има удове многе, а сви удови једнога тијела, иако су многи, једно су тијело, тако и Христос. Јер се и једним Духом сви ми крстисмо у једно тијело, били Јудејци, или Јелини, или робови, или слободни; и сви смо једним Духом напојени. Јер и тијело није један уд него многи“ (1. Кор 12. 12-14). Реч је о Цркви, православној, тела састављеног од многих органа и удова. Појам Саборне (Католичанске) Цркве је јасан – обухвата заједницу свих православних хришћана. Појам помесне цркве није довољно одређен и различито се тумачи. Овде је од суштинског значаја да утврдимо да ли је то нека географска разлика, или народносна. У првом случају би помесна црква одговарала државним границама или административним, дакле свака држава има своју помесну цркву, а у случају империје, над-државе, свака велика геополитичка целина. У другом случају, није битна граница државе, већ језик којим говори нека заједница. Тада припаднике помесне цркве чине чланови који могу бити на различитим континентима. У свакодневном животу то у првом случају значи да ако се преселим у Грузију припадам њиховој помесној цркви, иако не разумем литургијски језик, а у другом случају ос-

тајем у својој, иако ми је тамо ускраћена Литургија на сопственом језику.

А у посланици Коринћанима Апостол Павле пише да им шаље Тимотеја да их подсети на његове **путеве** у Христу Исусу, „као што свуда у свакој цркви чиним“ (1. Кор 5. 17). „Поздрављају вас цркве азијске. Поздрављају вас много у Господу Акила и Прискила са домаћом својом црквом“ (1. Кор 16. 19); „Поред свега осталог, свакодневни притисак људи на мене, брига за све цркве“ (2. Кор 11. 28); „Поздравите један другог а целивом светим. Поздрављају вас Цркве Христове“ (Рим 16. 16). Очигледно мисли на цркве као појединачне заједнице хришћана.

У *Откривењу* је забележена опомена црквама Мале Азије, њиховим анђелима, да ће им свеће бити угашене, а ту је реч о градовима са својим областима (От 1-2). Доиста, данас су те цркве угашене, нема ни хришћана ни језика. Имали су благодат да су им апостоли од почетка проповедали Јеванђеље, да су тамо умрли и Пресвета Богородица и Апостол Јован, да су имали чудо у Хони, да ни у једној другој области није проливена толика крв мученика, али благодат нису сачували па су нестали. Сада су тамо иноверни (заувек?) Турци. Тамо су апостоле видели као богове (Дан 14. 11-13). Свети Дух је апостола Павла и његове сараднике послао у Европу (Дан 16. 10-13), тојест на Балканско полуострво, свакако да би проповедао управо Македонцима, Хеленима и Илирима. Као да тамо, у Малој Азији, становништво није схватало *Нови Завет*, Јеванђеље, иако је било градова који су у целини прихватили хришћанство. Ту, где је тражено порекло Венета још у првом столећу, насељени су Словени од стране Византије у 7. столећу, а они су прешли у ислам и стигли до Шпаније. Ово питање заслужује много већу пажњу него што му овде могу посветити; отвара нека сложена питања о устројству света кроз време у Божијој промисли. Остаје нејасно какав је однос између анђела цркава и начала? (Псеудо) Дионисије Ареопагит описује небеску јерархију (гл. 9), где су у последњој групи начала, арханђели и анђели. Начала једнако међу собом усмеравају на пут Божије промисли и колико могу воде оне који су им поверени. Бог је установио језике – народе по броју анђела Божијих (5 Мој 32. 8). Судећи по томе, од почетка, тојест од када су се људи довољно намножили да образују посебне народе, постоје Срби као део Словена једног језика (једно од 12 или 72 племена?), али ипак посебни (са помесном црквом). Напад на ту посебност, чини ми се, угрожава све, не само Словене.

Данас су Срби потчињени Западу кроз опсону напретка, равноправности и слободе.... Државе окупљене у НАТО пакту су вампирске заједнице, давно мртве, којима треба пре свега свежа крв (асимилирање здравих), како би

опстали. Зато, као и другим самосвојним народима, покушавају да нам униште личност, кроз укидање ћирилице (да ми не би разумели своје књиге из прошлости), гушењем изворне народне мелодије, подривањем помесне Цркве, бацањем у заборав наших великана и њихових великих дела, целог културног наслеђа и подвига из прошлости, а намећу нам своју културу и обичаје као „цивилизованije“. То није ништа ново; *Стари Завет* је пун примера асимилације, често спровођене силом. Марко Требињац је забележио на *Тврдошком октоиху* 1509. године: „А потом, због грехова наших постиже нас исмаиљска (муслиманска) железна палица, непоштено разарајући православне вере установе, и разрушише свете цркве и изменише предања светих ктитора, јер се умањи и закон и књиге. И многи никим мучени одступише од православља и присташе у веру њихову. Као што Апостол раније рече, гледаћете њихово умножење и велехваљење (гордост).“ Да наведем данас прикривани *Горски вијенац*: „Чвор не треба на праву младик; што ће луна на крст страданија; ... Вјеро права, кукавна сирото! Страшно племе, доклен ћеш спавати?“

Не напада се нешто што не постоји, а то је народ који има своју личност. Да би опстао, народ мора бити свестан себе, као што пише у *Законоправили* Светог Саве: „Сваки учитељ ... ако проникне у дубину богонадахнутих ових књига, као у огледалу видеће себе какав је и какав треба да буде, и друге ће познати и научити.“ Додајем томе и речи српског песника: „Свима припадне само ко је кореном продро у родно тле. Јер општечовечанско у уметности колико је цветом изнад толико је кореном испод националног. Два су става примања: Кад очврсне дух у својој, онда се не само одолева туђем него још оно будећи делује плодносно. Тада се створи као жижа личности кроз коју и кад продре талас, ма из највеће даљине и туђине, преломиће се у најличнији обрт. На све мелодијске надражаје споља одговорити својом личној мелодијом. То је активно примање. И обратно, кад се ропски прима (а то бива у непрекаљености матерње мелодије) највећи део личне силе оде на навијање и подешавање туђему; човек се најзад и навије и подеси у савршеног примаоца, али је управо за толико изгубио моћ да се једном и његов глас судбоносно зачује. Јер ако нема свог стабла, или је оно слабачко, онда ни помена неком оплеменења, онда се и сам калем осуши. А дубоко укорењеном стаблу и не треба калемљења: чим из веће дубине притичу сокови, тим ће се племенитије плод приметити. Туђа су струјања као ветри: благотворно савијају у све већу живљавост“ (Момчило Настасијевић, Белешке за тварну реч, у *Седам лирских кругова*, Просвета, Београд 1962, 157-158).

Народ има свој почетак, време образовања, условљено заједништвом, прецима, предањем и заветом са Богом. Арханђели Начала су били створени пре народа, који су образовани од потомака Адама и Еве. Бог зна зашто је створио народе, а то не може бити само зидање Вавилонске куле. То се види из тога што Ђаво ради против народа, и то на два начина. Прво, принудном асимилацијом у неки већ постојећи народ, са историјом, понекад са језиком, али без Начала. Хрвати су добрим делом покатоличени Срби и похрваћени припадници других народа, а мало је у њима изворних Хрвата. Слично је са Мађарима, које повезује само наметнут идентитет кроз историју и језик. У случају Бугара, споља је прво народу словенског говора дато туђе име, а затим наметнута и наводна сродност са групом турских народа, посредством историје и културе. Тиме се добијају народи погодни за манипулисање, а изворни народи са својим Началима се слабе. Други начин је наметање свести о новој нацији (= припадност држави) појединцима или групама из разних народа, чиме се они одричу дела своје личности, тојест свог Начала. Такав је случај са грађанима Сједињених Држава Америке,

¹² Занимљиво је да Римска црква предузима одређене кораке за успостављање своје надлежности над угашеним епархијама на тлу Мале Азије. Међу њима је Гордосерба (Град Срба), епископски град 7-12. столећа, за који се чак не зна ни где се налази – мисли се у Витинији, код Никеје (сада Изник), у месту *Kuzdervent*. На интернету се може наћи податак да је 1933. Римска црква успоставила титуларно епископско седиште *Gordoserba* у Турској. Можда се са овим може повезати околност да данас десетак милиона становника Турске зна српски. Замисао осветљава успостављен римокатолички манастир у Бинчи код Витине, у месту забележеном у Скопској епископији 1019. године, и затим рушење 2003. године православног манастира код истог села, са храмом Светог архангела Михаила (Бузовик).

¹³ Та се пошаст запатила нарочито на Филозофском факултету и Универзитету у Београду.

Канаде или Албаније. Они немају ни сећање на своје претке ни предања; живе само у данашњици и зато немају будућност, дакле жалови су као заједница, мртви. И у једном и у другом случају предстоји освешћивање, како наговешћује *Откривење*. Срби су преживели турско ропство, као и Кечуе шпанско у Јужној Америци, или други народи поражени од јачих, са јаким Ја. То отвара питање за угашене свеће цркава Мале Азије, односно шта је са њиховим Началима, хоће ли се појавити поново?¹² Много је ту непознатог, што нарочито данас морамо истраживати, због агресивног мондијализма.

Археологија

За разрешавање наведених питања археологија има све значајнију улогу. Треба знати могућности археолошке науке у разоткривању прошлости Цркве, односно којим средствима стиже до својих исхода, на који начин проучава прошлост. Ово је важно, због тога што су не малу штету разумевању прошлости нанели поједини археолози, из незнања или свесним изопачавањем методолошких основа археолошке науке. То само за себе није тако страшно, јер су грешке, лутања и странпутице, природне у сваком истраживању непознатог. Али када се незнање и глупост удружи са одсуством моралних начела, добијају се наказне теорије које нису засноване на чињеницама; затим, да би се оне одржале, прибегава се насиљу, а свако ко крене правим или другим путем бива саплитан и принудно заустављан на различите начине. Наравно, постоје силе које жељену „истину“ намећу свим средствима, пре свега преко особа код нас које им свесно или несвесно служе, борећи се против сопствених предака. Запавши у крајност, они су постали слични нацистима по болесној мржњи, али усмереној на народ чији српски језик говоре и од кога живе.¹³ Како је написао велики Његош, „Али хула на свештени ђивот који га је мл’јекком одранио, то ми прса у тартар претвара.“ У Кини је прадавно забележена разлика између жаба чији се сав живот одвије у бунару, или врабаца који лете од дрвета на дрво слично инсектима, и великих бића која су трајањем и дOMETИМА у стању да сагледају стварност.

Археолошка наука помоћу материјалних остатака и подацима природних наука истражује друштвена збивања из прошлости. Заснива се пре свега на одређеној методологији ископавања и документовању, које треба да сачува податке о ономе што археолози неминовно уништавају ископавањем. То је садржај земље са предметима из прошлости, а они сведоче о околностима доспевања у земљу (на пример у пожару, приликом сахрањивања, у отпаду) и њеном таложењу (слагање приликом зидања или рушења, паљевине, итд.). Наравно, упркос томе што уништавају део

наслеђа, археолошка ископавања су неопходна да би се установила истина о оном што није забележено. Прошлост оних народа којима су уништени архиви, као Србима или Русима, и многих других, не можемо сазнати без археолошких ископавања.

Срж археолошког проучавања је уочавање и документовање података скривених у земљи, окупљених у такозваном затвореним целинама и слојевима, односно оног што је у прошлости истовремено доспело у земљу (руски – „комплекс“, енглески „unit“). Ко од археолога то не уме, не може да доноси правилне закључке. Оно што се нађе заједно у тлу, у њега је доспело у једном тренутку, али то не значи да су ти предмети начињени у исто време. На пример, у некој цркви се налазе предмети направљени у различито време, у распону можда и од више стотина година, а сакрије их све заједно негде неки свештеник у тренутку опасности. Ти предмети јесу заједно закопани, али нису истовремени, неки могу бити много старијег настанка од времена сакривања. Зато тако образовану целину треба поредити са другим целинама и предметима. Нарочито су важни они налази који се могу поуздано датовати, било због неспорно установљених збивања која су условила њихово сакривање (на пример забележена турска или немачка пљачка), било због тога што садрже добро датоване предмете (новац, предмете са натписима и слично), или што се могу одредити поређењем са старијим и млађим налазима. Затим, несумњиво су зидови неке грађевине саграђене над остацима друге млађи, а ни они не морају бити међусобно истовремени. Како треба датовати сваки од тих зидова, зависи од садржаја слоја земље који се на њих наслања, од предмета који се у њему нађу (као што су уломци грнчарије, накит, новац). Када се зидови само раскопају без документације о налазима уз њих, могућност њиховог датовања своди се на међусобно поређење – који зид се на који наслања, како су грађени. Ако се њихов међусобни однос утврди добро спроведеним археолошким ископавањем и документује на проверљив начин, може се установити поуздано датовање. Културну припадност археолошког налазишта одређује скуп установљених особина и њихов распоред у простору и времену. На пример, распоред установљених ћириличних надгробних натписа несумњиво показује докле су се православни Срби ширили на запад, али не и на исток, јер су Словени Бугарске имали исто писмо. Такве податке пружа и начин спремања хране (различито посуђе, коришћење огњишта или пећи), ношња (накит и друго нађено у гробовима), изглед станишта, итд.

- Промотивна **СКРАЋЕНА** верзија књиге (без другог и трећег поглавља, закључка, библиографије, табли са илустрацијама и карата)
- Продаја: Књижара Богословског факултета СПЦ, Ул. Краља Петра бр. 2, Београд, тел: +381(0)11 2183 991 (цена 1.300 динара)
- Е-издање „Пројекат Растко“, www.rastko.rs

Обновљена Помесна Црква Срба

ВОЈИСЛАВИЋИ

Коначни раскол између Православне и Римокатоличке цркве одиграо се 1054. године. После раскола је стари Рим покренуо поступак обрачуна са новим, у садејству са банкарско-трговачким интересима и германском силом. Започети су крсташки ратови за ослобађање Јерусалима 1096. године, а на крају су крсташи раскомадали Грчку, освојили Цариград 1204. године и успоставили латинско-германску власт. Прва половина 11. столећа је и време када су Срби под кнезом Војиславом изборили независност од Византије. Потом су његови наследници, краљеви Михаило и Константин Бодин, настојали и да издејствују Помесну цркву, то јест јединствену архиепископију за свој народ.

Срби су од илирских времена били на православном путу, а новонастале политичке околности наметнуле су Србима сложену борбу за очување народне личности у 11-12. столећу. Требало је сачувати словенско и православно свештенослужење, тековину многих поколења од Апостола Павла и царева Јустина и Јустинијана Управе до Свете Словенске Браће Тирила и Методија. Срби су имали писмо и литургијске књиге на свом словенском језику и нису намеравали да их се одрекну. Срби су у 11. столећу прешли на ћирилицу, што је морала бити одлука неког државног сабора. Међутим, више нису имали своју архиепископију на државном тлу – она је остала у Дубровнику, доспелом трајно у византијске руке по слому Самуиловог царства. И 11. и 12. столеће било је обележено сталним настојањима да се обнови ПЦС у борби са Византијом. Некадашњи покровитељ постао је господар; Царство је јачало, правило савезе са Римом и Мађарском, и није намеравало да се одрекне контроле над Србима посредством цркве. Зато је током 11-12. столећа Србија ратовала са Византијом прво да би се осамосталила, а после да ослободи просторе настањене Србима и другим Словенима. Мађарска, подржавана и подстрекавана из Рима, изградила се у јаку краљевину, и временом постала стална претња Србима са севера. Слично је и Млетачка република, у почетку савезник Србије против Византије, као и Мађарска, постала на крају непријатељ и окупатор приморских области.

Дуг је био пут до поновног успостављања архиепископије ПЦС. Из борбе за њено обнављање прво је настала Барска архиепископија, али је она постала латинска. Тек је Свети Симеон Немања покренуо успешно разрешавање тешког стања у ПЦС, и то за време ратова са Византијом, а Свети Сава је завршио његово дело када се Византија нашла у сличним условима као у доба цара Ираклија. Да би се ослободили притиска Византије, Срби су прво тражили архиепископа из Рима, одакле је био постављен и у време цара Ираклија. Показало се да то значи латинизацију којој нису могли да се супротставе, због премоћи латинских епископа приморских градова. У сплету различитих околности Свети Сава је успео да обнови ПЦС. То је продубило трајно непријатељство Рима, нарочито због српског истрајавања против уније, за разлику од неких других православних цркава по паду Цариграда 1204. године. Наставила се борба за помесност са Римом, започета још у 4. столећу. Она се под Турцима привремено завршила у православној ко-

рист, јер они нису имали разлога да подржавају Римокатоличку цркву, напротив. Онда је ратна срећа прешла на страну Аустрије, и од успостављања Аустроугарске, ПЦС је принуђена да се поново бори за опстанак.

За ову епоху располажемо са много више писаних података, који су углавном добро познати. Али ипак археологија разоткрива неке нове чињенице, као и преваре и фалсификате, о којима је било речи у уводу, а има их још ко зна колико неоткривених. И данас је у Земаљском музеју у Сарајеву изложен капител погрешно датован у 12. столеће, наводно из римокатоличког манастира Крешево кога су срушили „шизматичи“ (православни), а заправо је клесан у време Првог светског рата (И. Николајевић 1986). Најутицајнији латински писани извор за 11-12. столеће је *ЛПД*, пристрастан и замагљен, који шири обману да је латинска Римокатоличка црква домаћа појава у српској држави, а онда је словенска Православна црква туђа и нова. То се археолошки поткрепљује латинским натписима цркава. Из чињенице да је у унутрашњости Србије 12. столећа власт била подељена између наследних жупана Рашке и банова Босне, изведен је погрешан привид да су Војиславићи Диоклитије били римокатолици, велики жупани Рашке православни, а банови Босне богумили. То није тачно, увек је постојао заједнички труд да се успостави јединствена ПЦС са словенском службом. Зато ће у овом поглављу бити стављено тежиште на приказивање јединства културе две српске државе 12-15. столећа, колико је то могуће уравнотежено, да би се добила права слика о ПЦС. Тешко је замислити да народ једног начина становања, исхране, ношње, погребних обреда, писма, црквеног градитељства, није припадао једној помесној цркви.

Археологија Срба у 11-12. столећу

Пред крај 11. столећа одиграле су се неке упадљиве промене у материјалној култури Словена Југоисточне Европе, пре свега уочљиве у накиту и грнчарији; они прелазе у видове који ће бити особени за Позни средњи век и још млађе доба. Од старијег наслеђа нестају из употребе обоци са четири јагоде, смањује се број купастог прстења и употреба огрлица од стаклених бобица. Узрок томе су, осим природног развоја и промене укуса, све јаче границе држава и привредна затвореност односно монополи. Сада се у Југоисточној Европи јасно разликује занатска производња појединих области или народа.

После победе над Самуиловим царством Византија је непосредно загосподарила сливовима Мораве и Вардара. Али ту упадљиве промене у култури настају тек као привредна последица угушивања словенског устанка из 1072. године, и указују на поводе народног незадовољства (сл. 70). Византијска власт донела је нову робу, завела употребу новца, и утицала да се покојнице сахрањују са мање накита. За подручје између Ниша и Дунава особени су „браничевски“ сребрни обоци. Они уместо бочних јагода имају „коленца“, односно проширења на карици од сребрних зрнаца и жице; некад средња јагода замењена је зрнима сребра, а доња је добила облик купе. Са Византијом се раширила мода ношења стаклених наруквица, којих у 11-12. столећу има широм царства, до Палестине, али и у целој Русији. Њихов распоред показује докле су допирале византијска власт и културни утицај на северозападу: има их до Дупљаје на Карашу и Мачванске Митровице, а затим на југ правцем на Градину Рас, преко Матичана и Бадовца код Приштине до Свача код Скадра. Са оваквим распоредом накита подударују се појединачни налази византијског новца 12. столећа (Вршац – Сремска Митровица – Градина Рас – Свач – Дубровник). Међутим, оставе новца су нађене само источно од правца Срем – Велика Морава – Јужна Морава, док их нема западно, што показује да у

сливу Западне Мораве новац није био у уобичајеној употреби, иако има појединачних налаза.

Нова појава на истом подручју су крстови, ношени као привесци (од метала и украсног камена). Бројнији су налази напрских свештеничких крстова, састављени из два спојена дела (енколпиони, „реликвијари“), са представом Распећа и Богородице „пространије од небеса“ на наличју. У њима се налазила нека светиња, али није установљено каква. У Гамзиграду су такви крстови нађени у гробовима око градске цркве, док су остали становници сахрањивани изван бедема. То значи да потичу из гробова свештеника, уз које су сахрањивани чланови њихових породица и припадници друге градске елите. Они су у 11-12. столећу распоређени подједнако истовременом византијском накиту и новцу.

Грнчарство у придунавским градовима, запустелим после устанка 1072, било је дотле традиционално словенско, са лонцима украшеним чешљем. У 12. столећу се на тлу Византије уводе брза грнчарска кола, али се и даље користи споро витло. Украшавање лонаца се упадљиво смањује и повлачи на раме посуда; понекад је то само низ јамица или уреза. Такви лонци се користе од Поповице код Неготина, преко Браничева и Београда до Мачванске Митровице, а затим на југ до Градине Рас и Свача. Стоно посуђе је глеђосано (разни крчазии, бокалии) или глеђосано и украшено шарањем „зграфито“ начином (зделе, тањири, чиније); понегде је коришћено и посуђе украшено сликањем (крчазии, бокалии, лонци са писком). Појављују се амфоре, коришћене за увоз неких течности (вино, уље), и друго посуђе посебне намене, као лампе. Стаклене посуде су ретке. Највише их има у приморским градовима, као и остале византијске робе.

За целу Мађарску је особена Бијелобрдска култура, тако названа по селу код ушћа Драве, где је давно истраживано гробље 11. – прве половине 13. столећа. Препознатљива је по женској ношњи са каричицама зашиваним за неке траке или на мараму, као и обоци поред ушију, чији је један крај завијен у облику слова „ес“ (сл. 71. 8, 11). Таквих каричица има на тлу Хрватске пошто је припојена Мађарској 1102. године, као и у северној Босни и српском Подунављу у време мађарске окупације. Те каричице су баштина Словена из 9. столећа, са простора од Посавине до Балтика. Јака црквена контрола пазила је да ношња буде уједначена; у исто време се раширио обичај стављања обола у уста покојне особе – ваљда да би се искупили грехови. Зато други начини коришћења накита, као распареног, различитог или окаченог само на једној страни главе, указују на другу цркву или становништво. Такви примери су забележени у Срему (Врцалова воденица код Руме, Калуђерске ливаде код Фенека према Умци) и Банату (Омољица, Дупљаја).

Словенска грнчарија рађена на спором витлу и украшена чешљем одржала се у Банату, Срему и другде на тлу

Мађарске до најезде Монгола, уз природне постепене промене. Исте радионице су производиле и посуде особене за просторе Паноније – котлове и боце (крчаге без дршки), које се понекад налазе и на десној обали Дунава (Београд, Браничево, Михајловац код Неготина). Номади насељени у Бачкој (Печењезии и Кумани) могу се разликовати по својој грнчарији.

Шкрти су писани подаци о култури Срба 11-12. столећа. Виљем Тирски пише у 12. столећу (1965: 195-196) да Срби (Servii) воде порекло од робова, да су необразовани, да живе у планинама и шумама, не познају земљорадњу а имају многа стада и богати су млеком, сиром, маслом, месом и воском. По њему су Срби ратнички народ, који повремено напада суседе, па је цар (Манојло Комнин) принуђен да их кажњава (Стефана Немању). Овај латински архиепископ из Палестине имао је два повода да овако пише. Србија је на запад могла да извози само њима потребне наведене сировине (касније су то постали и метали), а сточаре је теже покорити и експлоатисати него земљораднике. Искључиви посредници у размени производа били су латински градови у приморју, који су од такве трговине живели. Друго, крсташи су лоше прошли у свом једином походу за Свету Земљу кроз Србију (в. стр. 227), и то су дуго памтили.

Од доба краља Константина Бодина у Србији (= илирска Далмација) се раширио накит који ће у истом виду бити уобичајен до 13. столећа а затим и даље, и онда када Срби нису живели у једној држави, уз извесне промене (сл. 71. 2). То су обично сребрне каричице, ношене окачене поред ушију о неке траке или мараму. Неукрашене су ретке; обично имају једно, два, а најчешће три „коленца“ од сребрних зрна и увијене жице. Код богатијих то су праве јагоде од зрнаца, између којих је површина карике често покривена низовима сребрних зрна; могу бити и златне. Оне су у ношњи коришћене на простору приближно омеђеном на истоку развођем Ибра и Јужне Мораве, на југу Јадраном, на северу Посавином, а на западу Поуњем, што се подудару са српским границама. Виљем Тирски пише да се Србија налази између Далмације (латинских градова), Угарске и Илирика (што је Поморавље у византијској власти). Али таквих каричица има спорадично даље на исток, до данашњег пограничја са Бугарском, на југу Баната (Дупљаја) у Срему и Славонији. Зато та подручја треба видети као простор утицаја српског накита (и ношње) на накит Словена (Срба) Византије односно Мађарске.

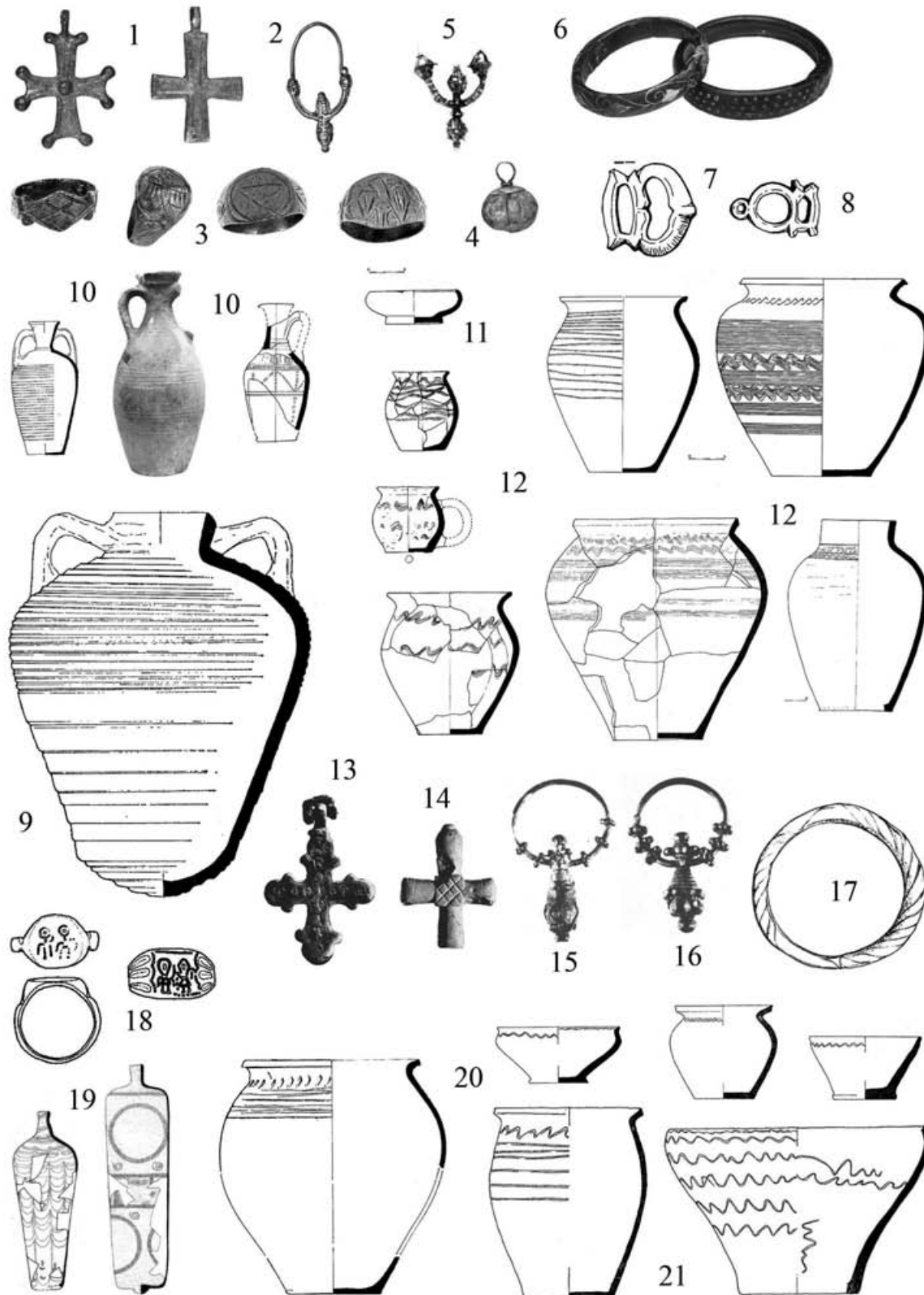
Грнчарија Србије доба кнеза Војислава и његових наследника није позната. Колико је могуће закључити по врло ретким датованим налазима грнчарије (Кулина у Рошцима код Чачка), постепено престаје украшавање чешљем, лонци постају грубљи, могу бити украшени неправилним валовницама утиснутим шиљком, или без украса. Изгледа да је опс-

тало старо илирско грнчарство, из кућне радиности, док је оно занатско нестало у ратним недаћама, приликом бугарског пустошења Србије. Очигледно се прешло на једноставнију и масовнију сеоску производњу. Поред тога, особеност српског грнчарства у Југоисточној Европи и даље су црепуље и сачеви – начин спремања хране није промењен.

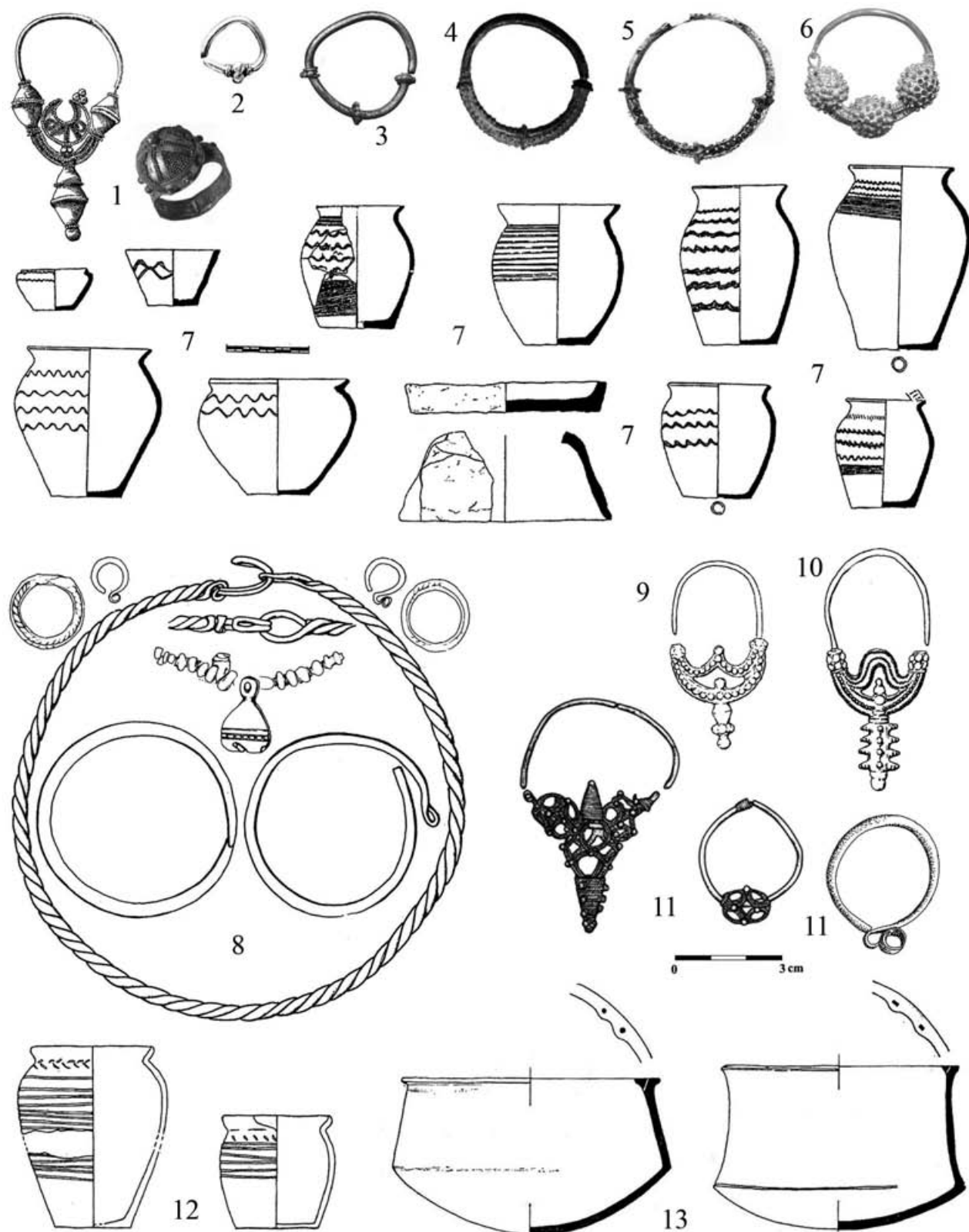
У 12. stoleћу шири се у Србији употреба грубо притесаних надгробних камених плоча. На плочи жупана Грда у Требињу, налази се ћирилични натпис. Сличне плоче без натписа, али датоване уграђивањем у млађе цркве, забележене су у Тврдошу, у Светом Георгију у Мажићима код Прибоја и другде. Западна особеност је сахрањивање ратника у чизмама са остругама, што је германски обичај. Једна позлаћена оструга из Требиња приписана је жупану Грду, а обичне гвоздене потичу из два гроба на северу, нађена код Добоја и у Душљаји на Карашу.

Разумљиво, културне и црквене прилике најбоље се виде на храмовима. Суштинске разлике између Православне и Римокатоличке Цркве огледају се у изгледу храмова, као и данас. Римске саборне цркве су по правилу у виду базилике, а цариградске са основом уписаног крста и куполом. То није случајност ни последица стила, већ израз различитог поимања Цркве. Разлике у подизању храмова су постепено настајале. Римокатоличка црква је задржала изглед храма али мењала Литургију, а Православна црква је развијала изглед храма а надограђивала Литургију. То и јесте била сврха васељенских сабора и дела црквених отаца, да се сачува предање и исправи од људских лутања. У базилици (насталој од суднице и престоне дворане, дакле зграде намењене приказивању земаљске правде и власти), верници су окренути апсиди, где се врши свештенослужење уз Часну трпезу. Молитва се одвија према олтару, а полукружни облик апсиде служи да се глас свештенослужитеља и верника боље чује у броду храма. На зидовима базилике су приказани догађаји из Старог Завета, мученици и велики празници, а таваница је без слика, украшена шарама; та својеврсна проповед делује као историја и сведочење хришћанства, а завршава се у апсиди Распећем, иконом Пресвете Богородице са Христом и неким великим празником. Базилика има три повезана простора и подједнаку осветљеност. Верници из средишњег брода су окренути олтару, где су свештенослужитељи, и заједно се моле. Бочни бродови су намењени онима који из било ког разлога не учествују потпуно у богослужењу. У основи базилике, па још са попречним бродом (трансептом), крстообразној, може се видети човек који крстообразно лежи и моли се, са главом уз жртвеник – Часну трпезу.

Цркве крстообразне основе раздвојене су на више простора (најмање пет), које повезује купола над средиштем храма. Најбоље су осветљени део храма под куполом и олтар, са истока. Свештеници служе у олтару и под куполом, подржавају их саслужитељи или верници из бочних певница, а остали верници учествују у свештенослужењу и молитви више (западно од поткуполног простора) или мање (југозападно и северозападно од поткуполног простора). Христос је иконописан у куполи, одакле долази животворно светло; у апсиди је икона Пресвете Богородице са Христом и евхаристија са црквеним оцима; на зидовима су доле свети, изнад су велики празници, горе пророци и на врху Спаситељ. То је Свето Писмо у тумачењу Светих отаца. Сам храм је одећа Христове Цркве, у коју се облаче верни; отуда и такав распоред садржаја живописа. Сасвим симболично изне-то, хришћани у таквој цркви стоје на гробовима предака (дакле и Адама), ноге невесте – Цркве су насликани мученици, подвижници и црквени оци; труп су насликана дела Христова односно велики празници; руке насликани делатници, Богородица и пророци – посредници; глава у куполи је сам Бог, Христос, одакле силази благодат Светог Духа. Зато је такав храм налик човеку који стоји и моли

Сл. 70. Материјална култура на тлу под византијском окупацијом, пре (1-12) и после 1072. године (13-21):
 1-4. крстови привесци, наушница, прстење и дугме из Гамзиграда; 5-6. наушница и стаклене нарукнице из Бадовца
 (Грачаница) код Приштине; 7-9. копча, оков за књигу и амфора, Браничево (Костолац); 10-12. крчази, жижак и
 различити лонци из Гамзиграда; 13. нагрудни крст (полеђина), Мачванска Митровица; 14. камени крст привезак,
 Ниш; 15-16. наушнице из Ниша и Лешја код Параћина; стаклена нарукница (17) и прстење (18) из Трњана код
 Пожаревца; 19. стаклене боце, Котор; 20. посуђе из Поповице код Неготина.

Сл. 71. Накит и грнчарија Србије и Словена Посавине и Подунавља у 11. (1, 7-10), 12. (2-6, 11) и првој половини 13. столећа (12-13): 1. Матичане, Приштина; 2. Влаштица, Гњилане; 3, 6. Шипово; 4. Сисак; 5. Врбница, Призрен; 7. посуђе са Кулине, Рошци, Чачак; 8. Бијело Брдо, ушће Драве; 9. Београд; 10. Српско Подунавље; 11. Омољица, Панчево; 12. лонци, Банатски Карловац; 13. котлићи, Црвенка, Вршац.

се, са главом која тежи куполи. У тако саграђеном храму присутни су и заједница и личност. Стари илирски храм је био једнобродан, а имао је понекад куполу изнад олтарског простора. Дакле имао је суштину као храмови основе уписаног крста, али су сви верници били у истом положају, само су неки били ближе олтару а други даље. Обзиром на положај куполе, Јеванђеље је можда тада читано из Часних двери, као што указује приказ апостола са Јеванђељем на плочи олтарске преграде из Дабравина. Премештањем куполе над простор испред иконостаса, омогућено је у млађим једнобродним храмовима одвијање службе као у храмовима крстобразне основе.

Од 11. столећа одигравају се значајне промене у изгледу српских храмова. После једног столећа застоја, поново се граде нове цркве у илирској Далмацији. Стари илирски храм је напуштен у корист мањих и већих једнобродних цркава. Једнобродне цркве су привидно подељене на три дела пиластрима, где је у источном делу олтарски простор, над средишњим је купола, а западни је намењен верницима. У наставку са западне стране може бити припрата. Такви храмови се у 11-12. столећу подижу на гробљима (заједничким и породичним), у насељима, на издвојеним местима. Овакав храм остаће до данас најраширенији у ПЦС, мада већи. Стари храмови са бочним просторима и даље се користе, али је мало нових; није сасвим јасно како су неке њихове особине опстале под Немањинима, па и касније, а то су два бочна параклиса, или само онај на јужној страни. Ту су битна питања и узраста оног који се крштава (до почетка 10. столећа прављени су мали базени крстионица у које се силази), и где се налази крстионица, са северне или западне стране храма. Пошто од 11. столећа више нема укопаних базена крстионица, очигледно се прешло на искључиво крштавање беба, док су раније крштавана деца у узрасту када су већ ходала. Може се препоставити да је некадашњи „главни“ храм цркве са бочним просторијама сада постао посебан саборни храм, а стари јужни параклис, посвећен слави, сада се подиже као издвојена породична црква. Произилази да уједно долази до одређених друштвених промена.

Српски владари у чекаоници

Српски владари су од слома Самуиловог царства стављени у завистан положај од епископа архиепископије у другој држави – Византији, а тамо је служба била на грчком језику. Стара служба на латинском језику, примењивана до Словенске Браће, држала се у латинским градовима и на подручју Сплитске архиепископије. Несумњиво се у епархијама унутрашњости свештенослужење одвијало и даље на словенском језику, али не знамо да ли је то било опште правило на тлу српске државе, и да ли је тако било у другим словен-

ским областима Византије, рецимо у Охридској архиепископији. Ретки натписи на ћирилици 10-12. столећа доказују да је званично и у цркви коришћен словенски језик. Али Византија је постала та која је одлучивала ко ће бити архиепископ у Дубровнику, а не српски епископи (и руски архиепископ је постављан у Цариграду, као и охридски). Ово је било веома важно питање за малу државу која је хтела да се осамостали, а за Цариград више није имала посебан војни значај, ни као савезник ни као непријатељ. Али у исто време је однос са таквим суседима био занимљив за различите подмитљиве представнике византијске власти, или оне који су имали политичке амбиције. Крштења, свадбе, миропомозања и крунисања, опела владара и чланова њихових породица, требало би да обавља архиепископ, а крупније властеле, пре свега жупана, епископи. То су биле прилике да се потврди потчињеност Царству и за свакојаке политичке уцене, укључујући подмићивање византијских заповедника, а и преговоре па и завере против царева. Поставља се питање да ли је српски владар одлазио у Дубровник архиепископу, или је архиепископ њему долазио, или је одговарајуће чинове обављао неки епископ. Постоји сачуван опис једног таквог случаја, од Кекавмена (1966: 211-213), доста шкрт, као нека поука. Кнез Стефан Војислав је хтео да крсти дете, а Катакалон Клазоменски, тада заповедник Дубровника, седишта посебне војне области – теме, понудио се да му буде кум, али да би га заробио на превару, негде после 1042. године. Због узajамног неповерења, уговорили су преко посланика састанак поред мора. Византијски заповедник је дошао са својим сином, као заложником, да би стекао поверење кнеза Војислава, али је намеравао да га ухвати уз помоћ посаде на сакривеним бродовима. Међутим, српски кнез је био спретнији и његови људи су ухватили дубровачког заповедника, запленили бродове и одвели их у Стон; затим је он постављао услове. После тога кнез Војислав свакако није крстио дете у Дубровнику, већ је архиепископ могао доћи на његово тло, рецимо у Требиње или Стон. Потоњи велики жупани Рашке имали су двор негде у Расу, близу седишта епископа, где су могли да крштавају децу у Петровој Цркви – крстионици, а она је 1098-1138. и 1149-1150. углавном била под влашћу Византије. Дакле, и они су били у положају да буду уцењивани.

Није истражено ко је владао после Светог Јована Владимира Србијом. Кнез Стефан Војислав (1037-1051), кога византијски писци називају Србином, Диоклићанином и Травуњанином, започео је обнову самосталности Србије. Он се ослободио потчињености Византији завладавши „илирским“ пределима, пошто је византијске војске, послате из Драча 1040. и 1042. године, поразио у пределима Скадарског језера односно Зете. Под његовом влашћу су биле обједињене Диоклеја, Травунија и Захумље, по свој прилици Неретва и остала Србија. Истовремено је избио устанак Словена („Буга-

ра“) у Београду и Браничеву под вођством Петра Одељана, који се брзо проширио на југ. У Скопљу се устаници уједињују са снагама Тихомира из области Драча. Тај град је освојен (вероватно после пораза византијске војске у Зети), али устаници нису успели да заузму Солун, иако су им пришли становници области Тесалије и Епира. Тихомир је убијен, а Петар Одељан је ухваћен издајом и устанак је пропао. Временско подударење устанка у Поморављу и Повардарју са ратним дејствима у Поморју, указују на договор о заједничком рату против Византије, односно на умешаност Србије у устанак Петра Одељана. Можда су још тада градови Призрен и Липљан са својим областима, као и Ибар, ослобођени и укључени у Србију.

Стефана Војислава је наследио Михаило (око 1055-1088), а он је понео краљевску титулу. Преко брака своје деце⁸⁶ пробао је да нађе савезнике против Византије. Словени Самуиловог царства дигли су поново устанак 1072. године, изгледа прво у Подунављу, у области (теми) Придунавски Градови (М. Јанковић, Ђ. Јанковић 1978). У јесен су Словени Скопља („Бугари“) позвали Михаила у помоћ, а он им је послао сина Константина Бодина и војводу Петрила са триста ратника. Устаници, окупљени у Призрену, крунисали су Бодина за (бугарског) цара и дали му име Петар. Морао је бити крунисан у храму Богородице Љевишке, што указује на опредељеност призренског епископа за словенску ствар. Пошто су поразили византијску војску код Скопља, војвода Петрило је пробао да победи Византинце код Костура, али је претрпео пораз. Константин Бодин је ослободио Ниш и кренуо ка Средецу, али није продро даље од Пирота, јер су Византинци у међувремену заузели Скопље. Похитавши ка Скопљу преко Косова поља, упао је у заседу код Пауна (данас код Урошевца – то се одиграло уз језеро, на путу), где је поражен и заробљен, изгледа захваљујући издаји зета. Одведен је у заробљеништво у Антиохију у Сирији, али је отац успео да га ослободи уз помоћ Млечана. Краљ Михаило је истовремено своју власт проширио до залеђа Сплита, судећи по особеним црквама за његово доба (в. даље). Већина придунавских градова је остала пуста после 1072. године: данашње Прахово, Гамзиград, Корбово, Текија, Доњи Милановац, а у Кладову уз Трајанов мост је промењено становништво, и град је наставио да живи као мостобран. Или су Византинци преселили словенско становништво тих градова, или су они избегли северно од Дунава; зна се само да је Гамзиград освојен тешком опсадом. Чини се да су тада Косово, Ибар и Топлица остали у Србији, судећи по каснијим збивањима и археолошким налазима.

У то време грчки писани извори понекад назову краљеве Михаила и Константина Бодина Хрватима. То је било једно од оправдања старим историографима, да тражећи Црвене Хрвате, источну хрватску границу постављају на Дрим и Дрину. Црвених Хрвата тада већ одавно није било на подручју данашње Албаније, понајмање као неке организоване заједнице. Њихово некадашње подручје око средине 11. столећа преузимају Арбани, досељени као избеглице пред Турцима. Колико је мутна хрватска историографија, показује избегавање бележења и разматрања односа са Србима, својим сународницима и суседима без прекида од досељавања на почетку 9. столећа⁸⁷. Зато су бројна питања српске и хрватске историје отворена, на пример постојање крајине на некад византијским острвима Далмације,⁸⁸ односа хрватског владара и бановине Лике, Крбаве и Гацке, судбина српских области припојених Хрватској после 924. и слична, дакле колико је Хрватска била јединствена земља, где су биле њене границе. Рецимо, из Лике нема старохрватских налаза, као ни прероманичких цркава уобичајених за Хрватску. Велике нејасноће су и у осталој археолошкој грађи, често давно и нестручно прикупљаној. Зато је многе појаве тешко објаснити. На пример, црква Све-

⁸⁶ Његов син Константин Бодин био је ожењен Јаквинтом из Барија, а ћерку је удао за Лонгивардопула, вођу војне дружине Лангобарда из Италије, заробљених код Скопља, али га је овај првом приликом издао.

⁸⁷ Иначе објективнија од многих хрватских историчара, Нада Клаић, у књизи *Повијест Хрвата у раном средњем вијеку* (Загреб 1975), Србе спомиње на 29 страна, Мађаре (Угре) са којима су у суседству од почетка 10. столећа на 40, а Нормане, њихове суседе ни пола столећа, на 23 стране.

⁸⁸ Почев од „Башчанске плоче“ на којој се спомиње крајина, та су острва позната по глагољским натписима, којих и нема у бановини Хрватској пре 15. столећа. Уп. нпр. критику текста М. Бараде, Хрватски властеоски феудализам по Винодолском закону, *Дјела Југословенске академије знаности и умјетности* 44, Загреб 1952, од М. Костренчића, О радњи Проф. Др. Михе Бараде Хрватски властеоски феудализам, *Предавања одржана у Југословенској академији* 9, Загреб 1953.

тог Спаса на Цетини датована је по натпису нађеном у гробу у крај 9. столећа, али у гробљу нема налаза старијих од краја 11. столећа, тојест од доба Константина Бодина. Дакле, све треба проверавати. За византијско изједначавање Срба и Хрвата постоји логично објашњење. Наиме, када се правилно сложе писани и археолошки подаци, испада да је оновремена Хрватска у другој половини 11. столећа била два пута у саставу Србије, цела или делимично, то јест да су старе српске области из доба пре досељења Хрвата биле прикључене матици.

У то време Нормани су заузели последње византијско упориште у Италији, Бари (1071). Србија је тако нашла новог савезника против Византије, додуше туђина. На позив градова Далмације, Норман Амико, барон Роберта Гвискарда, без његове дозволе заузео је неке области Далмације и заробио хрватског краља Крешимира, и држао их 1073-1074. То је било и време спорења Дубровачке архиепископије (грчка Литургија, некад српски архиепископ) и Сплитске архиепископије (са хрватским престоним местом у суседном Солину), а умешао се и краљ Михаило са захтевом да се успостави архиепископија у Бару. Потом папа Григорије VII пише данском краљу да му је у близини веома богата земља, уз море, којом су овладали „простачки јеретици“, и тражи да у њој један од његових синова преузме власт (Данци су били Нормани). То није остварено, јер је у међувремену Звонимир, бан Славоније (међуречје Саве и Драве око Загреба) привремено заузео Хрватску уз мађарску подршку, где је крунисан за краља од стране папе 1075. године; Амико је истиснут, а Венеција се појавила кратко као господар Далмације и Хрватске. Биће да су „простачки јеретици“ били Срби, који су у савезу са Амиком и далматинским градовима преузели српске пределе, на правцу залеђе Сплита – Книнско Косово – Лика.

Пошто је ослобођен из заробљеништва, Бодин се оженио Јаквинтом, ћерком Архириза, предводника норманских присталица у Барију. Краљ Константин Бодин, несуђени цар, наставио је политику свог оца према Византији. У његово време се одиграла норманска најезда на Византију. Роберт Гвискард је на челу Нормана из Јужне Италије прешао на византијско тло код Драча. Константин Бодин је дошао у помоћ цару Алексију I, али се није укључио у битку, и византијска војска је поражена 1081. године. Нормани су затим пљачкали подручје од Драча до Повардарја све до 1085. године, када су се коначно повукли у Италију. Српски ратници су их тада стално нападали. Нормани су тешко разорили области Охридске архиепископије, а многе епископске цркве су спаљене. На тада срушеним базиликама у Мородвису, Липљану и Грачаници, Немањићи су касније подигли мање цркве. Страдале су и многе друге цркве, вероватно и Богородица Љевишка.

На западу је тада нејасно стање. Чини се да је хрватски краљ Звонимир држао само приморје и острва, али не и унутрашњост. На сабору у Сплиту 1085. не присуствује епископ Книна, а учествују епископи Биограда и Нина. Приближно истом времену припада камена олтарска преграда са словенским натписом из Капитула код Книна (сл. 72. 2), што ће рећи да је служба у цркви била на словенском језику, супротно забрани из Рима. Звонимир је 1089. умро или је убијен на Косову код Книна. Из преписа епитафа на Звонимировом гробу, може се извести закључак да га је убио неки „опак народ“ (scelera populi) а не они позивани епитафом да га оплакују, Хрвати. Биће да су то они за папу простачки јеретици, једнаки Србима из описа Виљема Тирског. У то време су и Рашка и Босна у саставу Србије краља Бодина, а успостављена је архиепископија у Бару. Звонимирова удовица краљица Јелена позвала је у помоћ брата Ладислава, мађарског краља, јер су је нападали непријатељи њеног мужа. Мађарска је у више похода успела да припоји Хрватску, десетак година касније.

Када се наставила најезда Западноевропљана на исток, једна крсташка војска је покушала да отвори пут за Цариград и Палестину преко Србије (Slavonia – Славивија). Крсташи под Рејмундом Тулским и епископом Подиа, путовали су негде у зимско доба 1096-1097. око 40 дана кроз Србију; Хрватска се не спомиње. Пошто осино нису уговорили свој пролазак, били су гладни и зато у сталним сукобима са становништвом, које су нападали због хране. Краљ Бодин их је сачекао у тврдом Скадру, где је гроф Рејмунд пробао да га одобровољи давањем поклона и братимљењем. На крају су уз значајне губитке успели да се ишчупају из Србије. После тога крсташи више нису покушавали да путују преко Србије. *ЉПД* уопште не бележи крсташе (јер је рукопис и био намењен крсташима 15-16. столећа); за Бодина пише да су му Нормани дали Драчку област, што не делује вероватно, али залеђе Драча јесте било у српским границама, као и у време Светог Јована Владимира. Да се граница Србије ширила до Охридског језера, показује савремени назив једног тамошњег градишта, данас у Албанији, Каљаја е Бодинет (= „Бодинова тврђава“). Остали крсташи су путовали низ Дунав, преко Београда и долином Мораве; тада је Мађарска искористила прилику и одузела Византији Срем.

Из ових сасвим сажето изнетих података видимо да су извесно највећи делови Хрватске били укључени у Србију, пре свега Книнска крајина и Лика, уз враћене жупе Ливно и Плива. О западним границама Срба најпоузданије говори археолошка грађа, мада је недовољно позната. Границу оцртавају раније поменуте каричице са коленцима. На подручјима припојеним Мађарској у 12. столећу тај накит замењују каричице са „ес“ завршенима, што значи да је заведена нова ношња, или су наметнути производи нових радионица. У

Шипову, седишту жупе Пљеве – Пливе, обновљено је сахрањивање уз старо црквиште, напуштено по паду Србије 924. године. Ту се користе обоци са коленицима, једном и три јагоде, једнаке оним на простору до границе са Византијом на истоку. Ту су и словенски натписи у црквама, камени рељефи православног израза и друго. Све указује на сасвим природну и логичну борбу Србије да припоји своје области изгубљене 924, као и оне са српским становништвом опстале од досељења. Подсећам да је у Бискупији код Книна нађен накит прве половине 10. столећа, особен за источне пределе Србије тог доба. Намеће се закључак да је краљ Бодин трајно повратио жупу Пливу, као и Ливно где се пише ћирилицом у 12. столећу, а да је привремено држао и сву Книнску крајину са Цетином, и сву Лику. То није било пуко освајање, већ ослобађање и уједињење.

Српске архиепископије у Дубровнику и Бару

Опоравак привредне и војне моћи земље у 11. столећу, наметнуо је потребу да се обнови ПШС, односно да се саобрази држави и народним потребама. Али Срби су поново били подељени у црквеном погледу као у римско време – у приморју је некад српска архиепископија у Дубровнику постала грчка, архиепископија у Сплиту наследила је латинску из Салоне⁸⁹; у Панонији је нестала словенска архиепископија, наследница Сирмијумске, а појавила се мађарска, опет латинска; Охридска архиепископија је напуштала словенски језик, а Драчка га никада није ни користила. Под архиепископијом у Дубровнику био је већи део српске државе, као и епископије приморских градова. Дубровачка архиепископија је имала грчко православно свештенослужење, али је била под Римом, што је значило својеврсну унију. Већина осталих Срба живела је на подручју Охридске архиепископије. Оба архиепископска престола су била под контролом Византије. Охрид је био у Цариградској патријаршији, што Рим и даље није прихватао.

Пре тога, простирање надлежности архиепископије у Дубровнику у доба краља Михаила може се установити по распореду особених цркава са три травеја (сл. 73). То су сасвим мале цркве, по правилу не дуже од 6-7 метара, подељене на три травеја пиластрима који су носили луке за подупирање полуобличастог свода; источни травеј је био олтарски простор, а на средишњи свод била је ослоњена мања четвороугаона купола без прозора. На источној страни имају уписану апсиду, споља четвороугаону, понекад трапезоидну скоро као на дубровачкој катедрали, а са страна су нише – проскомидија и ђаконик. Споља су украшене лезенама. Одавно је запажен њихов јасно омеђен распоред, на простору од Боке до Сплита (Т. Марасовић 1978). Груписане су нарочито око Дубровника (Лопуд, Шипан, Габрили), западно су Свети Михаило у Стону, цркве на Брачу и Корчули. Највећи познат такав храм је у престоници Неретљана у Омишу, а најдаља црква је Светог Ђорђа (Јурја) у Радуну више Каштел Старог код Сплита. Такве цркве се сада откривају око Требиња – у темељима Светих Арханђела у Аранђелову, у Засаду на темељима старије цркве, и другде. На истоку су такве цркве Светог Томе у Кутима код Херцег Новог. Дубље у унутрашњости су сличне али особене Петрова Црква у Бијелом Пољу и црквиште у Панику код Билеће. Распоред ових цркава подудара се са простирањем државе краља Михаила, а на истоку са границама Драчке митрополије и Охридске архиепископије. Источно од Боке оваквих цркава нема, јер је то тада био простор Драчке митрополије, тада у саставу Србије. Постојање такве цркве код Сплита, где би требало да владају латинска правила за градњу црква, указује да се у то време власт сплитског архиепископа није простирала у копно даље од непосредне градске околине.

⁸⁹ Прошлост Сплитске архиепископије је замагљена измишљањем података о њеним правима и првенству пред архиепископијама у Дубровнику, Бару и касније Задру. Сама се ослањала на ауторитет римске Салоне, али заправо са њом нема континуитет, већ само наследила њен градски простор.

Описане цркве су домаћа градитељска творевина, непозната на другим просторима. Грађевински недостатак је била купола, мала и без прозора (зато „слепа“), смештена на своду, који често није могао да поднесе њену тежину. Српски градитељи тада нису знали за пандатифе и тромпе, који добро носе куполу, ни како да саграде тамбур, то јест ваљкаст доњи део куполе, а задужбинар је хтео куполу, да би пратио садржајни склоп православних саборних храмова. И пре је грађење полукружних апсида представљало тешкоћу, па је уписана апсида била од раније уобичајена за исти простор. Порекло оваквих градитељских решења треба тражити у античким храмовима са четвороугаоном куполом саграђеном над бочним зидовима или луковима.

Ови храмови, обликовани по једној замисли, као да су грађени са одређеним политичким задатком, можда да истакну јединство територије и опредељеност за православу свештену службу, због куполе. Чувена је црква Светог арханђела Михаила у Стону, јер је у њој сачуван најстарији портрет неког словенског владара познатог по имену, краља Михаила, и зато се може поуздано датовати у трећу четвртину 11. столећа. Смештена је на врху брега у Стонском пољу, у средини кружног обужног зида, као и Студеница; ту је без сумње био један од дворова краља Михаила. Краљ је приказан у огртачу, са круном на којој су три крста спреда на врху, стављеној преко капе са ухобранима, и са моделом цркве у рукама (Т. 18. 1). Једино ова црква има украшене рељефима оквира прозора и врата.

Исти украс налази се и на црквама до 12. столећа, нарочито у Котору. Црква Светог Томе у Кутима код Херцег Новог је грађевински најсличнија цркви Светог Арханђела Михаила у Стону, и нема сумње да су истовремене. Обе имају полукружне бочне нише. Црква Светог Томе у Кутима налази се на незнатном врху, површине једва нешто веће од ње, где није било простора ни за гробље ни за насеље. Зато и она делује као придворска или заветна црква. Све ове цркве могу бити придворске, а сличност црква владара, жупана и племства, подвлачи заједништво и усклађеност. У поменутој цркви у Стону је романичко сликарство, сродно оном из Западне Европе, блиско Норманима. Сасвим је другачији живопис из Паника код Билеће и Кута, византијски. У Панику је сачувано и неколико слова из натписа, међу њима и слово „ф“, на основу кога се може закључити да су натписи били најпре грчки, као на живопису из Дубровника и Бијеле, ако не ћирилични, и да је свештенослужење било православно, словенско или грчко. То је византијски живопис, који подсећа на онај из Солуна. Ту је важан посредник била саборна црква Дубровника са својим живописом. Видимо да се утицај Цариграда на Србију ширио преко Дубровника, а Котор је вероватно преносио грчке упливе из Апулије – Пуље односно Јужне Италије.

Са живописом се могу поредити рељефи, који сада чешће садрже фигуралне представе, међу којима и људске ликовне (сл. 72). На подручју Дубровника, али и код удаљеног Книна, појављују се забати исклесани потпуно по византијским обрасцима, чак су и шаре које их прате добро познате у Грчкој, што указује и на порекло или школу клесара. То је икона Пресвете Богородице са забата иконостаса у Бискупији код Книна, равног рељефа, датованог у другу половину 11. столећа (И. Петрициоли 1960). Други пример је икона Арханђела Михаила на забату са Колочепа, Доње Чело (Ј. Максимовић 1971: 30 сл. 20). Датован је у 11. столеће, али због заобљеног рељефа мислим да је млађи, из прве половине 12. столећа. У поменутој цркви у Кутима нађена је једна мермерна плоча олтарске преграде, са приказаним Часним Крстом, са два анђела, али за разлику од живописа, изведеним на романички начин. Сличне је израде плоча са представом владара, сада уграђена у базен Сплитске крстионице, делом оклесана због накнадне уградње у неки објекат. Владар седи на престољу, у десној руци држи крст а у левој глобус – земаљски шар, а на глави има круну са три крста, као што је има краљ Михаило на портрету из Стона. Са његове десне стране стоји великодостојник, сарадник владара, а испод други великодостојник нижице лежи испружених руку, очигледно у ставу потчињавања (силом). Значи да је слика историјска, са поруком, приказана је победа неког владара, тријумф, где су му једни добровољно пришли, док су други силом потчињени. Обично се сматра да је приказан хрватски краљ, али пошто је Хрватска тада била пред губљењем државе, то је мало вероватно. Биће да је на плочи приказано потчињавање Хрвата или неког значајног дела Хрватске, у сарадњи са градовима Далмације, краљу Михаилу или краљу Константину Бодину, што се уклапа у напред описана збивања. Плоча је била у олтарској прегради неке мале цркве, величине оне у Кутима. Она нема смисла у Сплиту, једном од самоуправних градова Далмације (а не Хрватске) и седишту архиепископије. Друга је ствар са Светим Ђорђем у Радуну више Сплита, најзападнијој цркви доба краља Михаила. У њој постављена, можда при седишту жупана, могла је бити знамен о српској победи. Када су надвладали Мађари, плоча је уклоњена и негде уграђена, а пошто је заборављен њен смисао доспела је у Сплитску крстионицу.

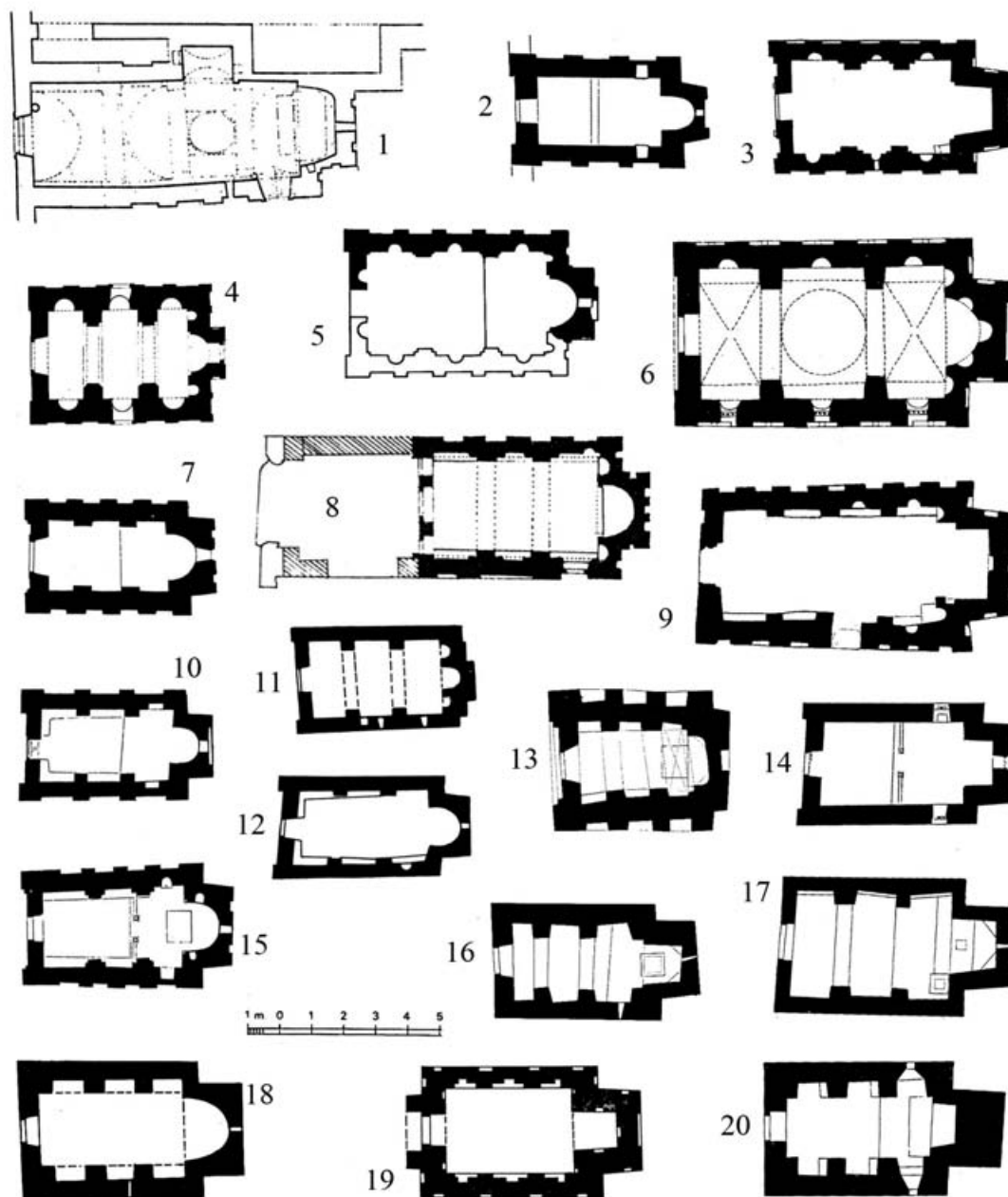
Константин Бодин је изгубио власт над Дубровником, који је Византија поново заузела. Тиме је и архиепископ поново доспео у зависност од Цариграда. Да би се ослободио притиска Византије преко Дубровника, краљ Константин Бодин био је принуђен да се обрати (анти)папи Клименту III. Од њега је издејствовао 1089. године, несумњиво захваљујући и поклонима, повељу о успостављању архиепископије у (Старом) Бару (Антибари), на челу са Петром. Збивања између старе и нове архиепископије нису разјашњена (Ј. Калић

1979а: 36, 45-47). Под Барским престолом су биле епископије приморских градова Котора, Улциња, Свача, Скадра, Дриваста и области, Пилот, Диоклеја, Србија, Босна и Травунија. Ту нису биле укључене све епархије на тлу Србије под краљевом влашћу, барем не званично. По *ЉПД*, краљ Бодин је дао Босну жупану Стефану на управу, а Рашку жупанима Вукану и Марку (1988: 139). Епископско седиште Босне може се поуздано претпоставити на подручју између Сарајева и Зенице (у „земљици“ Босни из *СН*, са градовима Котором и Десником), али од тога ништа ближе. Података о границама ове епархије нема, али треба претпоставити да се на запад могла ширити до Поуња, а на север до Посавине. Црква се у илирској Далмацији држала на иноцима – крстјанима а не на градовима и свештеницима. Два жупана у Рашкој значе да је била састављена или подељена на две области, и на тлу једне од њих био је престо епархије Србија. Жупан Вукан је из области Раса ратовао са Византијом, што значи да је управљао облашћу на источној граници, од Косова на југу до вероватно Чачка на северу, ако не и неким источнијим крајевима. Ту су биле епископије Охридске архиепископије, иако је у Расу, по *ЉПД*, још Бело успоставио епископију (под Дубровником). Жупан Марко, који се касније не спомиње, очигледно је владао западним делом Рашке, оне у границама наведеним у *ЉПД*, а то је слив Дрине. Ту треба тражити седиште епископије “Србија“ Барске архиепископије, али је питање да ли у Полимљу или Подрињу. Узимајући у обзир традицију, можда треба помишљати на муниципијум у Коловрату код Пријепоља, где је било старих значајних цркава (Коловрат, Избичањ, Дренова, можда Милешева). У и око Бијелог Поља има важних цркава, али оне се више истичу у доба Стефана Немање (Мајсторовина, Затон, Петрова Црква у Бијелом Пољу, Света Богородица Бистричка). Може се помишљати и на поменуте Кумјеновиће код Горажда, а и на Добрун.

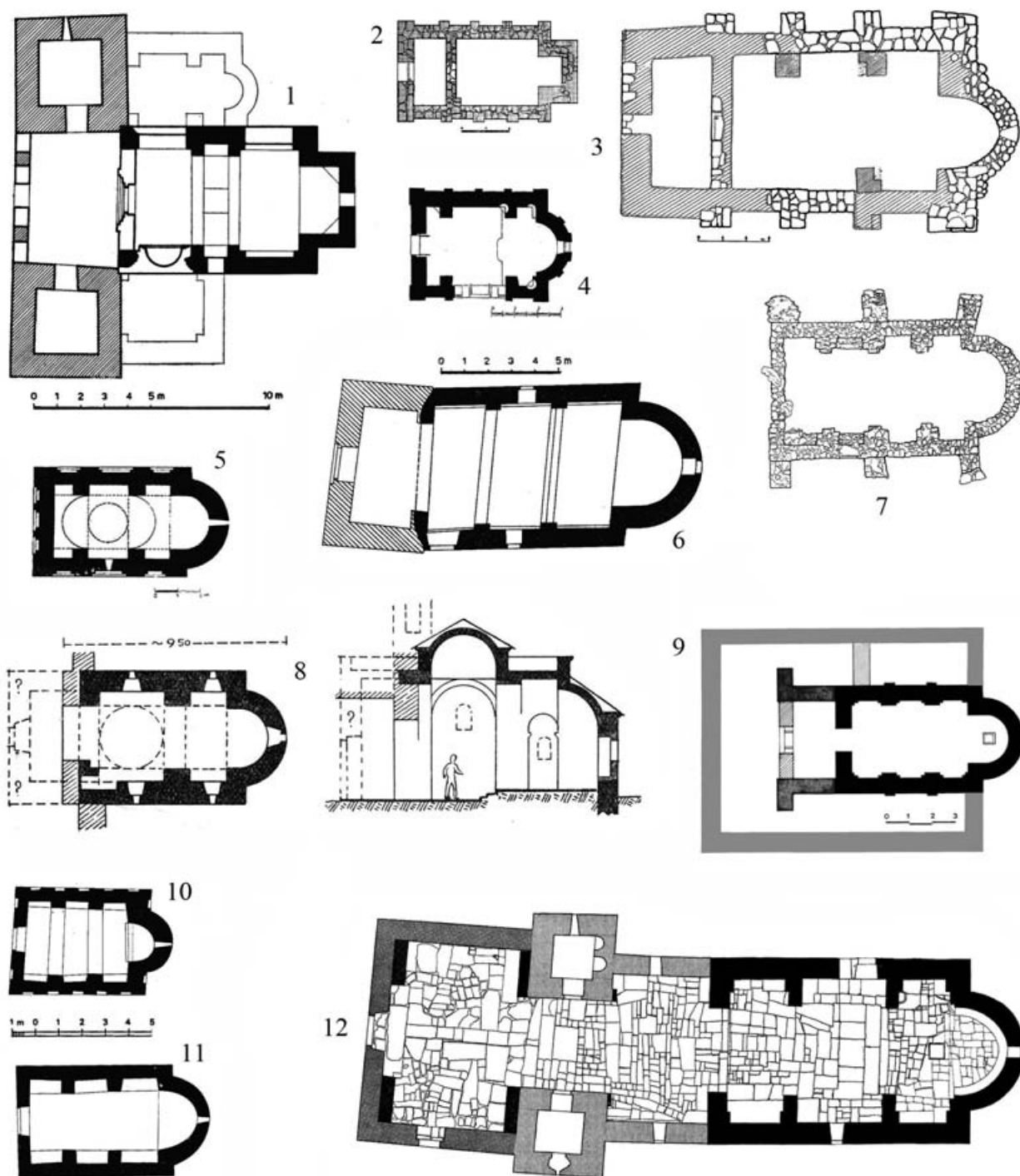
Али краљ Константин Бодин је само привидно успео. Архиепископија у Бару није могла да задовољи потребе српског народа као црква. Архиепископ је биран од латинских епископа приморских градова и постављан у Риму, или је довођен са стране. Најмање шест епископа су били из латинских градова, четири епископа су били за српске области, а пету обласну епархију, Диоклеју, држао је сам архиепископ из Бара (*ИЦГ* 1967: 397). Тако је и архиепископ у Охриду постављан из Цариграда. Преко архиепископа су се и папа и цар могли мешати у дворску и државну политику Србије. Као и у Хрватској нешто раније, наметана је црквена власт из приморских градова и устројство где су одлучујући латински епископи из градова. Како смо видели, у време бугарског освајања Србије 924. највише је запустела Зета, потоња Диоклитија. То је створило услове за колонизовање приморских градова уз подршку Византије. По житију Стефана Немање, у градовима је било доста Грка. Словенска служба била је забрањена, што је по свој прилици спровођено само у приморским градовима, не знамо да ли доследно. Епископи области су свакако били Срби потекли из домаћих манастира, и свештенослужење је било на словенском, што доказује употреба ћирилице на тим просторима. Дакле, завладало је стање са Литургијом на три језика. Поред тога, Барска архиепископија није успела да својом надлежношћу обједини тадашњу српску земљу; по *ЉПД* обухватала је и Захумље (под којим би се тада могла подразумевати и Неретва). Липљан, Призрен и Рас су били под Охридом, а јужне области под Драчем и у даљој надлежности Цариграда, док је Дубровник био и под Византијом и под Римом. Краљеви Михаило и Константин Бодин јесу издејствовали посебну архиепископију за своју државу, али не јединствену за цео народ, чак ни онај окупљен у границама једне државе. Дакле, било је више повода за незадовољство Барском архиепископијом као начелном ПЦС.

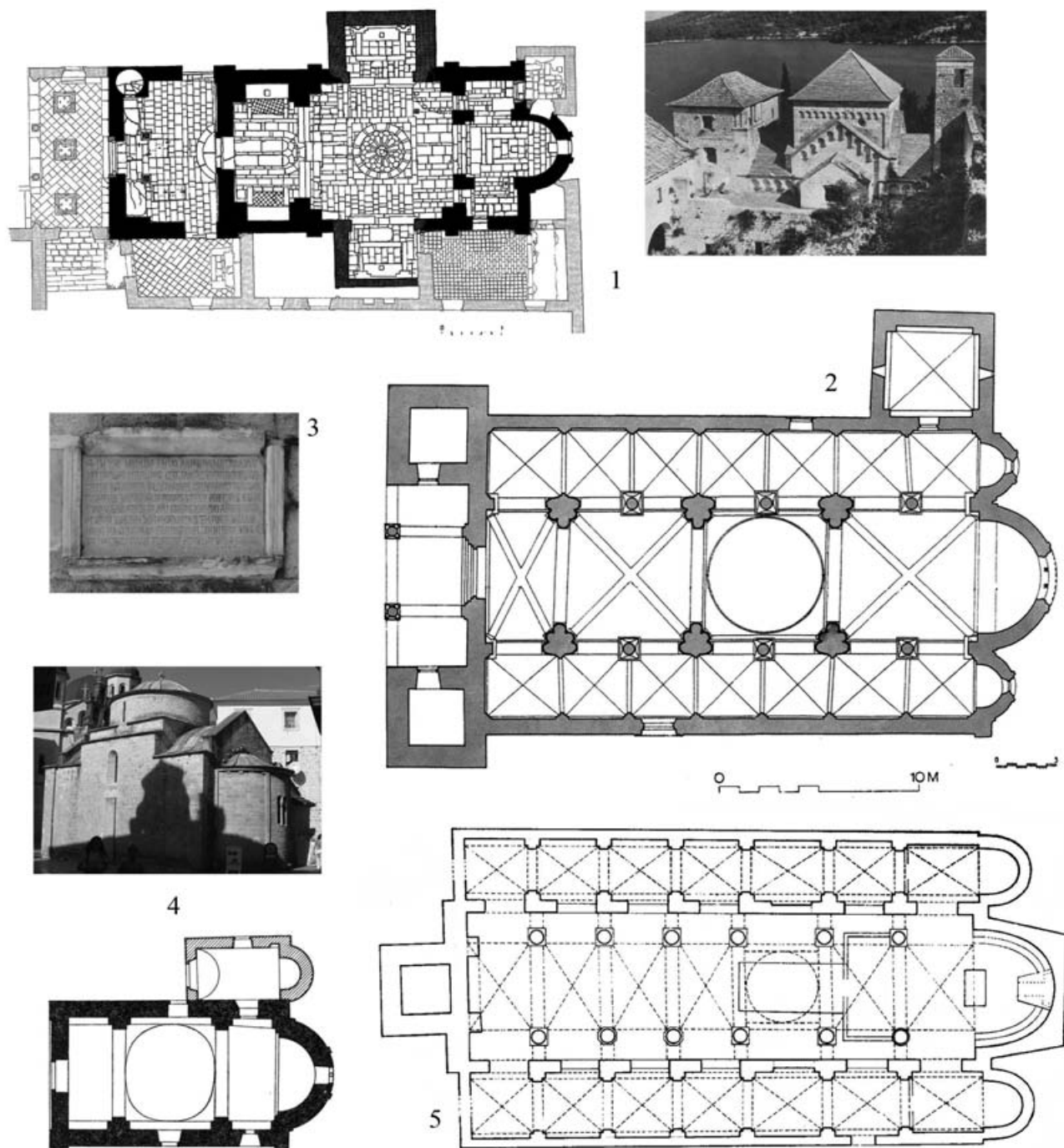
Сл. 72. Рељефи на олтарским преградама цркви доба краљева Михаила и Константина Бодина:
 1. Колочеп код Дубровника; 2. Капитул код Книна; 3. Бискупија код Книна; 4. Свети Тома у Кутима код Херцег Новог;
 5. рељеф из крстионице у Сплиту.

Сл. 73. Основе цркава Дубровачке архиепископије у доба краља Михаила: 1-3. Шипан; 4. Стон; 5. Кути; 6. Омиш; 7, 12. Колочеп; 8. Габрили; 9. Каштел Стари; 10, 14-15. Лопуд; 11. Поникве, Пељешац; 13. Ластово; 16. Селце и 17. Доњи Хумац, Брач; 18. Сушац; 19. Корчула; 20. Пражница, Брач.

Сл. 74. Цркве краја 11. и 12. столећа: 1. Свети Петар у Бијелом Пољу; 2. Паник код Билеће;
 3. Лисичићи код Коњица; 4. Горњи Матејевац и 5. Орłане код Ниша; 6. Пресвета Богородица у Стону;
 7. Уздоље код Книна; 8. Свети Ђорђе у Подгорици; 9. Бистрица у Воļавцу код Бијелог Поља; 10. Нережићи и
 11. Бобовишће на Брачу; 12. Ђурђеви Ступови у Берану.

Сл. 75. Цркве доба Стефана Немање у Поморју: 1. Пресвета Богородица на Мљету; 2. Свети Трифун у Котору;
 3. латински ктиторски натпис краља Вукана, сина Немањиног, на цркви Светог Луке у Котору; 4. Свети Лука у Котору;
 5. Свети Власије (Влахо) у Дубровнику, обновљен храм, са куполом.

Већ сам показао да се цркве особене за Дубровачку архиепископију у доба краља Михаила шире од Боке до залеђа Сплита. За доба његовог наследника особене су сличне цркве, али са споља полукружном апсидом, сада већ у Барској архиепископији (сл. 74). Једна таква се налази под горњим градом Свача, била је живописана, и по свој прилици је служила као породична гробљанска црква. Такве цркве налазе се на Брачу и још даље на западу, као Свети Лука у Уздољу, Свети Никола на Пагу. Највећа таква црква ископана је Лисичићима код Коњица. Затим такве цркве добијају плитке лезене уместо дубоких или их сасвим губе, а изнутра су као и пре подељене на три дела. Две такве цркве су нађене у доњем граду Свача, а у Старом Бару се зна за три такве мале цркве. Питање је да ли су цркве са једнаким правоугаоним травејима имале слепу куполу, јер те цркве најчешће немају сачуване горње делове. На крају развоја ових малих цркава, започетог око средине 11. столећа а завршеног у другој половини 12. столећа, средишњи простор постаје четвороугаон, несумњиво да би носио кружни тамбур куполе. То сада могу бити и велики храмови, па и епископски. Таква је црква Светог Ђорђа у Подгорици, Свети Лука у Котору, а у унутрашњости Свети Ђорђе у Будимљу. Посебно је важно што таквих цркви има код Ниша, где је ратовао Константин Бодин, као Латинска црква у Горњим Матејевцима и Свети Јован у Орљанима (М. Ракоција 2003).

Црква у Уздољу на Косову код Книна има сполије римског доба и 9. столећа, а на једном од натписа датованих до у другу половину 11. столећа, спомињу се жупан Иван (словенски написано Ivan, а не Iohanes) и опат (игуман) Петар (В. Делонга 1996: 588-589), вероватно браћа; натпис делује латинско-словенски. Једини делови камене олтарске преграде са словенским натписом, нађени су у базилици посвећеној Светом Вартоломеју, на Капитулу код Книна, и датовани су на прелаз 11. у 12. столеће (Б. Фучић 1982: 214-215). Од ње су сачувана два уломка (сл. 72. 3), а боље сачуван део натписа, исписан ћириличним и глагољским словима, гласи: (...п?)Ѡщ(или ч)иѠ 1 прѠм(1...). Рим је око 925. године забранио словенско богослужење у Сплитској архиепископији, а забрану је укинуо тек 1248. године. Примена словенске службе у Книну подудара се са податком да кнински епископ не учествује на сабору у Сплиту 1085. године. Дакле, Книнска епархија, у време када је непознати моћан ктитор наручио олтарску преграду за велику цркву Светог Вартоломеја на Капитулу (= збор, глава, седиште епископа), није била под Сплитском архиепископијом. Када је касније промењена власт, натпис је уклоњен. Све описане појаве на тлу Книнске епархије, византијски утицај, словенски натпис, латински натписи датовани око краја 11. столећа, показују да је Книнска епископија била једно време у ПЦС, можда у Барској архиепископији.

Од десет епископских седишта Барске архиепископије, мало где је познат изглед саборног храма, мада се чини да су то најчешће биле једнобродне цркве. У Старом Бару се налази скоро уништена архиепископска базилика са ступцима четвороугаоних пресека, потпуно президана у млађој фази, али нема поузданих података о датовању. Саборни храм Свача је потпуно президан у време краљице Јелене у готичку једнобродну грађевину. Како је изгледала старија епископска црква није утврђено. То је по свој прилици била велика једнобродна црква истих пропорција; била је украшена живописом. У Свачу су у исто време постојале још најмање четири цркве. У Будви 12. столећу припада мали једнобродни храм наводно посвећен Светом Сави Освећеном, а заправо Светом јеванђелисти Марку. Наиме на живопису, на месту ктиторске композиције поред улаза на северном зиду, насликано је доношење моштију Светог Марка у Венецију. У Котору је завршена нова монументална базилика 1166. године, посвећена Светом Трифуну, са рељефним украсима; сматра се да је имала куполу (сл. 75. 2). Пре тога је саборни храм био поменута црква Пресвете Богородице (Марије). Храм Светог Луке је подигао властелин Мавро Кацафранги, када је Котор већ био под Стефаном Немањом односно под његовим сином Вуканом, краљем Диоклитије. Храм је у виду једнобродне грађевине подељене на три дела са два пара пиластара и куполом саграђеном над квадратним средишњим делом. Најчувенији манастир тог доба је био Светих Срђа и Вакха на Бојани, основан у доба цара Јустина I. Ту су по *ЉПД* сахрањени и краљ Михаило и краљ Константин Бодин. Сачувани су делови романичке базилике, обновљене у време краља Милутина и краљице Јелене, о чему сведочи латински натпис, данас у Скадру.

О црквама у унутрашњости се веома мало зна, нису познати чак ни положаји епископских цркава. У Травунији се налазио манастир Светог Петра у Пољу, вероватно седиште епископа; по свој прилици је био негде на положају Старог Града у Требињу, на десној обали Требишњице. У Требињу су у 12. столећу свакако постојале цркве на гробљу у Полицама (где је и сада), у Засаду, постојао је стари триконхални храм Петро-Павловог манастира, у Тврдошу је био манастир, а морало их је бити још (рецимо на Црквини и њеним падинама). Скадар, у коме је била престоница краља Бодина, морао је имати велику цркву, можда седиште епископа Пилота.

По успостављању Барске архиепископије 1089. године, дубровачки архиепископ задржао је црквену власт само над територијом коју је контролисала Византија. По расположивим подацима, сводила се на Конавле и Боку. У цркви посвећеној Ризи Богородице у Бијелој, забележен је

грчким језиком епископ Данило, у ниши са његовим портретом, направљеној за епископски престо; живопис припада 12. столећу (П. Мијовић 1970: 243-245). Сличан живопис откривен је у Котору, са приказаном поворком архијереја у олтарској апсиди (дакле православна евхаристија), у храму посвећеном Светом Арханђелу Михаилу; у њему су нађени неки камени прозори из срушеног Иловичког храма исте посвете. Током 12. столећа епископија Босне, тојест Србије како је забележено, вратила се под Дубровник.

Архиепископија у Охриду

Као што су наши истраживачи због републичких граница и назива Рашке занемарили Дубровник, занемарили су и Охрид. Бугарски истраживачи када пишу о Охриду и данашњој Македонији, пишу о Бугарима, како се тамошње становништво понекад и бележи у византијским изворима, али је реч о ондашњим држављанима Бугарске, а не о етничким Бугарима, потомцима Хуна.⁹⁰ Становници Бугарске државе, и потоње истоимене области у Византијском (Римском) царству, били су претежно Словени, међу њима и Срби, а поред њих и малобројни етнички Бугари (Хуни), Власи, Грци и друго становништво ту насељено у различитим околностима.

Видели смо да је архиепископија у западној трећини бугарске државе, коју је успоставио Свети Климент, заправо преузела наслеђе Прве Јустинијане, мада не знамо шта се тада стварно мислило по том питању. Аутокефалност Бугарске цркве била је укинута са падом Бугарске, у корист Цариградске патријаршије. Цар Василије II, по победи над Самуиловим царством, издао је три повеље Охридској архиепископији о простирању њене надлежности, 1019, 1020. и 1020-1025. године. У другој повељи цара Василија спомиње се некадашња архиепископија у Доростолу (ту је пре тога руски кнез Свјатослав хтео да се насели, у Перејаславцу, а давно пре њега кнез Киј у Кијевцу), затим њено седиште у Триадици (Средецу), а потом у градовима Водену и Маглену; она је премештена у Преспу односно Охрид. Не спомињу се ни Плиска ни Преслав, бугарске престонице, уништене 50 година раније, као ни патријаршија, разумљиво. Није јасно о ком је архиепископу (патријарху?) реч, и у каквим околностима се нашао у Доростолу, који су држали некрштени Руси до 971. године, како и када се нашао Средецу. Боравак архиепископа у Водену и Маглену уклапа се у смутна, ратна времена, када Средец није био поуздан. Свакако није случајно повлачење до јужне српске границе. На крају, требало је уклопити положај архиепископа Доростола са архиепископом Охрида. Престоно место цар Самуило је изградио на развођу, између Преспе и Костура, и у новосаграђеној базилици на острву у Преспи, данас званом Аил (по Светом Ахилију), смештено је седиште патријаршије. По паду царства, ту је једно време било седиште грчке архиепископије, а онда је премештено у град Охрид. Убрзо је започета хеленизација Охридске архиепископије, која се састојала у превођењу словенских рукописа на грчки, а и у њиховом преправљању. Словенска имена су замењивана грчким. Охрид није био на тлу Прве Јустинијане, али је држао све њене епархије осим оних у Диоклитији, старој Превали. Када су постале јасне намере Стефана Немање, Стефана Првовенчаног и Светог Саве око ПЦС, у Охриду је започето доказивање права на наслеђе Прве Јустинијане.

У првој повељи цара Василија налазе се драгоцени подаци о местима у појединим епархијама и о броју клирика и парика (тојест о величини и приходима епархије). Наведени називи места обично подразумевају некакав град, мањи од

⁹⁰ Било би исправно да се Бугари сматрају Словенима са бугарским именом, да проучавају обе стране своје културе, хунобугарску и словенску, и да установе стварно стање (као што у Русији трагају за Варјазима). Међутим, словенска страна се обично занемарује; свуда се траже биолошки Хунобугари, чак и у долини Струме, где их уопште не треба очекивати. Заправо, намеће се став да су Словени неспособни без Хуна на челу.

оног у коме је седиште епархије. Поређењем са археолошким подацима, можемо добити основну слику о неким епархијама 11-12. столећа. Тај списак се може упоредити са млађим списковима и оним у олтару саборног храма Светог Ахилија на Преспи (где су у апсиди исписани називи епархија изнад епископских престола). Забележен број клирика не значи да је било толико свештеника у епископији, већ колико је свештеника плаћало епископу. То се види из тога што цар Василије истиче да неке епископе награђује већим бројем клирика и парика због заслуга. Осим тога јасно је да су неке епархије морале имати више свештеника. На пример епископ Браничева добио је само 15 клирика, а има осам уписаних места – градића. За једно од њих, Бродарево (данас Доњи Милановац), знамо из археолошких података да је имао унутар бедема две цркве, а у својој области најмање још две цркве. То значи да је Бродарево имало најмање два свештеника. Ако је тако било и у осталим местима, смештеним у богатијим подручјима од Гвоздених врата, то је већ најмање $6 \times 2 = 12$ свештеника. У самом Браничеву уз епископа је морало бити неколико свештеника, а не треба заборавити ни манастире, итд.

Преспа је била престоно место цара Самуила и његових наследника, изразито словенског устројства и окружења. На острву Аил налазила се патријаршија са црквом Светог Ахилија, чије је мошти Самуило донео из Ларисе. На другом острву, Голем град, био је двор словенских царева. Црква Светог Ахилија је велика базилика са зиданим ступцима, споља полукружних апсида, са куполама изнад проскомидије и ђаконика (сл. 76. 1). На западној страни је припрага. У јужном броду је био сахрањен цар Самуило, у саркофагу – гробници над подом (N. Μουτσόπουλος, 1970, 1972). У олтарском простору су архијерејска седишта, обележена грчким натписима, који нису сви сачувани. Грчко писмо показује да је реч о натписима из доба византијске власти. Има укупно 18 престола, осим архиепископског. Пратећи наизменично редослед десно – лево (први по реду је епископ са десне стране архиепископа, затим онај са леве стране, па опет са десне, итд.), добија се реконструисан следећи списак, у коме недостају називи неких епархија: 1. Охрид; 2. Скопље, 3. недостаје (Велбужд); 4. Средец; 5. недостаје (Малешево); 6. Маглен; 7. Пелагонија (= Битољ); 8. Призрен; 9. Берија (= Струмица); 10. недостаје (Ниш); 11. Главница; 12. недостаје (Браничево); 13. Видин. Затим следе још 6 седишта код којих нису сачувани натписи, а могли су бити Београд, Срем, Липљан, Рас, Мордовис и Сервија = Серблија, према млађим списковима епископија. Овај списак се углавном подудара са списком прве повеље цара Василија Охридској архиепископији из 1019, а и са оним из доба цара Алексија, али они знају за више епископија. Такође, овде архиепископ држи Костур (забележен је као обична епископија у првој повељи) и не-

сумњиво Преспу, а Охрид је наведен као самостална епископија. Због тога, и судећи по мањем броју епископија од оних укупних из повеља цара Василија, реч је о стању из времена непосредно по византијском освајању Самуиловог царства. Костур је тада још имао већу епархију од Охрида (који је добио Преспу првом повељом, када је 1019. постао седиште архиепископије), јер је пре тога био седиште патријаршије. Зато 1072. године Петрило, војсковођа краља Михаила, покушава да заузме Костур, као древну престоницу. Храм на Аилу је страдао у норманској најезди, постепено је напуштен, и гроб цара Самуила временом је заборављен.

У Охриду је била већ славна црква Светог Пантелејмона са гробом Светог Климента, а нешто даље, манастир Светог Наума над обалом језера, са његовим моштима. Тада је морала постојати у Охриду и саборна црква, у виду базилике. Она се налази у темељима чувене Свете Софије, базилике коју је обновио архиепископ Леонтије 1033. године. Она је некада имала куполу, што се види по распореду стубаца (сл. 76. 2). Саборни храмови јужних епархија углавном су непознати (Остров – Костур); Сервија (стара Серблија) и Сер имали су базилике. Задржаћу се кратко на епархијама на некадашњем тлу Прве Јустинијане, са бројем клирика и парика наведеним у заградама.

На југу је епархија Моровизд (15 + 15), са местима Моровизд, Козјак, Славишче, Злетово, Луковица, Пијанец и Малешево. Простире се у сливу Брегалнице и наследница је епархије Баргале, а Моровизд је у селу Мордовис западно од Виноце. У самом селу је откривена велика тробродна базилика, саграђена уз а можда и над црквом рановизантијског доба. Страдала је приликом најезде Нормана или крсташа; у њој су касније Немањићи саградили мању цркву, која данас стоји до под кров. Козјак је уз подножје рановизантијског града Баргале – Брегалнице, који је трајао до друге половине 7. столећа ако не и касније. Ту је позната црква основе уписаног крста Светог Ђорђа у Горњем Козјаку, датована у 9-10. столеће. Код Злетова је манастир Лесново са храмом који је из темеља изградио деспот Оливер, по свој прилици на положају цркве Светог Гаврила Лесновског; ту се вероватно налазио храм из рановизантијског доба и можда још старије подвижничко место.

Епархија Велбужд налазила се на крајњем југоистоку (15 + 15), са местима Велбужд, Сутјеска, Германија, Теример, Стоб, Доња Сутјеска и Разлог. Германија и Стоб су називи сачувани из античког доба. Ту су манастир Рила и Земањски манастир са црквом основе уписаног крста.

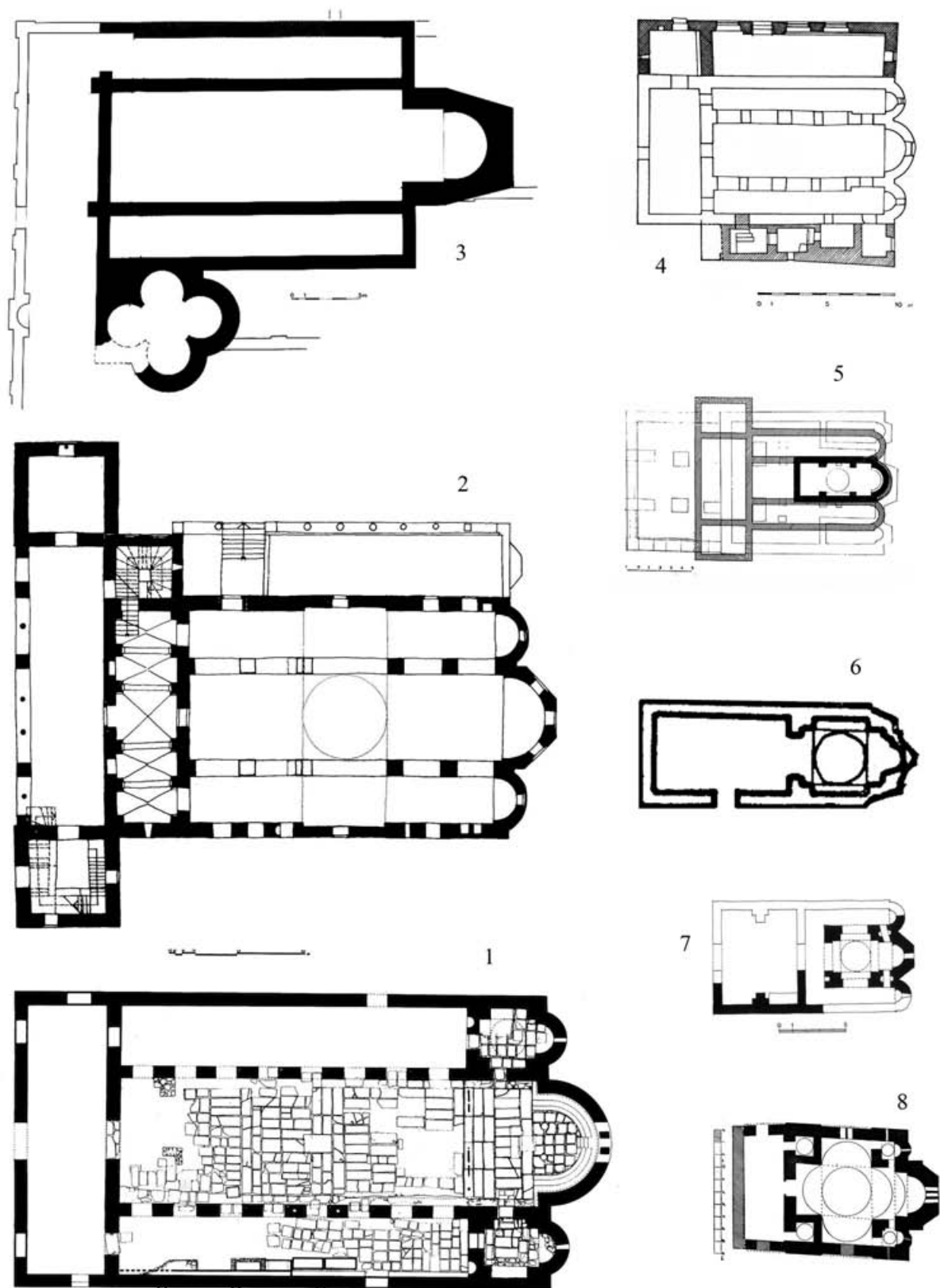
Епархија Скопље била је велика (40 + 40), јер је ту Византија подигла нови град (данас Скопско Кале), уместо словенског града који је био у бедемима античког града Скупи, неколико километара узводно. Скопље је било престоница теме (= област) „Бугарске“ (као што је некад Скупи био пре-

стоница Дарданије), а права Бугарска је обрисана из сећања, обе престонице су затрете. Осим Скопља забележена су места Винец, Прајамор, Луково, Принип. У Скопљу данас нема црква овог доба, а на падинама Водна стоји манастир Светог Пантелејмона у Нерезима, подигнут у 12. столећу. Винец је Винча, Бинча, где је био познати манастир забележен први пут у 13. столећу, по коме се зове Биначка Морава. Данас му се не зна ни место где је био. До напада НАТО ту је био манастир у Бузовику, који су Албанци срушили. У истој епархији било је данашње Врање, више кога је рушевина тврђаве Марково Кале, са црквом крстолике основе по свој прилици из 11. столећа. Данашње Марково Кале под именом Врања ослобађа од византијске власти Стефан Немања, а данашња истоимена варош се можда крије под називом неког места у Скопској епархији (испод садашњег саборног храма је несумњиво старија црква). Ту су и манастири Светог Прохора на Пчињи, са малом једнобродном црквом, и њему намењено Старо Нагоричино.

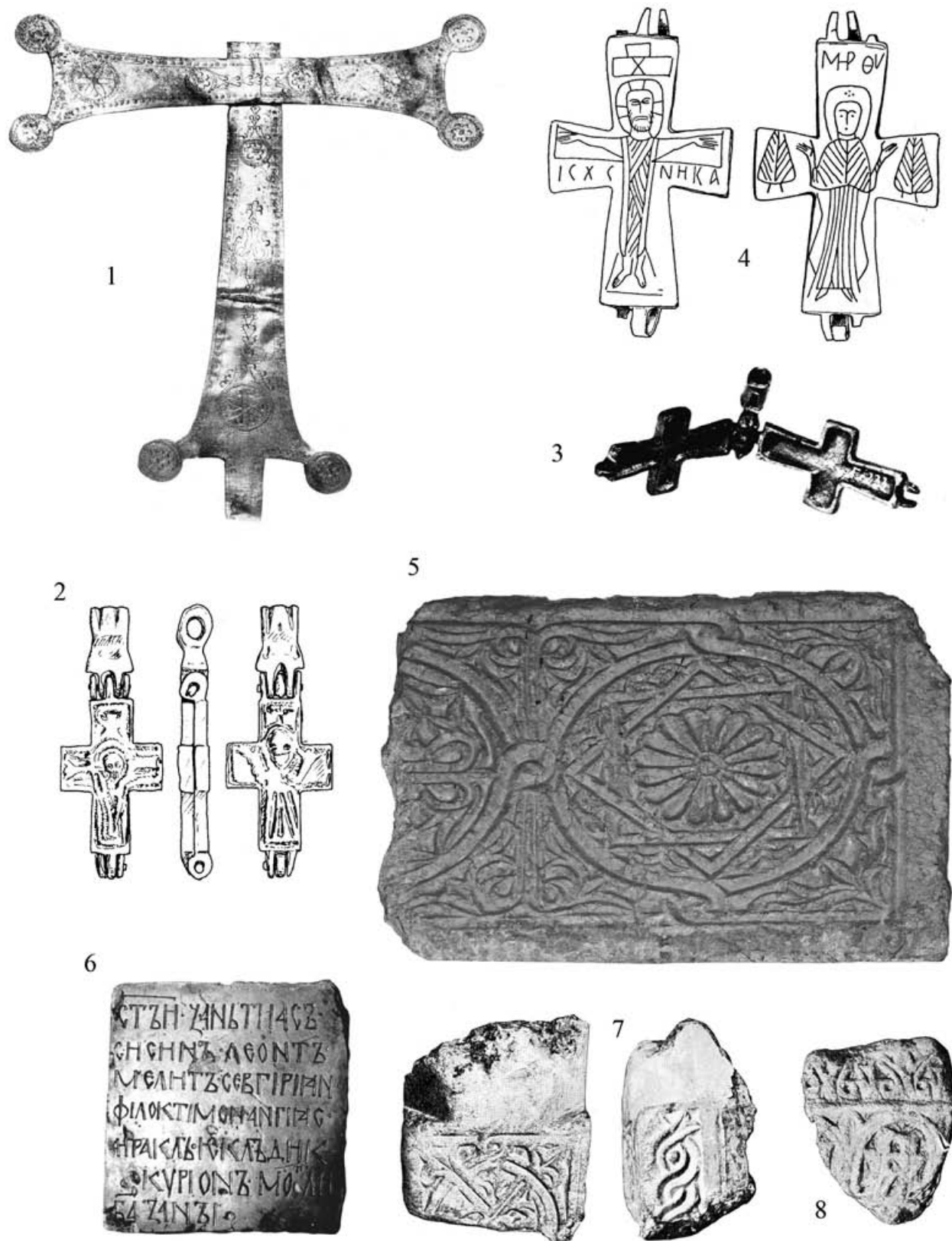
У Нишу се такође тражи седиште области Бугарске под Византијом. У састав епархије су улазили, осим Ниша, Мокро, Компл, Топлица и Свелигово (40 + 40). Сам Ниш је скоро потпуно неистражен; по свој прилици се испод недавно гореле саборне цркве посвећене Светој Тројици налазила базилика, вероватно епископска у 11-12. столећу, ако не и пре. Поред Ниша су биле поменуте цркве у селима Орљане и Горњим Матејевцима. Мокро је данашња Бела Паланка, стара Ремезијана Светог Никите. Компл треба тражити у области Лесковца, Топлица је била на положају данашње Куршумлије, а Свелигово је Сврљиг. У Прокупљу се налазила старија црква Светог Прокопија, која потиче из 10-11. столећа.

Средец, Средац, данашња Софија, античка Сердика и византијска Триадица, престоница римске провинције Средоземне Дакије, био је једно време седиште архиепископије у рановизантијско доба, а и по слому Првог бугарског царства. Саборна црква је била древна Света Софија. Осим Средеца, ту су места Перник, Суково, Свењап (40 + 40). Свењап је по свој прилици био негде код Самокова, око извора Искера. Манастир Суково је код Пирота, на граници према Бугарској. Нарочито је важан Перник јужно од Софије, јер је археолошки истражен град. Унутар градског бедема откривено је до сада шест цркава у 11-12. столећа, на површини око 3 хектара (*Перник* 1983: 64-100). Саборна црква је била базилика дуга 20 м, једна црква била је основе уписаног крста са куполом (наслоњена је на остатке цркве 6. столећа) и дуга преко 16 м, трећа је имала приземље са криптом а изнад је била црква са куполом. Остале три цркве су мање, две су једнобродне а једна је триконхалне основе, смештена на тргу, са гробљем околно. Ове цркве намећу закључак да је Перник имао најмање три свештеника.

Видин је забележен у олтару Светог Ахилија као Βυδίνης, а у другој повељи цара Василија забележен је као Воден, Βοδίνης, за цара посебно заслужан град односно епархија, и зато га награђује са по 40 клирика и парика, али без навођења потчињених места. О ком граду је реч, Видину на Дунаву или Водену (Βοδηνίς) у Македонији? Збуњује то што је Видин пружио изузетно јак отпор византијској војсци, тако да је освојен тек после 8 месеци опсаде, уз помоћ флоте. Затим је поново снажно утврђен. Поређења ради, не спомињу се никакве борбе око Браничева ни Београда, чији је византијски заповедник преваром заузео Срем. Из Прахова потиче 27 случајних појединачних налаза бронзаног новца 10-11. столећа, до 1072. године (Музеј Крајине Неготин), што ово налазиште сврстава међу најважнија на десној обали Дунава у то време. Пошто је ту град био смештен у античком епископском граду Акве, Аквису, у преводу Вода, Воден, Водица, можда је то Βοδίνης из повеље, а не град у Македонији или Видин у Бугарској. Град у Прахову је запустео после 1072. године. Подсећам да има низ других примера да се седиш-

Сл. 76. Цркве Охридске архиепископије у 11-12. столећу: 1. Свети Ахилије на Преспи; 2. Света Софија у Охриду; 3. Гамзиград; 4. Свети Прокопије у Прокупљу; 5. црква испод садашњег храма Грачанице ка Косову; 6. Свети Ђорђе на Звечану; 7. Стара Павлица код Рашке; 8. Свети Пантелејмон у Нерезима код Скопља.

Сл. 77. Охридска архиепископија, крстови од бронзе, мермерни делови иконостаса и натпис на камену, 10-12. столеће: 1. литијски крст, 2-3. нагрудни крстови реликвијари, Гамзиград; 4. нагрудни крст реликвијар и 8. део олтарске преграде, Браничево (Костолац); 5. плоча олтарске преграде, манастир Бањска; 6. плочица са именима Севастијских мученика, Тамнић; 7. део стубића олтарске преграде, Београд.

те епископа премешта, или мења назив епархије. Из Прахова има нагрудних крстова, окова за књиге и накита тог времена. У Видину је крштен кнез Ахтум, који је владао Банатом. Као друга места у Видинској епархији, осим самог Видина и Прахова (Воден?), треба рачунати на Кладово (антички Пон-тес уз Трајанов мост) са бродом у Турн Северин (стара Дробета – Теодоруполис), и вероватно Текију (античка Трансдиерна) са бродом за Оршаву на левој обали Дунава (античка Диерна – Черна). На југу је Гамзиград у Црној Реци, и можда треба претпоставити неки град у области Књажевца (Равно или Кожељ). Гамзиград је археолошки важан због степена истражености, јер као и Перник, показује како је изгледало тадашње утврђено место. Запустио је 1072. године, после устанка. На средини Гамзиграда налазила се велика црква, базилика, на положају старе, али чија градња није још била завршена у време када је град напуштен (нема стубова са базама и капителима, није нађен камени украс олтарске преграде). Она се налазила у средини, на тргу, а уз припрату са јужне стране имала је посебну крстионицу четворолисне основе. Око ње је било мање гробље градске елите, међу којима се могу распознати свештеници по нагрудним крстовима енколпионима. Испред града са источне стране налазило се гробље осталог становништва, са обе стране пута. Неки гробови су били распоређени око северне куле источне капије, па се може помишљати да је у њој била смештена црква. Са западне стране Гамзиграда наишло се на темеље црква, али није познато да ли је нека коришћена у Средњем веку. Становништво је било словенско и неко номадско (Печењези?). Град је освојен, а током опсаде мртви су сахрањивани унутар бедема; тада је и један процесиски крст доспео у земљу. У близини, на левој обали Црног Тимока, налазе се у темељима Зањевачке цркве остаци тетраконхоса 10-11. столећа.

Браничево се налазило на положају старог Виминацијума, римске престонице провинције Прве Мезије. Средњевековни град је био смештен унутар бедема рановизантијског доба, у равници са десне стране ушћа Млаве у Дунав. После рата са Мађарима 1127-1129. цар Јован Комнин је саградио нови град на брегу изнад Дрмна и Костолца, на бољем положају за одбрану – тамо је сада Тодића црква, испод које се мора налазити велика саборна градска црква 12. столећа. Мађарска је разорила град после смрти цара Манојла 1182, а подграђе је запустело у монголско-татарској најезди 1242. године. Од епископске цркве познат је само један мермерни комад олтарске преграде. Код садашњег села Браничева налази се Манастириште, где има грнчарије 12. столећа. Епархији Браничева припадала су места Морава, Сведерево, Гротам, Висиск, Истриаланга и Бродариск, са малим бројем клирика и парика (15 + 15). Морава је такође стари епископски град са десне стране ушћа Мораве у Дунав, у коме се пов-

ремено налазило седиште Браничевске епископије. Ту су давна ископавања открила гробље 11. столећа. Сведерево се повезује по имену са савременим Смедеревом. У граду деспота Ђурђа нађени су темељи значајне цркве са бочним припратама налик оним на храмовима Ђурђевих Ступова и Студенице; уз њу су на западној страни бочни триконхоси, нејасног датовања. Грота и Висиск су непознатих положаја. Треба претпоставити да су били у долини Велике Мораве, први негде на подручју Јагодина – Параћин, а други негде око Варварина – Крушевца. Ту има података о старим црквама (рецимо у Ђунису и Темнићу) и градовима, можда престоним местима 9-10. столећа, али су они неистражени. Истриаланга би могла бити на Дунаву, по називу који делује као превод на грчки. Може се помишљати на Велико Градиште, антички Пинкум, где има налаза 11-12. столећа. Бродариск, заправо Бродарево, налазио се на месту брода преко Дунава, где је био Велики Градац, данас Доњи Милановац. И то је античка тврђава, обновљена под Бугарима, која је живела до устанка 1072. године. У граду је прво обновљена црква рановизантијског доба, негде у 10. столећу, а затим је подигнута још једна, мања. Гробље се налазило изван града, можда уз цркву. После 1072. гробље је образовано око веће цркве у напуштеном граду, и користи се до краја 12. столећа. У Гвозденим вратима, на подручју овог града, има још црква. У близини су у Рибници нађени темељи једнобродне цркве 12. столећа у истовременом насељу. На Хајдучкој Воденици су у рановизантијском утврђењу нађени остаци мале једнобродне цркве који би могли бити из 11. столећа. Треба имати на уму и Банат, да су и тамо биле парохije Браничевске епископије (Дупљаја).

Београд, са по 40 клирика и парика, спадао је у награђене епископије. Граничио се са епархијом Браничева дуж западних страна Мораве, а са епархијом Ниша на Јастрепцу. На западу се граничио са епархијом Србије, по свој прилици дуж државне границе на правцу Цер – Гоч. Не зна се где је био саборни храм у Београду, да ли код Свете Петке или на подручју садашње саборне цркве. Вероватно је некадашњи саборни храм био у облику базилике, од које је познат само део мермерне олтарске преграде 10-11. столећа. Нађени су и делови довратника неке мање цркве 9-11. столећа, такође непознатог положаја, обележене графитима (крстови). Вероватно тој цркви припада мали рељеф са два лава окренута крсту; некад се могао налазити над уским прозором (сл. 66. 7). За четири места у Београдској епархији тек се може нагађати где су била. Градац би могао бити у било ком старом утврђењу, али помишљамо пре свега на Градац на реци Градац код Ваљева, наспрам манастира Ћелије, или на Чачак, где се некада налазио римски муниципијум (а на Јелици епископија) и потоњи Градац Немањиног брата Страцимира. Остала места су Омц – Омча, Главентин и Бела Црква. По-

следњи назив указује на неку старију цркву, по којој је и место добило име. Налази грнчарије указују на значајно присуство Срба у Београду 10-11. столећа.⁹¹

Сремска епархија има нарочито сложену прошлост, условљену географским положајем и политичким околностима. Осим на Срем, простирала се по свој прилици на стару Мачву и Семберију, то јест обухватала је провинцију Другу Панонију римског доба, као природну географску целину. Вероватно се њено деловање ширило и на јужну Бачку. У време Светих Константина Ћирила и Методија још се памтио апостол Андроник у Сирмијуму; на њихово доба подсећају топоними: манастир Прибина Глава (по кнезу Прибини), и Коцељева (по кнезу Коцељу, сину Прибине). Срем и Митровица (тако названа по манастиру Светог Димитрија), средиште су Југоисточне Европе, као и Београд, и циљано место наметања западног поретка. Отуда многе нејасноће у тумачењу археолошких налазишта. Не зна се где је био славни православни манастир Светог Димитрија, у надлежности Цариграда, у коме су касније монаси, уз Грке, били Срби и Мађари. Нејасна је улога древног храма у Мачванској Митровици, изнова обнављаног до турске најезде. Манастир Раковац (Градина, Домбо), саграђен око почетка 12. столећа, добио је после 1242. године нов готички храм, као и Мачванска Митровица, и зато је несумњиво да су постали римокатолички. Места у Сремској епархији нису забележена, али то би могли бити Вуковар – Вуково, Петровци (римско-византијски град Бакенси), Земун (са црквом испод садашњег храма Светог Николе?). Византијски писац Кекавмен бележи негде 1075-1078. да Срби живе око („близу“) Дунава и Саве, „на природно утврђеним и тешко приступачним местима“ (1966: 217). Овај податак се одбацује, јер је наводно Срем лако проходна област (данас!), али се заборавља да је тада истовремено називан острвом, због ритова коју су се простирали око Срема, на тежак прелазак крсташа преко Драве, итд. Мисли се да је негде на подручју Баноштора на десној обали Дунава узводно од Новог Сада, био бенедиктински манастир (Раковац Градина?), забележен под именом Кев (Kew), зван Банов манастир (Bani monasterium), кога је подигао бан Белош (Р. Грујић 1939: 333). Писани извори, не само 11-12. столећа, бележе у Срему осим Срба, Грке и друге, па и муслимане. Гробља истраживана код Јакова (М. Јанковић 2003а) и Руме (Д. Минић 1995; С. Крунић 1995), са сахранама из 11-12. столећа, имају особине које их претежно повезују са подручјима јужно од Саве, а не са онима северно од Срема. И антрополошка слика је одговарајућа – покојници антрополошки одговарају становништву јужно од Саве, то јест Србима. Тако је остало и касније, у 13-15. столећу, па нема разлога да одвајамо Срем од Мачве у време краља Драгутина, када их Сава није раздвајала већ природно повезивала.

Неке епархије биле су током 11-12. столећа дуже или краће у оновременој Србији. То су Призрен, Липљан, Рас, све са по 15 клирика и 15 парика. Епископија Призрен држала је места Хвосно, Лесковац, Врат (непоуздано читање). Призрен је имао више од једног свештеника, то је јасно, јер је ту било седиште епископије најкасније од цара Петра, у Богородици Љевишкој. Ту је црква постојала од Античког доба, али се не зна да ли је живела без прекида – вероватно јесте. Треба претпоставити још најмање два храма у Призрену и цркву у Арханђелима Призренским. Епархија је обухватала сав слив Белог Дрима. Где су била остала места може само да се нагађа. Манастири су били, осим Арханђела, Студеница Хвостанска, Свети Апостоли у Пећи и по свој прилици Дечани са новом црквом крстообразне основе Света три Јерарха. Упадљив је велики број манастира, што указује на старо епископско седиште. За епископије Липљан и Рас нису наведена укључена места – градови, иако су вероватно постојали. У Липљану је над базиликом рановизантијског доба подигнута нова црква, изгледа такође тробродна,

⁹¹ В. Бикић 1994: 31-44, бележи неке лонце сличне истовременим са Раса (М. Поповић 1999), а којих нема источно, у сливу Мораве. На жалост, ове публикације нису употребљиве за поузданије анализе јер нема података о затвореним целинама.

која је страдала од Нормана; над њом су Немањићи подигли цркву посвећену Ваведену Пресвете Богородице. Негде током 11. столећа саграђена је тробродна базилика у Грачаници, поред насеља кратког трајања унутар бедема давно напуштене старе Улпијане. Делује као византијски покушај успостављања новог/старог града уместо Липљана. И ту су Немањићи саградили прво малу једнобродну цркву, а затим садашњи храм. Црква на Звечану је подигнута у 11. столећу, и у том граду је свакако живео најмање један свештеник. У Бањској је у темељима храма Светог Стефана откривена велика црква, можда базиликалне основе, вероватно из 11-12. столећа. Ту, поред лековитог извора, могао је бити древни манастир. Бањска је, као и стара црква у Сочаници, могла страдати у норманској најезди. У Сочаници – Сеченици има гробова широко датованих нађеним наруквицама у 12. – прву половину 13. столећа; тај стари храм (могуће некадашње седиште бугарске епископије) Немањићи нису обновили из неког разлога. Епископија Рас је забележена у другој повељи цара Василија из 1020, што би указивало да Рас није био под патријаршијом цара Самуила већ Дубровника, и да Византија није одмах загосподарила Расом. По скромном броју клирика и парика, ова епископија је захватала мали простор, вероватно само Рашку у ужем смислу. Седиште епископије би требало да је остало на старом месту уз Петрову Цркву, са саборним храмом неутврђеног положаја. Одговарајуће гробље би могло бити оно откривено на супротној страни Рашке, са леве стране ушћа Бростовске реке, са гробљанском црквицом, и малобројним ретким налазима накита 11-12. столећа. Град Рас је успостављен обнављањем градишта више ушћа Себечевске реке у Рашку, у време ратова Византије и Србије. У стени испод града је пећинска црква, у којој је по свој прилици једно време био затворен Стефан Немања. Са друге стране реке Рашке има пећинских испосница непознатог доба настанка, али несумњиво из времена када ту није живео град са тргом. Испод тих пећина налази се мала једнобродна црква 12. столећа. У подножју града, на самом ушћу Себечевске реке, налазила се базилика, која би могла бити из 12. столећа.

У 12. столећу Византија је преко ширења своје културе постигла значајне успехе у хеленизацији области некадашњег Самуиловог царства. Ту су настала и остала сачувана нека највећа византијска уметничка достигнућа, као што је храм Светог Пантелејмона у Нерезима са чувеним живописом, или скромнији али надахнут живопис из Курбинова. Овој епоси у сливу Мораве припада поуздано само једна црква, Стара Павлица код Брвеника (А. Дероко 1962: 39). То је храм особене византијске основе, са малим поткуполним простором и пространом спољном припратом, подигнут на брежуљку поред Ибра, у жупском пределу. Његов истакнут, упадљив положај, указује да је подигнут у славу победа над

Србима 1149-1150. То објашњава неспомињање ове цркве у време Немањића. Слично њој, као својеврстан одговор, велики жупан Стефан Немања подиже Ђурђеве Ступове на доминантном вису изнад Петрове Цркве у Расу, после победе код Пантина 1166. Тада је и свакодневна материјална култура достигла грчке стандарде.

Подвижници

У време раскола посебну улогу су имали неки иноци – подвижници, који су се добро држали Пута. За разлику од учених, они су исправност православља сведочили својим монашким подвигом. На тај начин су и мирјане учвршћивали у православљу и припремали народ за дуготрајна искушења. Такви подвижници представљају особену појаву светости у средишту Балканског полуострва, између планина са леве стране Струме, Пчиње и горњег Повардарја. Ту су се у 11. столећу прославила три подвижника: Гаврило Лесновски, Јоаким Осоговски и Прохор Пчињски. Узор им је вероватно био Свети Јован Рилски, његов подвиг и житије. Са подручја средњовековне Србије и Бугарске не знамо за сличне испоснике тог доба. Они су били оци, аве, старци, око којих су се окупили млађи, и тако су настали скитови и манастири који и данас трају. Археолошки, знамо да су уз места њихових подвига прво подизане мале цркве, где су образовани скитови. Касније, под Немањићима, ти манастири су добили нове, веће храмове. Где су се тачно подвизавали заборављено је, али су забележена испосничка места у том пределу. У Пчињи испред Трговишта са западне стране, налази се запуштена Богородичина црква са средњовековним живописом. У стенама до ње, неколико стотина метара западније, налази се у стени уклесана мала ћелија, можда величине 2 x 2 м², вероватно подвижничка испосница, у којој је сада орловско гнездо. Удаљени су око 20 км узводно од манастира Светог Прохора.

Посебно питање су међусобне везе подвижника и уопште монаштва Југоисточне Европе, оног словенског, изгледа чврсто укореваног у Светој Гори. Ако је прослављених Словена подвижника (и јуродивих) било у Цариграду у 10. столећу, морало их је бити и на Светој Гори, одакле су неки прешли у Кијевску Печерску лавру (Свети Иларион и Антоније). За кијево-печорске подвижнике знамо како су се тамо обрели – Светим Духом, било што их је светогорски игуман упутио да се врате у Русију (Свети Антоније), или није дозволио одлазак на Свету Гору (Свети Теодосије). Њихов савременик, Свети Прокопије Чешки (+1054), пре би могао да се упореди са Светим Климентом Охридским. Он је покушао да обнови словенску Литургију у Чешкој, где је основао манастир Сазаву, али је на крају био принуђен да се склони у словенски (руски) манастир Вишеград код Сент

Андреје у близини Будимпеште. Отворено је питање одакле се појавио, али његово монашко име указује на Свету Гору.

Стање крајем Средњег века

Међусобне везе царева и папа нису наилазиле на одобравање Православне цркве Византије. Наследници Бодина у Поморју потпали су под утицај Рима и Византије и занемарили народне духовне потребе, па су изгубили углед у држави. Пошто су изгубили за угледом и моћ, земља се распала. То се и раније дешавало, због начина наслеђивања, односно поделе земље између наследника (удеоне кнежевине). Краљевска династија Војиславића је опстала у Поморју, у Диоклитији, под доминацијом Византије. Држали су градове, једно време заједно са залеђем, али су остали брзо без Хума и Травуније, а затим и без Зете. На северозападу се све више истиче Босна под управом банова, вероватно јер су они били на челу отпора освајачким нападима Мађарске. По *ЉПД*, банско звање су носили војводе четири војске, што је у Босни прерасло у владарску титулу. Како и када је Банат добио име (слично касније Деспотовина и Херцеговина), није разјашњено. На истоку жупани Рашке преузимају водећу улогу у борби са Византијом, и стичу звање великог жупана. У некадашњем Бугарском царству је велики жупан био као неки председник владе. У државној заједници те источније Србије, било је најмање шест жупанија, судећи и по стању из доба Стефана Немање: она друга Рашка (некад под жупаном Марком), Дринска жупа, Травунија (жупан Грд), Зета, Захумље, Неретва. Није сасвим јасно устројство пограничних источних области, од Хвосна и Косова преко Ибра до Западне Мораве. Западна српска земља је обухватала Босну, Посавину са Семберијом, Солима и Усором, Доње Краје (Врбас), Крајину (Поуње, Унац, Гламоч, Ливно). Ова подела на источну и западну српску државу остаће до турских освајања. То је и даље био суштински јединствен етнички и културни простор, заједно са неким суседним областима, како је напред показано археолошким грађом. По паду Цариграда, наступио је Позни средњи век. У ослобођеним српским пределима од пропале Византије, коначно гашење византијског наслеђа одиграло се у монголско-татарској најезди 1242. године.

Збивања у 12. столећу одредила су живот ПЦС у наредна три столећа. Настале су две српске државе, источна и западна. То је пре свега била последица утицаја спољних чиниоца. Део владарске лозе на власти се приклонио Риму и одрекао словенске службе; зато су изгубили подршку свештенства, властеле и свог народа. У источној Србији су рашки велики жупани (из исте лозе) преузели водећу улогу и везали се за епископе Охридске архиепископије. Бановима Босне је преостао повратак Дубровнику, наследнику старе српске архиепископије. Затим, обе српске националне државе су извојевале независност у рату са много већим многонационалним а културно искључивим државама, Византијом и Мађарском. Србија је у окршајима са Византијом покушала да ослободи Врање, Скопље и Полог, али је привремено изгубила Косово, Ибар и Рас. После пораза на Косову 1094. (Липљан) и на Тари (код Мојковца) 1150. године, била је принуђена да на позив цара даје војну помоћ. Борба је настављена, и у промењеним околностима, завршена је успешно под Стефаном Немањом. Босна је доспела под ударе Мађарске, као силе задужене да заступа римске интересе. Мађарска је почетком друге трећине 11. столећа освојила Славонију између Драве и Саве, крајем истог столећа привремено Срем, а Хрватску је припојила коначно 1102. године, заправо је отела од Србије. Затим је успела да потчини на извесно време области Босне окренуте Сави. У недовољно познатим околностима, Босна је ипак сачувала само-

сталност и утврдила је под баном Кулином. Уједно је успешно окончана борба за словенско богослужење у обе српске државе.

У Посавини, Бачкој и Банату било је смутно стање. Донекле је Мађарска била у сличном положају Србији, јер се двоумила између Рима са блиском немачком претњом и удаљеног Цариграда. Мађарска држава тог доба имала је етнички проблем, јер су елиту чинили углавном Мађари, било је доста Немаца, значајну војну улогу су имали пагански номади, а становништво је било претежно словенско. Владари Арпадовићи су се женили по правилу словенским кнегињама из суседних земаља, најчешће Русије. Матерњи језик мађарских владара 11-13. столећа био је словенски, у буквалном смислу. Код њих су деловали прво грчки епископи, али пошто су Мађари били војно поражени од Немаца, наметнута је црква латинског језика. Покрштавањем Мађарске око 1000. године, започета је колонизација Немаца. Тако су у Мађарској постали званични латински језик и писмо. Али Словени су чували словенско богослужење, најуспешније тамо где су били ослоњени на православну Византију, Русију и Србију. Византија је са своје стране настојала да што више веже Мађарску за себе, чак је било планова о државној унији. Материјална култура Мађарске тада је била претежно словенска.

На југу, сва Посавина и Браничево до Хомоља, повезани су врло сличним накитом у 11. столећу, што још није растумачено (сл. 71. 9-10). Прва позната римокатоличка епископија у Славонији, односно у међуречју Саве и Драве, основана је у Загребу тек око 1093. године. Древној епископији у Сиску губи се траг у писаним изворима после 10. столећа. Њен „нестанак“ прекривен тамом, можда се може објаснити православним опредељењем, о коме има више трагова из каснијег времена (в. стр. 281). На словенску Литургију, дакле православну, указује глагољски натпис „Радену“ на мрамору са Манастиришта у Горњим Кијевцима код Градишке (сл. 85. 2), датован у 12. столеће (Фучић 1982: 212). Босански бан Борић је изгледа прешао са својом војном дружином из Босне у Славонију почетком друге половине 12. столећа (Н. Клаић 1989: 62-86). Ту је основао бенедиктински манастир Рудину, данас истоимене рушевине на југоисточним обронцима Псуња (Д. Сокач Штимац, Т. Папић 1989), код села Чечавца, занимљивог назива (Чечава код Теслића, Чечево код Зубиног Потока, Чечан на Косову, Чичево код Требиња, итд.). Ту је нађена тробродна романичка црква са три апсиде, налик оној у Мачванској Митровици (сл. 78). Подизање Рудина датовано је у 12. столеће, али је нађена и старија црквица, а има и налаза грнчарије који упућују на доба пре досељења Авара. По предању је славонски манастир Ораховица основан нешто пре тога, 1100. или 1132. године. Није археолошки истражен. Знатно касније, крајем 14.

столећа, у Такову је успостављено седиште римокатоличког епископа Босне (а не у Босни, или се данашња Славонија рачунала за Босну).

Истовремено са Борићем, бан Хрватске а затим палатин мађарски Белош, брат великог жупана Уроша Другог, подиже у Срему такође бенедиктински манастир. Био је посвећен Светом првомученику Стефану, а звао се Kew, касније Vani monasterium. Повезује се са данашњим селом Баноштором под Фрушком гором. Ту је 1229. године смештена нова римокатоличка епископија, са задатком да проба прекрштавање православних „Словена и Грка“ (Р. Грујић 1939: 333-334). На месту Градина у Раковцу код Беочина, преко пута Новог Сада, археолошки су истраживани остаци манастира 12. столећа (Ш. Нађ 1985, Н. Станојевић 1982), оног који је по свој прилици подигао Белош. То је грађевина слична Рудинама, у четвороугаоном склопу, много касније коришћена као тврђава (сл. 79. 2-7). Храм је тробродна базилика са три полукружне апсиде, са два звоника на западу, накнадно преграђиван, а после Монгола президан у готички храм. Имао је веома богат и добар камени украс, за разлику од скромног у Рудинама, док га храм у Мачванској Митровици нема. Истичу се капители и олтарска преграда, налик оним из приморја; неки рељефи указују на сличности са Котором и Чачком. Судећи по појединим налазима из Раковца (великоморавска бојна секира), није искључено постојање старије цркве, а има и остатака из римског времена. Ту је случајно нађена највећа остава бронзаних византијских икона 12. столећа (сл. 80), са грчким натписима (Ф. Баришић 1968).

Претежно становништво јужне Бачке и Баната били су Словени, мада је међу њима било номада, нарочито у Бачкој. Занимљиво је да се од досељавања Мађара бележе Грци као становници југоисточних предела Паноније. Вероватно су их ту Бугари населили у 9. столећу. У 12. столећу арапски географ Идриси зна за учене Грке у Бачу, а византијски летописац бележи да су у Петрику (данас Илок) цара Манојла Комнина дочекали грчком црквеном песмом (молитвом): „О Госпде, који си помогао кроткоме Давиду...“ У Бачу је успостављена римокатоличка епископија при романичком храму (базилици) тек у 12. столећу. У Ковиљу је нађен део стубића олтарске преграде украшен преплетом, изгледа старији од 12. столећа. По грубом начину клесања подсећа на стубић из Мајсторовине код Бијелог Поља, што би указивало на утицај из тог правца, уколико се сличност потврди.

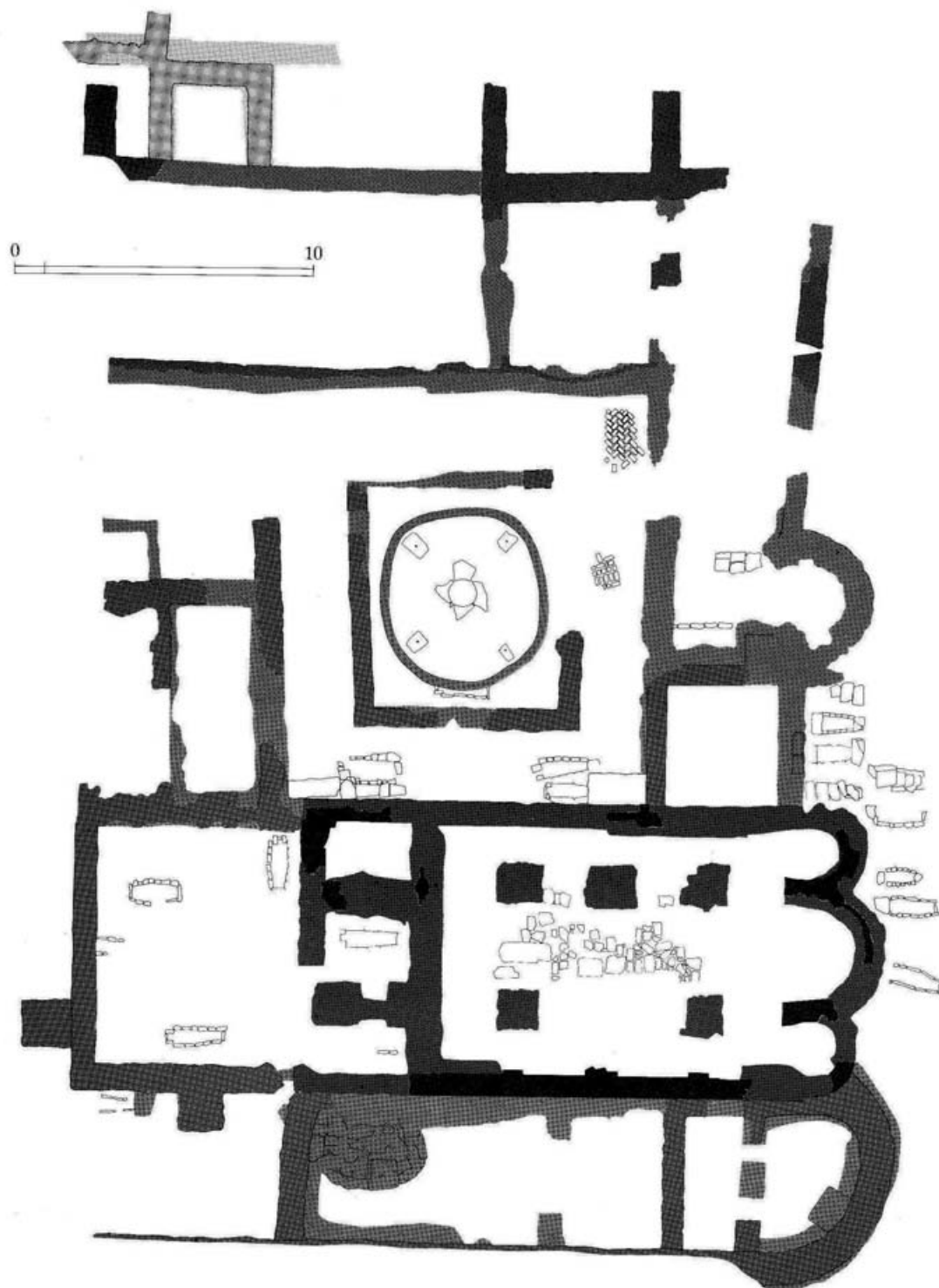
Банат је по садржају археолошких налазишта сличан Срему. Ношња установљена у гробљима 11-12. столећа одступа од оне уобичајене за тло мађарске државе, а појављује се накит особен за динарско подручје. У гробу девојчице уз гробљанску цркву у Дупљаји на Карашу, нађени су мали обоци са коленима, одговарајући оним Србије доба Константиана Бодина, као и византијска стаклена наруквица; сахрана је

обављена око самог почетка 12. столећа. У грчарији 10-12. столећа Баната виде се само словенске особености, налик оним на десној обали Дунава или у словенским областима Бачке. Откривени храмови, обично једнобродне грађевине са звоником на западној страни, не могу се одредити одређеној цркви. Исти је случај са великим, тробродним манастирским храмовима са два звоника (Мајдан). На присуство православних свештеника, указују налази византијских напрсних бронзаних крстова из Дупљаје.

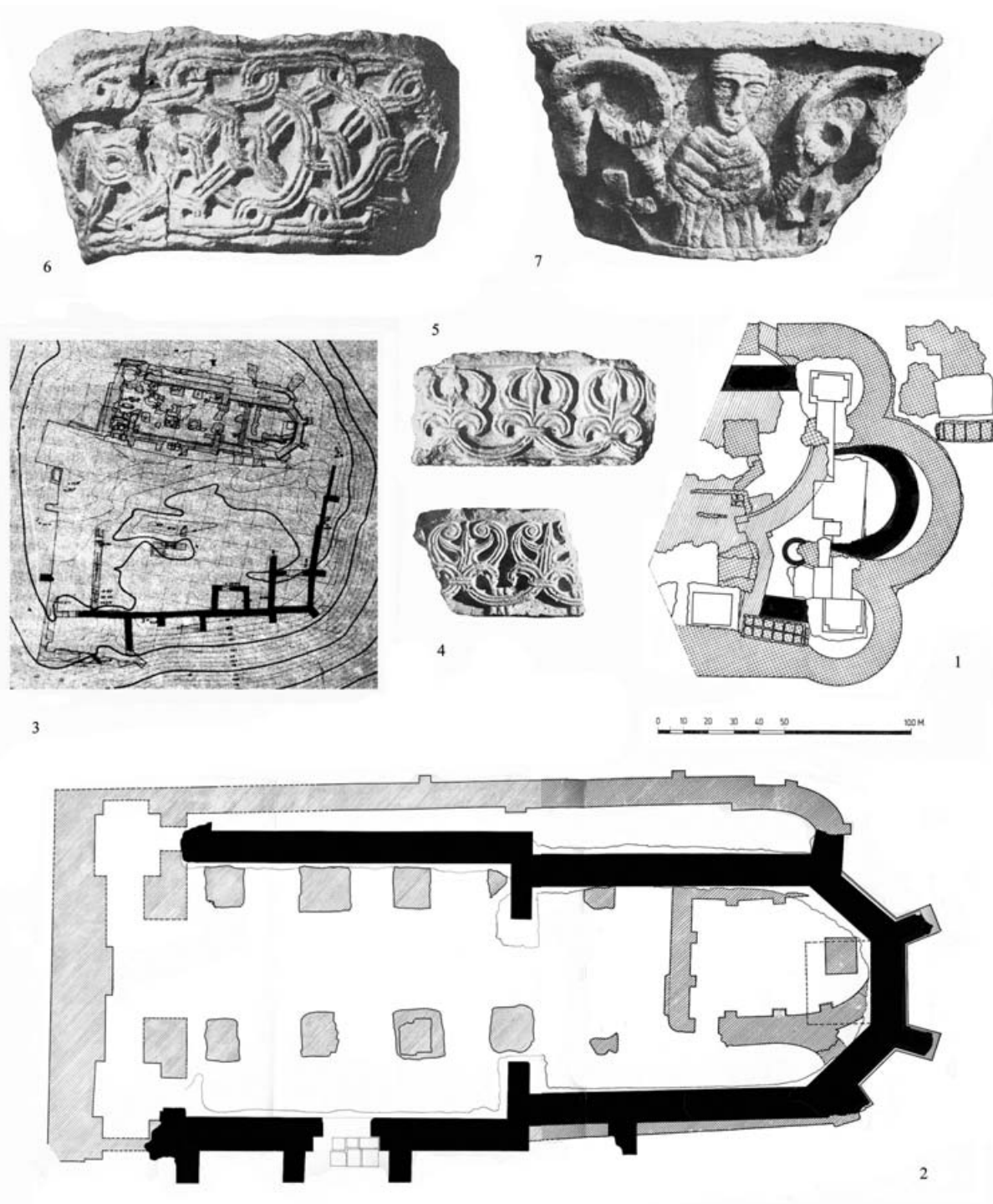
ДОБА СТЕФАНА НЕМАЊЕ

Доласком Стефана Немање на власт започело је и доба позносредњовековне Србије и Немањића. Немања није било уобичајено српско народно име, али је забележено као властелинско у 12-13. столећу у словенским/српским пределима ондашње Мађарске. У Белорусији је Неман име више градова и места, као и реке (Њемен) која утиче у Балтик. У *Старом Завету* један сиријски јунак и војвода зове се Неман (2 цар 5). Зато је име могао добити преко мајке. Није установљено ко су тачно били његови родитељи, као што се то не зна ни за велике жупане пре њега. Несумњиво је био изданак исконске српске владарске породице, јер су претходни кнежеви и краљеви на положаје жупана постављали своје сроднике. Иако порекло нема суштински значај, ипак је важно, јер објашњава сваковрсне утицаје и политичке савезе. Немањини родитељи су били одлучно одређени за православље, што значи да нису подлегли латинским утицајима, што указује на њихово школовање у Византији, односно у образованој православној средини. Братанац жупана Рашке Вукана, Стефан Вукан, био је 1094. године послат са братом Урошем као талац у Цариград, и можда је тамо ожењен. Немања, рођен изгледа убрзо по смрти жупана Вукана, 1113, стекао је звање жупана око 1159. У то време је супруга мађарског краља Беле II (1131-1141), и мајка малолетног краља Гезе II (1141-1161), била Јелена, кћер великог жупана Уроша I који је наследио Вукана. Њен брат Белош једно време је уз њу као намесник управљао Мађарском, а сестра Марија је била удата за барона Моравске (Ј. Калић 1986). Према томе, краљ Геза II му је могао бити брат од тетке. Геза је био ожењен Еуфросином, ћерком великог кијевског кнеза, а његова сестра од стрица Белоша била је удата за Еуфросининог брата, кнеза Владимира Мстиславића (Ј. Калић 1997: 68-69).

Не зна се ни ко је била Ана, „подружје“ Стефана Немање, у монаштву Анастасија. Први син Стефана Немање звао се Вукан а други Стефан. Најмлађи син је кратко носио име Растко. То је било име од миља, забележено да би се нагласила љубав родитеља према најмлађем детету, вероватно деминутив од Растислав, његовог правога имена. Ако су прва два сина добила име по оцу или деди, трећи је могао да добије име по родитељу мајке Ане. Златан прстен Стефана Првовенчаног (сл. 82.), који се чува у Студеници, потиче из 10-11. столећа (В. Јовановић 1986). Његово радионичко порекло је по свој прилици у (српском) Поморављу, у некадашњој кнежевини Морави, која се може повезати са Великом Моравом (чешком), где је владао кнез Растислав (846-870), неизмерно заслужан за покретање мисије Словенске Браће и добијање свештенослужења на словенском језику. То би указивало на Анино моравско кнежевско порекло, из чешке Мораве, можда преко српске Мораве. Према једном предању (*ЖС*, 14 јануар), Ана је била кћи византијског цара Романа, али последњи цар тог имена био је Роман IV Диоген (1068-1071). У Русији тог доба Ростислав је било често кнежевско име, а неколико кнежева се звало Роман. Зато треба размотрити могућност и да је Ана била кћер руског кнеза. Снаје су долазиле на нови двор са својом свитом, у којој је

Сл. 78. Основа манастира Рудине код Славонске Пожеге, задужбине бана Борића.

Сл. 79. Најважнији храмови Сремске епископије: 1. Мачванска Митровица, источни део цркве са главним грађевинским фазама из 4-6, 8-10, 11-12. и 13-15. столећа; 2. Раковац (Домбо), задужбина намесника Мађарске Белоша, основа базилике 12. столећа и готичке цркве изнад ње, 3. план манастира, 4-7. греде и капители украшени рељефима.

био духовник или више инока. Сетимо се да је Растко са руским иноком отишао у Свету Гору.

Житије

Располажемо са два житија Стефана Немање – Светог Симеона, која су написали његови синови, Свети Сава (овде у прегледу житија СС) и краљ Стефан Првовенчани (овде у прегледу житија СП). Нешто је млађе Доментијаново житије (Д). Овде ћу места из житија повезати са археолошким нала-

Писани подаци

– Отац Немањин био је рођен у Диоклитији где се склонио из источних српских предела (Рашке) због сукоба са браћом; зато се и Немања родио у Рибници, где је примио латинско крштење, јер су тамо били латински јереји (СП 31).

– Када се његов отац вратио у столно место усред српске земље, примио је друго крштење из руку епископа, у храму Светих апостола Петра и Павла (СП 31).

– Када је одрастао, ожене га и дају му источну земљу (Д 239), односно Топлицу, Ибар, Расину, Реке, а од цара Манојла је добио у наслеђе Дубочицу; у Топлици одмах сагради храм Пресвете Богородице на ушћу Косаонице и ту успостави манастир, који даде супрузи Ани на старање (СП 32-34). Потом поред храма Пресвете Богородице на ушћу Бањске, сагради храм Светог Николе и ту успостави мушки манастир и „правила о црнцима“ – типик (СП 34), а уз цркву подигне висок пирг (Д 241-242). Код Светог Саве је редослед грађења манастира обрнут, а у оба је створена правилна управа (СС 4-5).

– Немањина браћа су дошла у Топлицу да негодују што гради манастире без њихове сагласности, а затим су га позвали код најстаријег брата (великог жупана Тихомира), где су га ухватили и затворили у пећину, у којој се моли Светом Ђорђу да посредује за њега код Исуса Христа, и затим му зида храм (СП 35-36, Д 243-249).

– Пошто је Стефан Немања победио и протерао браћу, они га нападају уз помоћ из Византије, али су поражени код Пантина; пред битку је послао једног од својих правоверних јереја (СП 37), односно изабра свештенике (Д 250), на молитву у црквици Светог Ђорђа у граду Звечану.

зиштима, колико је то могуће, као примерима археолошког сведочења, које се мора применити и на старија доба из којих нема писаних података. У низу случајева међусобно се потврђују писани и археолошки подаци. Зато можемо бити сигурни да су некада заиста постојали храмови забележени да им је Стефан Немања био ктитор, као они у Скопљу и Нишу, иако им се данас не зна ни за темеље. И обрнуто, постојећи, знани храмови, као што су Иловица или Добрун, сведоче о ктитору чије име није сачувано на пергаменту или хартији, можда управо о Стефану Немањи.

Археолошки подаци

– Рибницом се зове утврђење Позног средњег века на ушћу истоимене реке у Морачу, у Подгорици, али нема никаквих података да постоји у 11-12. столећу. Немања је несумњиво крштен у владарској крстионици у Дољанима – Златици.

– Овде је реч о Расу, а Немања је крштен у данашњој Петровој цркви, крстионици коју је подигао Павлимир Бело.

– Када је дошло до поделе земље између браће, Немања је добио крајиште према Византији, иако је био најмлађи. Престоно место му је било у Топлици (данашња Куршумлија), месту у Нишкој епархији. Свети Никола је данас мирска црква. Пресвета Богородица на ушћу Косаонице сачувана је изнад темеља, а више ње је утврђење Марина кула, вероватно истовремен жупски град; Пресвета Богородица на ушћу Бањске је црква из 6. столећа чије рушевине још стоје. Ибар је област Лепосавића, Рашке и Баљевца, где је жупски град вероватно био код Кончула, манастира коме је Немања могао бити ктитор. У Расини је жупски град био Козник под Жељином. Реке су можда Пуста Река јужно од Топлице, а за Дубочицу се обично мисли да је још јужније, око Лесковца.

– Пећина у којој је био затворен Стефан Немања је свој прилици пећински манастир на ушћу Себчевске реке у Рашку, са храмом непознате посвете, можда Светом Ђорђу. Потом је подигао манастир Ђурђеве Ступове (тек после битке код Пантина), више Петрове Цркве и Дежеве.

– Град Звечан постоји под тим именом у 11. столећу, ако не и пре; није истражен. Пантин је јужно од Звечана. Под врхом Звечана, у граду, налази се мала црква основе сажетог крста са великом припратом, из 11. столећа.

– После смрти цара Манојла, Стефан Немања је ослободио од Византије („Грка“) источне и јужне области, од Поморавља преко Полога до Поморја (СС 3-4). Освојио је са мађарским краљем Средец, а затим сам градове Перник, Стоб, Земен, Велбужд, Житомир, Скопље, Лешак, Градац, Призрен, славни Ниш, Сврљиг, Равни, Кожељ, „и до краја темеља их искорени“. Придода земљи целу нишавску област, области Липљан, Мораву, Врање, призренску област и оба Полога. Поврати Диоклитију и Далмацију своју праву дедовину, са градовима Дањ, Сард, Росаф звани Скадар, Свач, Улцињ, славни Бар. Осим Котора који је утврдио и у њега сместио свој двор, све градове поруши и „истреби грчко име“, а „народ свој у њима неповређен остави ... са уреченим данком од Светога“ (СП 40-42). Затим почне зидање Пречисте у Ибру – Студеницу, шаље дарове црквама у Јерусалиму, Риму, Барију, Цариграду, Солуну, и подигне храм светог архистратига Михаила у Скопљу и светог Пантелејмона у Нишу (СП 43-44).

– Епископ Калиник замонаши у Расу Стефана Немању под именом Симеона, и он оде у Студеницу; госпођу Ану замонаши као Анастасију, и она оде Светој Богородици у Расу (СС 13, СП 48).

– Већ из житија је јасно да наведени градови нису заиста порушени из темеља, јер је у њима оставио свој народ, а у неким зида и цркве. Где су биле наведене цркве не зна се. У Нишу је код данашње цркве Светог Пантелејмона откривено велико гробље градског становништва, у коме сахрањивање траје од 12. столећа до најезде Монгола 1242. године. То би указивало да је садашњи храм саграђен на темељима старог. Ископавања вршена у Свачу открила су слој из доба византијске власти, са грнчаријом и другим предметима познатим у сливу Мораве. Затим се грнчарија мења и остаје иста до турских освајања. Свач је под Стефаном Немањом добио ново предзиђе и на посебном тргу (зборишту?) тријумфалну капију осликану живописом. Сви ти градови су и освојени да би били укључени у државу. Зато под „искорењивањем“ треба видети само потпуно уклањање свих византијских људи и установа (а нису сви били Грци).

– Обично се мисли да је госпођа Анастасија отишла у манастир у данашњој Куршумлији, али неће бити. Изричито је наведен Рас а не Топлица, у којој је манастир био сувише мали. Биће да је реч о срушеном манастиру у самом Новом Пазару, можда испод данашњег музеја „Рас“.

Из житија видимо да је Стефан Немања био предузимљив, борбен човек, да је стекао добро образовање и чврсту веру. Још као један од удеоних жупана истиче се градитељством (Козник, Топлица). После победе код Пантина, оставио је браћи удеону власт, Мирославу у Захумљу, који из престоног Стона протерује латинског епископа, а Страцимиру у Морави (Западној, по свој прилици и у Подрињу), који подиже манастир Градац (данас саборни храм Чачка). Сестра бана Кулина је била удата за кнеза Мирослава, тако да им је владар Босне био шурак. Као велики жупан води успешне ратове са Византијом, са циљем да ослободи некадашње области Северног Илирика и у томе делимично успева. Занимљиво је да византијски цареви стално прихватају ширење области Стефана Немање на рачун царства, упркос његовим нападима и својим победама, да би му на крају дали и Хиландар. Вероватни разлог за такву наклоност треба видети у подршци цркве, у пореклу његове мајке или супруге и старом савезу царства са Србима. По Светом Сави, са 46 година је добио власт, на којој је био до 86-те године, а умро је 1199. године.

Стефан Немања и његове цркве

Стефан Немања се истакао као градитељ цркава још у Топлици, као жупан тадашњег источног дела Србије. Управо је та делатност изазвала из неког разлога сукоб са његовим братом, великим жупаном Тихомиром. У Топлици је успоставио на ушћу Косаонице манастир Свете Богородице и настанио га „чрнцима“ (СС) односно „чрницама“ (СП), и подигао манастир са храмом који

је посветио Светом Николи. Црква Светог Николе је грађевина зидана на византијски начин, опеком, једнобродна, са пространим куполом над скоро квадратном основом средишњег дела (сл. 81. 2). Накнадно је добила отворену спољну припрату са два звоника. Пространу куполу над бродом квадратне основе имале су махом цркве у српским градовима под влашћу Византије, као што су Св. Ђорђе на Звечану (где је била молитва пред битку код Пантина 1166. г.), или данашње Марково Кале у Врању, и мало даље Перник на Струми или Гарван код ушћа Дунава. У суштини је и мањи храм Старе Павлице у Ибру такве основе, али проширене бочним припрамама. Немања је у почетку владао управо тим областима. Св. Никола је била прва позната црква у Србији са тако пространим куполом коју је подигао жупан, и као таква сасвим нова појава. У то време су код Срба подизане веће једнобродне саборне цркве вероватно са куполом, а мале подужне цркве са слепом куполом; све цркве триконхалне, крстообразне и вишеапсидалне основе (обично крстионице) имале су куполу. Појава ове цркве као да је уследила после сусрета Стефана Немање са царем Манојлом, који му је дао Дубочицу у наследство. Поновним увођењем куполе и друге осветљености, испред иконостаса, могао се променити начин одвијања Литургије (на пример место читања *Светог Писма*). То је могао бити главни разлог сукоба Немање са братом Тихомиром.

Извесно светло на ово питање бацају две друге цркве из Топлице, које се међусобно погрешно изједначавају. Обично се Немањин манастир посвећен Пресветој Богородици поистовећује са триконхалном црквом из 6. столећа, смештеном на ушћу Бањске, преко пута ушћа Косаонице (данас Косаница), несумњиво обновљеном црквом (М. Чанак-Медић и Ђ. Бошковић 1986: 39-48), али пре Стефана Немање. Ту је у гробовима нађен и новац и накит 12-13. столећа, што указује да је то била мирска црква Топлице. Постоји и Грчка црква испод Марине куле на ушћу Косанице, коју су сами мештани откопали. По видљивим зидовима, накнадно конзервираним, ту се налазила једнобродна црква над којом је саграђена друга таква црква, уз коју су бочно призидане просторије целом дужином. Црква је заједно са две четвороугаоне грађевине ограђена зидом, који затвара приближно троугаон простор (сл. 81. 1). Биће да је ово био манастир посвећен Пресветој Богородици, судећи по објумном зиду и стамбеним зградама, са храмом основе уобичајене за Србију 7-10. столећа. Немања је могао уз стару цркву саградити манастир; сличне четвороугаоне зграде забележене су у његово доба на Градини више ушћа Себечевске реке у Рашку (М. Поповић 1999, сл. 153-155). По величини, то је био скит, вероватно мушки. Због малог стамбеног простора, ту наслуђујем бовариште неког чрнца, вероватно из пратње Ане, који је ути-

цао на Немању, као Богумил на Управду Јустинијана, или руски монах на Растка. Дакле, Стефан Немања је у Топлици (прво) подигао манастир и у њему обновио храм одавно уобичајеног српског (илирског) облика, и затим је подигао манастир са храмом за Србију нове, византијске архитектуре, чији су градитељи били Византинци. Ако је тада био ороноу триконхални храм из 6. столећа, могао је и њега обновити. Тако је Немања себи изградио престоно место са три храма, што је заиста могло да изазове љубомору његове браће, пре свега купола храма Светог Николе.

Трећи Немањин манастир су Ђурђеви Ступови у Расу. Тај храм се од Светог Николе разликује по уједно саграђена два звоника на западној страни, по бочним припрамама окренутим куполи (улази и параклиси уједно) и по украсу од аркадица (сл. 81. 3). Ту су јасни западни утицаји, а обично се траже у Италији преко Поморја. Треба указати да су два звоника и аркадице под кровом биле уобичајене и за мађарско тло, као у Раковцу. То је важно не само што је Мађарска тада била савезник Србије против Византије, већ и зато што је у њој било више руских манастира. У Русији бочне припрате нису биле ретке, а понекад су могле бити веома простране (П. Рапопорт 1982: бр. 32, 44, 63, 66, 70, 84, 88, 132, 137, 168). Бочне припрате – пролазе има и Богородичин храм у Студеници, а у њеној скулптури се траже узорци за камене украсе неких руских храмова. Источне нише у бочним припрамама Студенице показују да су служиле као неки параклиси, слично оним бочним у старијих српских цркава.

Саборни храм Студенице је подужна грађевина романичке израде од мермера, са троделним олтарским простором, четвороугаоним бродом над којим је купола, и травејем на западу испред припрате (сл. 81. 4). Сличан план има више цркава приближно истог доба у сливу Дрине и Лима и Поморју. Купола Студенице је зидана опеком и каменом, споља омалтерисана кречним малтером и равних површина обојених црвено, на светогорски начин. Ова упадљива разлика у односу на начин грађења цркве могла би се објаснити неспособношћу приморских градитеља да начине куполу, али вероватнији разлози ће бити окретање Светој Гори. Наиме, купола је грађена у време када Свети Сава одлази на Свету Гору, када се Немањин син Стефан жени византијском принцезом, када Мађарска напада Србију; неколико година касније Немања се одриче престола и замонаши, 1196. године, у предвечерје пада Цариграда.

Храм Хиландара Немањиног доба није сачуван, али је као светогорски морао бити основе уписаног крста, која се види у садашњем храму. Према Доментијану, приликом обнављања Хиландара само је украшена стара црква. Таква је био и саборни храм Светог Арханђела Михаила ма-

настира Иловице, са звоником над спољном припратом, уобичајеним за Грчку. Околност да је тај храм био споља малтерисан указује на Свету Гору, а и Русију, а не на Котор, где цркве нису биле малтерисане. Облик уписаних бочних апсида је домаће наслеђе, као што је и основа уписаног крста образована прилагођавањем старим темељима иловичког храма. Основу у виду уписаног крста имао је изгледа и храм Кончула.

Исход свих Немањиних трагања за најповољнијим изгледом српског храма сажео је Свети Сава. Храм Христа Спаситеља у Жичи је из основа осмишљена нова градитељска творевина. Садржи усклађена решења свих Немањиних задужбина. То је на првом месту олтарски простор са проскомидијом и ђакоником, једнак за све храмове, а затим купола са четвороугаоним постолем над квадратном основом једнобродног храма. Спој четвртастог постолја насталог од следе куполе старијих цркава Дубровачке архиепископије, и засвојеног тамбура храмова Поморавља, симболично је представљао поновно уједињење цркве илирске Далмације и Северног Илирика у обновљеној архиепископији, под Светим Савом. Ту је затим издуженост храма са два травеја или два на други начин обликована простора западно од поткуполног простора, као у Студеници или Иловици. Бочно су на поткуполни простор додате певнице ниже од брода, које дају крстообразну основу особену за српске велике цркве 13. столећа. Оне подсећају на јужну и северну припрату Студенице и Ђурђевих Ступова, али још више на попречни брод (кров) иловичког храма и уопште грчке цркве основе уписаног крста. Од старих цркава илирске Далмације 4-9. столећа задржани су бочни параклиси, сада грађени уз западни део храма. Рашке цркве су преузеле преко Иловице један звоник на западној страни, изван храма у ужем смислу. Око грађења једног или два звоника било је неких несугласица, које се виде кроз дограђивање и рушење звоника; у Будимљу је срушен пар звоника, да би остао један сличан иловичком.⁹² Овакав храм остаће особен за Србе до почетка 14. столећа; последњи је такав храм Светог Стефана у Бањској. Утицај изгледа старијих цркава са уписаним апсидама на потоње цркве Немањића, посредством саборног храма Иловице, може се видети и у уписаним бочним апсидама у споља равани зид (Жича, Сопоћани, Морача, Придворица, Ариље, Бањска).

Обрачун са шизматичима – јеретицима

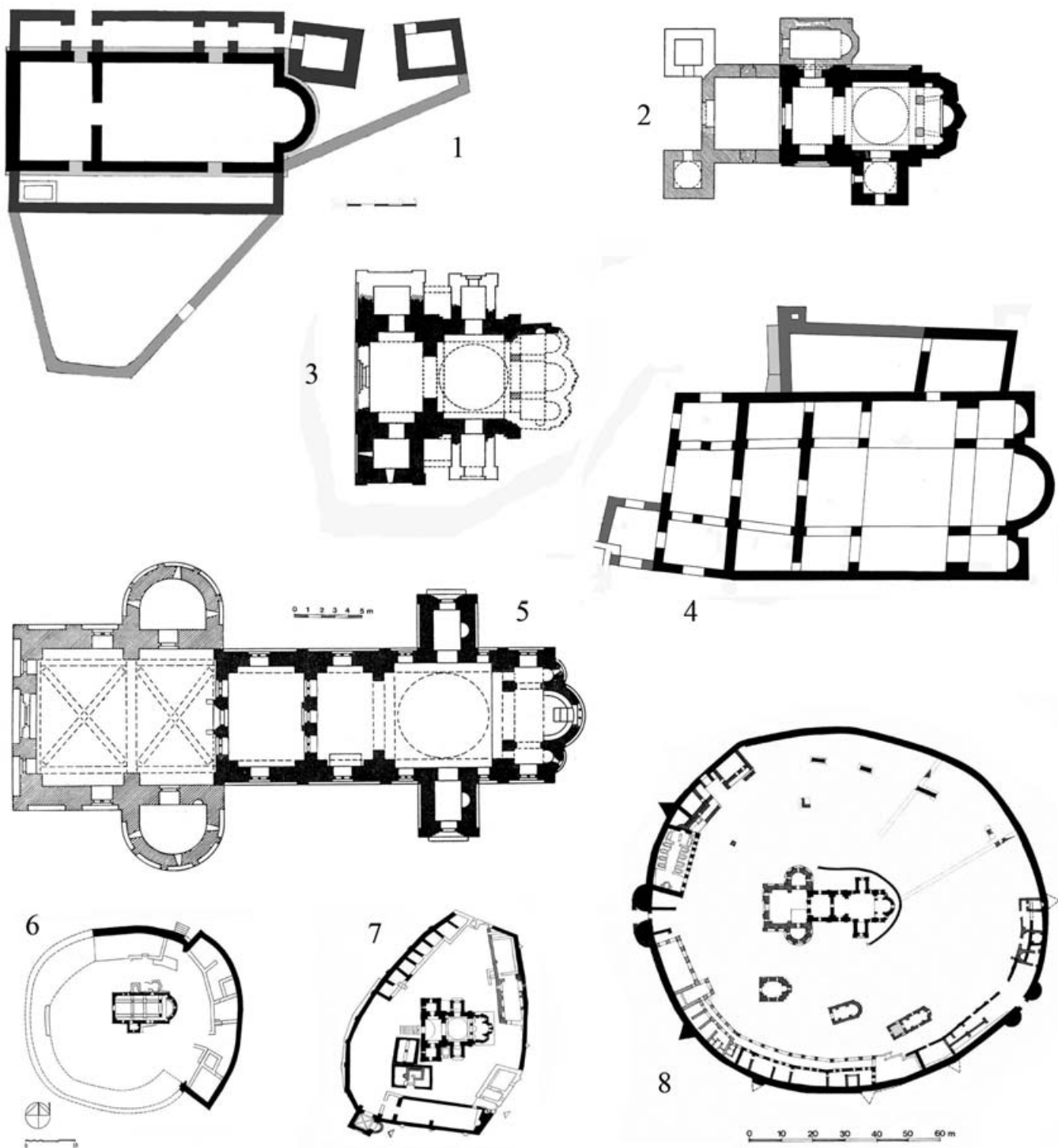
Мноштво је заблуда повезано са такозваним „богумилима“ или бабунима, који су се наводно као некакав јеретички покрет раширили међу хришћанима од Балкана до Француске. Они се у Бугарској појављују са монофизитима насељеним из Јерменије, осуђеним још на 4. и 5. васељенском сабору. Византија их насељава са уобичајеним империјалним циљем да мешањем покореног становништва обезбеди мирну радну снагу. Њихови калуђери се убрзо враћају у Јерменију, још у 10. столећу, и не утичу на живот цркви у Југоисточној Европи. Они нису исто што и такозвани богумили, отшелници који су живели без садејства са општежитељним заједницама, па су као усамљеници доспевали у положај да не виде правилно Божији поредак и живот Цркве. Они јесу живели као подвижници, али су својим подвигом осуђивали ближње. Појам „богумили“ на нашем подручју користи група стручњака и научника да означи замишљене јеретике, наводно укорене у Босни 13-15. столећа, чак и као некакав посебан етнос Босне. За тумачење да се јерес раширила и у Србији искоришћен је сабор који је Немања сазвао да би је осудио, убрзо по стицању великожу-

⁹² Одиста, два звоника подразумевају усклађивање звоњава; подсећају и на „филиокве“, као и два прозора на олтарској апсиди, уместо једног или троделног.

- Промотивна СКРАЋЕНА верзија књиге (без другог и трећег поглавља, закључка, библиографије, табли са илустрацијама и карата)
- Продаја: Књижара Богословског факултета СПЦ, Ул. Краља Петра бр. 2, Београд, тел: +381(0)11 2183 991 (цена 1.300 динара)
- Е-издање „Пројекат Растко“, www.rastko.rs

Сл. 80. Остава бронзаних византијских икона из Новог Раковца (код Раковца – Домбо) поред Новог Сада.

Сл. 81. Задужбине Стефана Немање: 1. Пресвета Богородица и 2. Свети Никола у Топлици (Куршумлији); 3. Свети Ђорђе у Расу; 4. Иловица; 5. Студеница; планови манастира, 6. Кончула, 7. Ђурђевих Ступова и 8. Студенице.

панске власти, а пре 1182. године. Свети Сава ништа не пише о том сабору у житију свог оца, већ Стефан Првовенчани. Овај сабор се онда користи као „доказ“ да су „богумили“ наводно дошли у Рашку са истока и били протерани на запад, у Босну. Ово даље служи за измишљање нових нација на српском простору и друге фалсификате.

Већ у уводу житија свог оца Стефан Првовенчани пише да је ђаво одвратио људе „од Творца својега, да служе глухим кумирима, па их је, штавише, довео и до писања њихова, ...“ Потом како Немања бира свог „правоверног јереја“ да служи на Звечану пред битку код Пантина. После описа победе код Пантина (1166. г.), а пре набрајања успеха у борбама са Грцима почев од напада на Средец (1182. г.), приказује сабор против јеретика. Прво је Немањи један од „правоверних војника“ (није морао бити војник у буквалном смислу) јавио „да се мрска ти и триклета јерес већ укоренењу у држави твојој.“ На то Немања сазове сабор: епископа Јефтимија, чрнце с игуманима, часне јереје и старце, и све велможе. У обраћању им каже „верујем у једнобитну неразделиву Тројицу“, да чује како се лукави (ђаво) „брзо укоренио и да хулу наноси на Светога Духа и да дели недељиво божавство, ...“ Док је на сабору уследила велика препирка, кћи једног „правоверног“ велможе, удата за једног од „кривоверних“, од кога је побегла због јереси, сведочи прво Немањи: била је испрошена у оца „... који је мислио да је једноверство у твојој држави. И бих у тих законопреступника, и видех, господине, да заиста служе отпаднику од славе Божје, самоме сотони. И не могући трпети смрада глухих кумира и мрске јереси,“ пребегне назад. Стефан Немања уз помоћ њеног сведочења пред сабором „изобличи кривоверје њихово“, и по одлуци сабора, „посла на њих војску, наоружану од славних својих,“ ... „и једне попали, друге разним казнама казни, треће прогна из државе своје а домове њихове, и све имање сакупив, разда прокаженим и убогим. Учитељу и начелнику њихову језик уреза у грлу његову ... Књиге његове нечастиве спали, и изагна га, запретив да се никако не исповеда нити помиње триклето име. И сасвим искорени ту проклету веру, да се и не помиње никако у држави његовој, него да се слави једнобитна и неразделива и животворна Тројица: Отац и Син и Свети Дух, свагда и сад и увек на веке векова. Амин“ (Стефан Првовенчани 1988: 65, 69-72).

Из овог описа може се закључити да постоје правоверни, што исповедају неразделиву Свету Тројицу, и јеретици који хуле на Светога Духа, што је најтежи грех који Бог неће опростити (Мт 12. 3-32; Мр 3. 29). На сабору је уследила препирка, што показује да је међу учесницима могло бити присталица јеретика. Може се претпоставити постојање јереја који нису били „правоверни“ – упадљиво је да се помиње само епископ Раса, а не и епископ Србије

и остали епископи Барске архиепископије. После изношења некаквих доказа („смрад глухих кумира“) који се могу свести на исповедање Свете Тројице, велможе шаљу војску која искорени јеретике из (тадашње) Немањине државе. Њиховог учитеља – начелника, коме је можда одсечен језик, протера, а књиге му спали; очигледно је имао неко седиште у коме су држане књиге, и своје саслужитеље, иначе не би била потребна ни војска ни сабор. Али нема помена неким јеретичким храмовима. Археолошким путем може се проверавати нешто од наведеног, као што су постојање кумира, јеретичких храмова са престоним местом и описана ратна разарања.

Из више разлога код нас се уврежило погрешно схватање о некаквим паганским схватањима Срба, сачуваним до времена Светог Саве, што је неодрживо после свега напред изложеног. Наводно „христијанизација“ није ухватила дубљег корена пре 1219. године, а пагански култови и схватања одржавали су се и после наведеног покрштавања тек у 9. столећу (ИСН 1981: 188, 315). Тешко је разумети таква тумачења и пре сто година, а камоли у нашем времену. Наведен „смрад глухих кумира“ је само слика, стилска фигура, написана не да се опишу неки стварни идоли, већ да се јерес прикаже у што горем светлу, као нешто што је потпуно страно хришћанима и Словенима. Као што ћу даље показати, реч је о латинској јереси, а они ипак нису правили кумире. Неки топоними који подсећају на старе обреде или обичаје, остали су археолошки неистражени, тако да њихово тумачење може бити различито. Громиле су обично датоване до 9. столећа, али око Сјенице су истраживане и оне из 12. столећа, дакле припадају времену Стефана Немање. Они који су их подизали морали су бити крштени, та седиште древне епископије било је удаљено само око 50 километара, дан пута. Покојнима је ту на обредним местима и тада прављен старински споменик – поменик, као некада Светом Стефану Првомученику. Вероватно су такви обреди прихватани да не би „плач“ био обављан у црквама. За громиле око Сјенице особена је велика количина животињских костију, непозната на другим местима, па и у целом словенском свету. То указује да су при громилама (које су подразумевале неке дрвене зграде) приређиване даће са изобиљем печења и друге хране, вероватно и пића, и да се у томе очигледно претеривало. И данас има сличних примера код нас, па их не приписујемо јеретицима већ људским манама.

Јеретички храмови нису познати ни у каквом виду (понекад се старије цркве илирске Далмације са својим украсом тумаче као јеретичке, не би ли се нашли јалови докази о пореклу бошњачке нације или наводних Влаха). Разарања неких храмова ипак су забележена. Располажемо једним занимљивим сведочанством о верском насиљу Ла-

тинске цркве. Наиме, у поменутом Панику откривена је мала црква са четвороугаоном апсидом, првобитно осликана византијским живописом са грчким или ћириличним натписима (М. Поповић 1969). Њен живопис је приликом ископавања затечен обијен са зидова цркве и убачен у крипту испод ње. У време њеног живописања служба у тој цркви била је несумњиво православна, како то показује и остали истовремен такав живопис са подручја Дубровачке архиепископије. Када је уведена латинска служба, живопис са непожељним натписима и садржајем је уклоњен. Другог објашњења нема. Када се то тачно десило у Панику тешко је рећи. Доњи датум је оснивање Барске архиепископије 1089. године, под коју је доспела епископија Травуније, али је мало вероватно да се тако нешто десило пре смрти Константина Бодина, дакле почетком 12. stoleћа. Пошто је Немања у Рибници крштен по латинском обреду, негде у другој деценији 12. stoleћа, већ тада је православни обред био забрањен у Диоклитији. Завођење латинске службе морало је бити спроведено силом, уз подршку краља, чија се власт у то време свела на Диоклитију, Травунију и Пилот. Та мера је морала изазвати отпор и вероватно насилни одговор. Слично је раније забележено у придворској цркви на Градини Мартинића – латинске новотарије су брзо уклоњене.

Напред наведене цркве уписаних апсида, из доба надлежности архиепископије у Дубровнику, налик цркви из Паника, нису сачуване у Травунији. Цркве у Панику и Требињској шуми као да су напуштене, јер на њима нема никаквих обнова из наредних stoleћа, а у рушевинама су. Црква у Аранђелову као да је била срушена до темеља и потом први пут обновљена у 17. stoleћу, када се заборавило зашто је запустела. Неке од ових цркава могле су бити напуштене као латинске (односно протерани су њихови свештеници), у време Стефана Немање. Тада су протерани и латински епископи из Требиња и Стона. Недостатак каснијих података о црквама под архиепископијама Дубровника и Бара 11-12. stoleћа, пре свега седишта епископија из доба Бодина, сведочи да су давно запустеле. Посебан случај је храм у Засаду код Требиња, подигнут шире око краја 11. stoleћа. Саграђен је над рушевином цркве 7. stoleћа и у неком тренутку срушен. Затим је са његове западне стране подигнут данашњи храм, који постоји у 14-15. stoleћу, судећи по истовременим надгробним плочама. Овде је у питању свето место, образовано над гробницом рановизантијског доба, али је последња црква померена у односу на претходне. Постоји можда још један пример. Поменутој цркви из Лисичића код Коњица, апсида као да је из споља четвороугаоне преобликована у полукружну, а у том случају је поново освећена. Томе насупрот, Петрова Црква у Бијелом Пољу са четвороугаоном апсидом, коју је подигао кнез Мирослав, и данас служи у изворном облику олтарског простора. Дакле, та парохија није запала у јерес.

Низ ћириличних натписа јасно показује православни живот ПЦС (Г. Томовић 1974: бр. 6-9). Натпис из Требиња на надгробној плочи жупана Грда, исписан је ћирилицом, што показује да у његово време Латинска црква није опстојала у Травунији (сл. 82. 1). Он је био учесник битке на Тари 1150. године, али се не зна када је умро. На натпису из Благаја, сачуване десне половине, пише да је у време Немање неки жупан подигао цркву. И са Брача је сачуван ћирилични натпис са цркве Светог Јована – с(в)таго нолн[а] – а не Светог Ивана (сл. 82. 2). Два натписа са именом бана Кулина (1180-1204) била су уграђена у цркве. Један је на плочи олтарске преграде цркве коју је бан Кулин подигао код Високог, а други је са цркве Светог Ђорђа (Јурја) код Зенице, задужбине судије Градјеше, из доба бана „великог Кулина“ (сл. 83. 1-2). Није ми

⁹³ Овакво тумачење је апсурдно (римокатолички калуђер са пет синова, његови пишу од папе забрањеном ћирилицом!), и политички повод је разумљив. Али зашто слично пишу (или ћуте) наши археолози и историчари на власти?

^{93a} Тадашња збивања као да одсликавају рељефима украшена камена опрема скинута са цркве Иловице, нађена на необичном месту, на поду тробродне цркве Арханђела Михаила у Котору. Ту је положена у време њеног презиђивања у једнобродну грађевину (З. Чубровић 1997). Латинске власти Котора су 1124. дале рушевине Иловице (источни део „Гумбе Светог Анђела“) цркви Светог Трипуна, а затим су проверавале тај поклон 1181. и наводно га потврдиле (Д. Синдик 2004). Није ли власт Котора заправо проверавала постојање доказа о свом отимању Превлаке, разграђивању саборног храма Иловице и коришћењу његове украшене камене опреме за уграђивање у свој храм посвећен Арханђелу Михаилу, у новооснованом манастиру (забележен први пут 1166), са намером да затру светост Иловице? Можда су зато президали цркву у којој су биле видљиве уграђене однете плоче олтарске преграде, камени прозори и друго, каквих је још било на Превлаци, и сакрили их испод пода нове цркве, када је постало очигледно да ће Стефан Немања ослободити Поморје. За кратак преглед цркава и рељефа Котора тог доба в. Ђ. Јанковић 2007: 109-116, а за однос латинског Котора према српској држави и цркви у раном 11. stoleћу в. Љетопис 1988: 130-131.

познато да се неко потрудио да пронађе ове цркве. У Лиштанима (Подворнице) у Ливанском пољу, недавно је нађен надгробни натпис попа Тјеходрага датован у 12. столеће, оца пет синова (сл. 82. 4.); проглашен је за попа глагољаша, који је писао „хрватском ћирилицом“ (М. Марић, М. Шимић, А. Шкегро 2007).⁹³

Из сталног позивања на Свету Тројицу, јасно је да су јеретици били против Символа вере, односно исповедања вере усвојеног на никеоцариградском сабору 325. и 381. године. То је завођење немачко-римског „филиокве“ (filioque), у земљу где су пре тога на надвратницима црква 9-11. столећа истицана нераздељива Тројица кроз три једнака крста, или два мања уз већи у средини. Намеће се закључак да је сабор Великог Жупана Стефана Немање био уперен против ширења латинске службе и Римске цркве, да су они у доба Светих Симеона Немање и Саве сматрани за јеретике (Римска црква је православне такође проглашавала јеретицима, али не због Символа вере већ због непризнавања првенства и непогрешивости папа). Наравно, за сву Цркву је увођење „филиокве“ била јерес (Јер. Јустин 1980: 197-211). Изневерено начело „једноверства“ у једној држави, подразумева постојање две вере у држави. Тада је то могло значити само две хришћанске цркве, а „начелник“ оне јеретичке могао је бити само епископ. Упадљиво је да се од доба Стефана Немање више не спомиње епископија Србија у саставу Барске архиепископије, и да се њен епископ не спомиње ни једном као учесник збивања у Рашкој. За разлику од епископа Раса Јефтимија, који је изабрао да заступа интересе државе народа коме је био епископ, то није био случај са епископом епископије зване Србија, односно са Барском архиепископијом под заштитом полатињених краљева и Византије. У време овог сабора Стефан Немања још није ослободио Поморје, али се зна за његов сукоб са барским архиепископом Григоријем, који је касније пред њим побегао из Бара у Дубровник^{93а} (ИСН 1981: 252-254). Значи да је „начелник“ јеретика био римокатолички епископ епископије „Србија“ Барске архиепископије.

Овај жесток обрачун са Латинском црквом морао је наићи на одобравање Грчке цркве у Дубровнику, која је пре тога остала без своје старе надлежности изван Поморја. Када је Немања ослободио Поморје од византијске власти, дошло је до помирења са Латинима. Папа шаље дубровачког архиепископа Бернарда у Србију 1189. године и препоручује га Стефану Немањи и браћи Страцимиру и Мирославу (Ј. Калић 1979а: 51). Грчка црква је у време пред пад Цариграда имала интерес да подржи Стефана Немању и Србе уз њега, а и оне у Босни уз бана Кулина, јер су се чврсто држали православља. То је било време када су византијски цареви разматрали унију са Римом. И Босна је

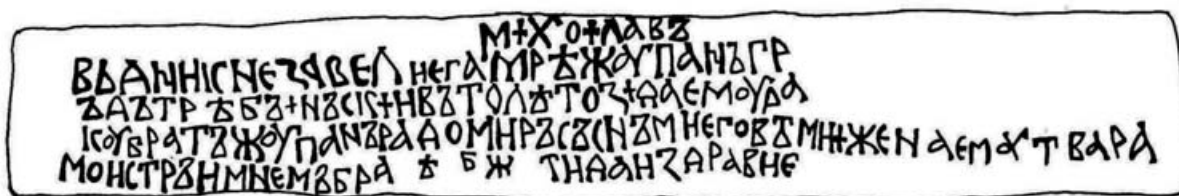
одбила латинску цркву Бара, у којој је била у време Бодина, и окренула се Дубровнику, заправо вратила се старој српској архиепископији, тада још православној али у унији са Римом. Може се претпоставити да се то десило после победа цара Манојла над Мађарском и Србијом 1165. године. Византијска војска је тада преузела Далмацију и Хрватску од Мађарске, у походу који се одвијао преко Ниша и Диоклије; није јасно да ли су и како тада успоставили непосредну власт над Босном.

Дело Стефана Немање

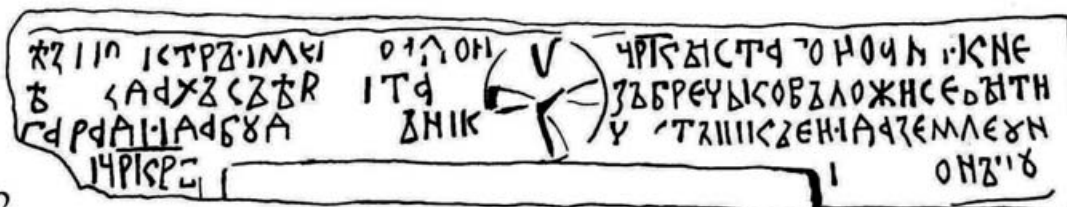
Немања је ослободио и за наредна столећа ујединио Србију колико је могао, ону динарску и ону поморавску. Уведено је начело да држава мора бити јединствена, а не дељена између наследника. Уједињење је утемељио на ПЦС, учврстивши је на православном Предању. Зато је одлучно протерао Латинску цркву са словенског говорног подручја. Претходно је подигао низ општежителних манастира и покренуо оснивање нових, у чему је надмашио све своје претходнике. Под краљевима Михаилом и Бодином подизане су углавном мирске цркве. Сваки нови манастир значи и братију, чрнце који су их настанили, дакле променила се и духовна клима. Његов први манастир једва је био довољан за пар инока, а Студеницу су настаниле десетине „црнаца“. Међу њима је било много властеле, значи школованих људи, што је дало велики допринос развоју духовног живота (Доментијан 1988: 82). Пада у очи да је подизао задужбине углавном на истоку, на тлу ослобођеном од Византије после пола века, а пре тога дуго под бугарском окупацијом. Прво је обнављао затечене древне цркве, црквишта и манастиришта, што су наставили да раде сви његови потомци. Праћењем спољних утицаја на задужбине Стефана Немање, видимо да се по доласку на жупански престо у Топлици окренуо Грчкој цркви. Затим, у време рата са царем Манојлом, запажају се утицаји са севера, који делују као да су из Мађарске, али их треба повезати са Руском црквом, са њиховим манастирима у Мађарској. Протеривањем Византинаца („Грка“) из Поморја, он је раскинуо са Цариградом, али не и са Светом Гором, како показује храм Иловице. У настојањима да заузме Дубровник може се видети жеља да седиште архиепископа некад Српске помесне цркве припоји Србији, дакле да обнови архиепископију ПЦС. Необично, забележено је да су у току рата са Дубровником Немањини Срби однели неке делове архива који се налазио у саборној цркви, иначе смештеној уз обалу и слабо брањеној. Архивска грађа није уобичајен ратни плен, већ су однета документа из неког разлога била важна, рецимо повеле о неким правима, које су се тичале или надлежности цркве или владарске породице.

У Студеници је нарочито упадљиво симболично давање предности духовном над лепотом и богатством. Храм Пресвете је раскошно зидан на романички начин, од мермера, богато украшен рељефима као ни један други, али је купола зидана скромно, простим каменом и опеком и споља живописана црвеном бојом, на светогорски начин. Дobar пример значаја симболичног је мађарска златна круна украшена емаљем, наводно Светог Стефана (првог мађарског краља). Састоји се из два дела. Доњи део је византијски венац са грчким натписима и са иконом Исуса Христа на челу, док су позади приказани цар Михаило Дука (1071-1078), десно његов савладар Константин, а на левој царевој страни „краљ Турске“ (ΚΡΑΛΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ) Геза I (1074-1077). Над тим венцем је крстолик део, обликован као звездица за путир, надвишен крстом, на коме је приказано 12 апостола, али са латинским натписима. Симболична порука тако састављене круне је да световна власт мађарског краља потиче од римског цара у Константинопољу, а над њом је покровитељство папе у Риму. Зато скромност куполе Студенице не значи недостатак новца, неспособност градитеља или слично, већ стављања духовног подвига изнад световне сујете.

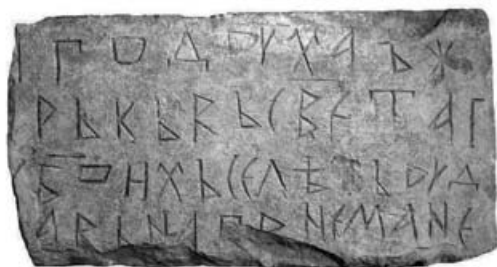
Живот Стефана Немање био је посвећен отаџбини, свом народу. Његов син, Стефан Првовенчани, пише да је Немања још у младости жудео монашком животу (Стефан Првовенчани 1988: 77), да је био „апостол отачаству својему, јер из дубине неверства извуче народ свој, и, показав им ново крштење, обнови људе своје силом и радом Духа Светога, који, одагнавши прелести јеретичке, славе у Тројици једнога Бога“; затим, обраћа му се речима: „**учитељу Новог завета, који ниси поучавао мојсијевски, него си идући за Павлом, његова учења изврсно усадио у разум наш!**“ и „Радуј се лествице која узводиш чеда и људе своје под небеске сводове, и усељаваш у ливаду духовну!“ (то дело ће наставити кнез Лазар) и „Радуј се, умни граде отачаства својега!“ Јеромонах Доментијан пише у житијима да је Свети Сава добио савет: „Бог посла тебе у Свету Гору, не да се спасеш само ти и твој родитељ, но да и деци отачаства твога устројиш добар пут,“ јер „Чуј и знај, и добро разуми апостола Павла, који говори: „Они који се воде Духом Божијим, Божји су синови“ (Рим 8. 14 и даље, у смислу пута ка слободи). ... Бог изабра тебе и твога родитеља да будете начелници спасења вашем отачаству. ... Што сте овде сатворили, до сита је вама на спасење. Али за оне који ће живети после вас, сатворите манастир у Светој Гори, да буде истинито прибежиште вашем отачаству, да и после вас они који су у вашем отачаству, који се нађу да љубе Бога и његову пречисту Матер, и који желе истинитога и вечнога живота, овде дошавши и претрпевши до краја, нађу се избрани народ Господу Богу“ (Доментијан 1988: 89, 280-281). „Љубиш с оцем туђинце и убоге и имате љубави у Господу према светим манастирима, особито према Ватопеду. Добро чините, јер је добро и угодно пред Богом свако дело о Богу. Али њих само за време живота вашег спасавате. ... Потрудивши се, испросите место или запустели манастир, па, обновивши га, утврдите га за своје отачаство, да се **српски манастир** зове, да они који од вас љубе Бога и одрекну се светскога живота нађу после вас пристаниште спасења и да ради многих који се спасавају примите од Бога веће почасти“ (Теодосије 1988: 136-137). Света Гора је пре тога прихватала Словене, међу њима и тамо замонашеног Антонија (Светог, Печерског) родом из Љубеча у Русији, почетком 11. столећа. По *Киево-Печерском патерику*, њега светогорски игуман два пута шаље у отаџбину, први пут да свој народ утврди у вери, а када се Антоније вратио због смутњи у Русији, сам Бог налаже игуману да пошаље Антонија назад, што он и учини, дајући му благослов Свете Горе, да би

1

2

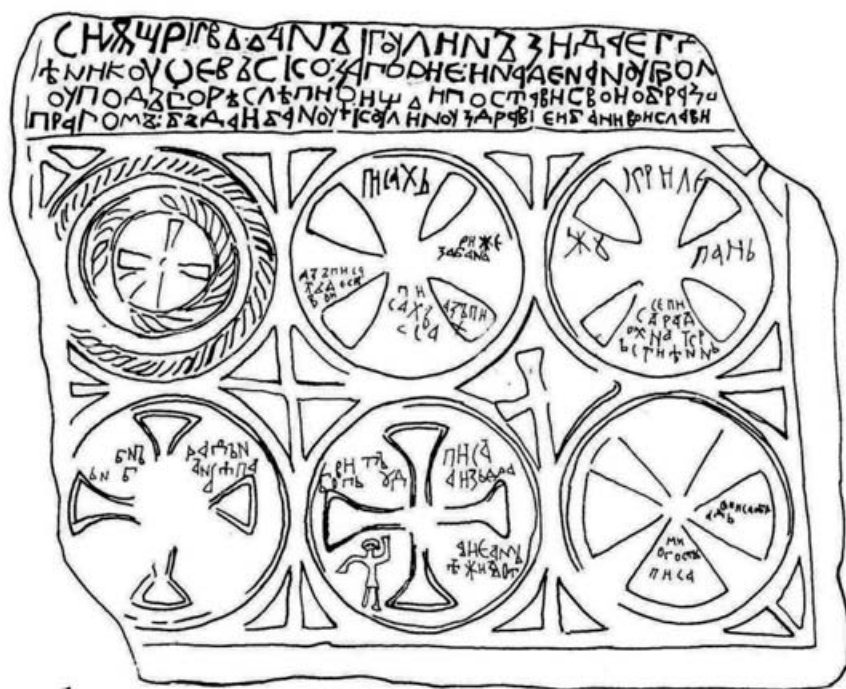

3

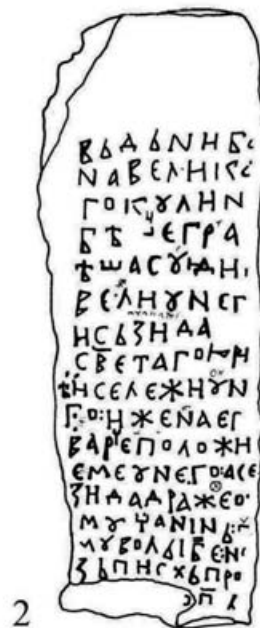

4

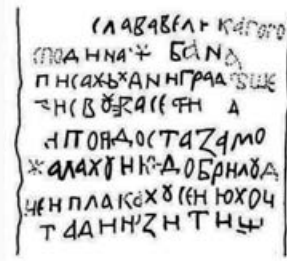
Сл. 82. Кирилични натписи 12. столећа: 1. надгробна плоча жупана Грда, Требиње; 2. киторски натпис, Повљи, Брач; 3. део киторског натписа, Благај; 4. надгробна плоча попа Тјеходрага, Ливно.

1

2

3

Сл. 83. Тирилични натписи из Босне: 1. ктиторски натпис бана Кулина из непознате цркве у Мухашиновићима код Високог; 2. натпис из доба „бана великог Кулина“ са цркве Светог Ђорђа (Јурја) код Зенице, задужбине судије Градјеше; 3. натпис раба Божијег (из манастира) Светог Димитрија, о двору војводе Масна и његових синова у Доњој Дрежници на Неретви северно од Мостара (1353-1377).

развио монаштво. И његов претходник, Свети Иларион, дошао је из Свете Горе у будући Печерски манастир (по неким мишљењима из Хиландара), митрополит Русије од 1051. Света Гора је тако повезивала Србију и Русију (уп. називе Печерског манастира и Пећи).

Стефан Немања је први замонашен српски владар и једини који одлази у Свету Гору. Некада је слично абдицирао бугарски кнез Борис Михаило и отишао у манастир, али не у Свету Гору. Поставши чрнац, инок (Свети) Симеон, оставио је завет будућим поколењима у Хиландару на Светој Гори, са храмом посвећеном Пресветој Богородици Благодетелници Хиландарској, у виду иконе Мати Божије Хиландарске (Т. 20). Представљена је Пресвета Богородица како држи дете Христа у рукама, коме Арханђео показује симболе Распећа (крст, сунђер на трсци и копље), а Он се у страху окреће на другу страну. Пред испуњење пророчанстава, Христос се молио Оцу у Гетсиманском врту, а Арханђео га је тешио (Лк 22. 42-44). Данас те иконе више нема у манастиру Хиландару. Сачувана је на живопису наших цркава, обично на најистакнутијем месту, на југоисточном стубу уз иконостас. Натпис који сведочи да је настала у Хиландару, сачуван је само у манастиру Конче у Повардарју (С. Габелић 2008: 152-158). Старије живописане иконе су у Жичи и Бањи Прибојској. Тумачена у светлу отачествољубља, ова икона је прозорљива порука будућим нараштајима српског народа: предодређене су вам муке; истрпите и спашћете се. Она је надградила древне српске митове о борби са неправдом. Икона је постала узор за млађе грчке итало-критске иконе, из времена турске и млетачке окупације у 15-17. столећу, данас познате под именом „Страсних“. Уобичајен текст на тим иконама је „приђите чеда и послушајте ме, страху Господњем научите се“.

СВЕТИ САВА ОБНАВЉА АРХИЕПИСКОПИЈУ ИЗ ДОБА ЦАРА ИРАКЛИЈА И ОСТВАРУЈЕ НАРОДНЕ ТЕЖЊЕ

Почетком 13. столећа геополитичко стање се нагло и драматично променило. Цариград је пао у руке крсташа и Млечана и опљачкан је до темеља; Источно римско царство је престало да постоји. Рим је православне проглашавао јеретикима, и подстицао римокатоличке државе да нападају православне. Тиме су са једне стране лечени комплекси ниже вредности германских племена Западне Европе, а са друге стране је давано оправдање за пљачку (као и данас). Крсташи се нису устручавали да опљачкају

Задар, иако је био под Римом. Постепено је **изграђена** међусобна мржња. Пре пада Цариграда у руке крсташа 1204. године, његови грађани су побили Латине у свом граду 1182., јер су им неспособне власти препустиле привреду у руке. Нестанком Источног Римског Царства и његовог ауторитета, уведена је једнакост држава сразмерна војној сили. У таквим околностима је ПЦЗ знала да изабере прави пут, следећи Предање Апостола Павла, упркос опасностима за државу. За разлику од Византије, свезане токовима новца и банкама преко којих је ширена власт, Србија (и Рашка и Босна) је у том погледу тада била слободна, јер није користила новац. Међутим, Срби су изненада били окружени државама које су признавале римског папу, па су уследили спољни притисци и унутрашњи сукоби.

Смутње је започео краљ Вукан одмах после смрти оца Симеона Немање. Чини се да је Вукан, пошто је као старији син био својевремено предвиђен за престолонаследника, и зато добио на управу Диоклитију као краљ, потпао под утицај Латинске цркве. То је вероватно и био основни разлог да Немања преда престо млађем сину Стефану. Вукан је прво оптужио папи бана Кулина да је јеретик. Папа Иноћентије III, коме су и из Сплита пријавили Кулина да прима избеглице „јеретике“ из Сплита, Трогира и Задра, наложио је 1200. године мађарском краљу Емерику да принуди бана да искорени јерес. Тај налог је Емерик проследио бану Кулину, без успеха. На то је Вукан, уз војну помоћ мађарског краља, покушао да преузме од брата Стефана великожупански престо и завлада целом Србијом 1202. године. Уследио је грађански рат, у коме је у нејасним околностима страдао и манастир Студеница. Бан Кулин је тада напао Вукана, упао у Неретву, и опленио Кучевско Загорје (Калиновић), како сведочи његов натпис из цркве непознатог положаја испод Мухашиновића код Високог (П. Анђелић 1961). И Бугарска је ушла у сукоб са Мађарском, тако да је Стефан победио Вукана 1204-1205, али је Србија претрпела територијалне губитке; браћу је на крају помирио Свети Сава.

Бан Кулин је 1202. одмах послао делегацију у Рим да се оправда, а у њој је осим његових представника био архиђакон Марин из Дубровачке архиепископије (у којој је био епископ Босне); придружио им се и сплитски архиепископ Бернард (С. Ћирковић 1964: 46-58). Пошто је ту био присутан и сукоб између две архиепископије, Папа је био принуђен да пошаље свог легата Јована Казамарија да испита стање у самој Босни. По расположивим подацима, на Билином Пољу (крај реке Босне) одржан је 1203. године претрес, закључен изјавом коју су потписали седам „приора“, бан Кулин и архиђакон Марин. „Приори“ су били представници братства „крстјана“, а звали су се Драгич, Љубин, Дражета, Прибиш, Љубен, Радош и Владош. Из

дубровачких докумената се зна да су и епископи Босне тада носили словенска имена (забележени су Владимир и Братослав), а неки чак нису ни знали латински. Договорено је да се братству бира „магистар“ (као архимандрит) кога ће потврђивати папа. „Приори“ су се на Билином Пољу одрекли раскола и признали папу; замерен је, уобичајено, престрог пост, живот мушкараца и жена у истим манастирима, световна одећа; убудуће имаће цркве (у манастирима), свештенике, редовну исповест и причешће, неће скитати изван манастира. Дакле, ни речи о јереси у овом латинском извору, упркос сталном измишљању „богумила“, „патарена“, итд. Довољно је било признати папу, а затим симболично власт мађарског краља. Не спомиње се епископија; те године Цариград још није пао, и не зна се какво је било исповедање вере у Дубровачкој архиепископији. У сваком случају Рим није оспорио словенску Литургију. Рим није заборављао своју надлежност над „regnum Serville“ (Србијом), „quod est Bosna“, где му се још одржавала власт у 12. столећу. Да ли се мислило на ону архиепископију успостављену у доба цара Ираклија, или неко још старије време, није јасно.

У таквим околностима испунило се време за обнављање Помесне цркве Срба, што је започео Стефан Немања, а завршили га његови синови, Свети Сава и Стефан Првовенчани. Чувајући Предање, ПЦС је била јака, и поново је проклијала из апостолских корена. У време Стефана Првовенчаног земља се постепено учврстила и сродила колико се могло. Створени су услови да се ПЦС обнови и оживи народно биће и дух. Предуслове је припремио Свети Симеон Немања. Из млађих описа успостављања архиепископије (Доментијан, Теодосије), стиче се утисак да се све одиграло брзо, да је Свети Сава хиротонисан за архиепископа Српске аутокефалне цркве у Никеји 1219, а да је већ 1220. године она успостављена у Жичи са новим епископима. Али, биле су потребне године да се сагради храм Христа Спаситеља у Жичи, са тако великом (прислоњеном) припратом, заправо саборском двораном – значи да је унапред спреман престоло место. У Никеји се аутокефална архиепископија Срба није могла устројити од једне епископије, Рашке, већ су будући епископи и њихова престона места углавном већ били изабрани. Претходно спречена делатност латинских епископа међу православним Србима, омогућила је успостављање епископија за области западне Рашке, Диоклитије, Травуније и Захумља са Неретвом. Пошто је Охридска архиепископија држала просторе Прве Јустинијане, са древним епископијама, и ту је требало заменити тадашње епископе новим. Нема сачуваног списка епархија из тог времена, већ се на основу других и млађих података закључује да су то биле старе епархије Рас, Липљан, Призрен, Стон, и нове у Топлици (Свети Никола), Западној Морави (Свети Ахилије у Ариљу), Полимљу (Ђурђеви Ступови у Будимљу и Бања у Прибоју), Зети (Иловица) и можда још неке. Обнављање архиепископије укрепљено је моштима. Свети Сава је донео из Никеје прст са деснице Светог Јована Претече, којом су крунисани византијски цареви, а у 4. столећу се налазила у јерменској области Тарон. Она и истовремено донете честице Часног Крста, били су највећи могући благослов ПЦС. Промислом Божијим, Десница Светог Јована Претече данас је у Цетињском манастиру, а прст је у Сијени, у сребрном ћивоту облика руке, са натписом „Претечина деснице Јованова, помени мене Саву архиепископа српскога“ (сл. 37. 1)

Пошто су епископи заузели своје престоле, прво су морали да се упознају са приликама у својим епархијама. Њихово стање је у неким случајевима могло бити врло запуштено, после губљења старе архиепископије и борбе са тројезичницима. Велики сабор одржан је 1221. године, са епископима, великим

игуманима, часним црнцима, поповима и ђаконима, и свим народом христоимених људи, „на проклињање безбожних јеретика и свију који не исповедају Христа, истинитог Бога нашега.“ У проповеди на Литургији, Свети Сава је истакао православну веру у Свету Тројицу, крштавање у име Оца и Сина и Светога Духа, Вјерују – Символ вере, и тако је осудио „трновита учења злославних ученика јеретика, ...“. Сада су у држави Немањића били и градови Латина, чији епископи нису смењивани. Уклоњени су епископи странци у српској средини, као у Стону и Призрену. ПЦС је постала црква једног народа и језика, складна.

У свом материјалном виду, а и духовном, српске епископије нису биле исте. Зато се могу разврстати и тако проучавати, чиме долазимо до њихових древних корена и апостолског темеља. Пошто Срби од илирских времена нису били склони градовима – варошима унутар бедема, седишта већина епископија била су у манастирима, а они нису били тако издвојени од световњака као грчки. То је била предност за ПЦС, јер ни латински ни грчки епископи нису били склони животу изван градова. Отуда је особеност ПЦС прожетост народног живота са иночким. Зато подела престола епископија може бити на оне уз утврђене градове и оне изван њих, у манастирима смештеним у седиштима жупских предела у сеоским срединама. Епископије у градовима преузете су од Византије (Призрен и Липљан, касније Ниш, Скопље, Београд, Браничево). То су били српски – словенски градови, наравно и са становницима другачијег порекла.

У самом граду или непосредно уз њега било је седиште епископије у Призрену и то у древном храму, седишту епископије вероватно од античких времена. Подједнако древан храм би могла имати епископија у Липљану, по свој прилици смештена унутар бедема 6. столећа, али је њена историја сложенија. Да ли због тога што је град запустео а саборни храм страдао од Нормана, епископија је временом премештена у Грачаницу. Као да је епископија првобитно била у Улпијани, затим је премештена у новоизграђену Другу Јустинијану – вероватно данашњи Липљан, где је била стално до доба Василија II, од када постоји први писани податак о њеном постојању. Потом је могла бити премештена назад, поред старе Улпијане, у новоизграђену базилику, данас испод саборног храма Грачанице. Ту има налаза грчарије 11. столећа, наишло се и на истовремено гробље. Као да је Византија пробала да обнови стари град Улпијану а напусти онај српски Липљан. Потом је над рушевинама те базилике саграђен мањи једнобродни храм, а на крају садашњи храм Грачанице, и ту је било седиште Липљанске епископије. У самом Липљану су Немањићи саградили цркву на рушевинама старе. Где је било седиште Липљанске епископије у време Светог Саве није јасно –

можда у Бањској. Град Скопље је раније измештен из старог римског града у новоизграђено Скопље, али где се налазило седиште епископа, да ли је и оно промењено, није утврђено. Неког премештања седишта епископа било је између града Мораве на ушћу Мораве и Браничева на ушћу Млаве, а под Немањићима је седиште Браничевске епископије било уз град Ждрело, испред манастира Горњака. Епископија у Стону налазила се од почетка у граду раштрканог устројства, изван бедема. Сличан случај је био са епископијом у Топлици, смештеној у новом Немањиним манастиру Светог Николе, саграђеном на неким старијим остацима при седишту жупе, односно у раштрканом насељу. Она је успостављена у дотле западном делу Нишке епархије. Моравски Градац у Чачку, као што му име каже, подигнут је на неком старом утврђеном насељу, вероватно римском муниципијуму. Вероватно је и у 4. столећу имао епископа, који је касније повукао на Јелицу. Судаћи по положају у равници поред реке, где има налаза 10-12. столећа, ту је било средиште жупе, а накнадно је постао архијерејско седиште. И Свети Ахилије Моравички и Ђурђеви Ступови у Будимљу су епископски манастири смештени уз средишта жупа.

Иловица и Студеница Хвостанска, нова (или стара?) седишта епископија, основани су као велики општежителни манастири још у 5-6. столећу. Седиште Зетске епископије у манастиру Светог Арханђела Михаила, Иловици, на први поглед је на необичном положају. Налази се у близини два града са инородним епископима (Котор и Дубровник), у сељачком Грбљу а на острву. Да ту нису живели православни Срби, они словенске службе, манастир не би био обнављан. Затим је ту образовано престоно подручје Србије у Поморју, налик оном на Косову. Одмах по ослобођењу од Византије обновљен је славни манастир, као такав памћен под Немањићима, по свој прилици због историје и светости коју је поседовао – ту сахрањених мученика. Храм је обновљен на старим зидовима, само је унутрашњи простор преобликован. Студеница Хвостанска је можда једно време била запустела, као и Иловица. Поводи за успостављање Хвостанске епископије у овом древном манастиру су посебно занимљиви. Епархија је основана на некадашњем тлу Призренске епископије (као Топличка на Нишкој), чији је грчки епископ протеран 1220. године, а у непосредној близини Светих Апостола, старог и будућег седишта архиепископије и патријаршије. Храм Светих Апостола из 7. столећа је стајао у време Стефана Немање, и није искључено да су ту донете неке важне државне одлуке (као Немањино препуштање престола Стефану Првовенчаном), али Свети Сава није у њему успоставио седиште епископије. Можда се још тада размишљало о обнављању архиепископије на истом месту. Као да је у Метохији Црква била испуњенија

него било где у Србији. Видимо да је и Стефану Немањи и његовим синовима Светом Сави и Стефану Првовенчаном стало да обнове старе храмове, да обнове Предање. Тако су радили и њихови наследници. Свети Григорије Палама у првој Тријади (3. 51) наглашава смисао отачких поука да свети наставља изградњу, неће водити темеље зато што још нема зидова, нити ће рушити зидове зато што на њима нема крова (као што се данас чини). Наравно, ово се не односи само на грађевине, већ и на државу и ПЦС.

Епископ бановине Босне је такође био у Српској архиепископији, али не одмах. За то нема правих доказа, већ само посредних. Најкасније по протеривању латинског епископа Србије Барске архиепископије, епископ Босне се приклонио Дубровнику. Захваљујући томе несметано је служена словенска Литургија, а епископ је могао да не зна латински и да носи словенско име. После 1204. године потпуно је нестало каквог-таквог цариградског покровитељства над Дубровником, што је морало довести до потискивања и грчке и словенске службе на подручју Дубровачке архиепископије. Од успостављања српске православне архиепископије више није било разлога да се епископ Босне хиротонише у Дубровнику. Босанска епархија се одликује коришћењем словенских израза за црквена звања и појмове. То указује на давно покрштавање Срба – Илира на сопственом језику. Дјед је епископ (што се може видети и као синоним); прајед би тада био архиепископ. Већ сам напоменуо да у Чешкој на Бескидима постоје два врха, од којих се нижи зове Дед а виши Прадед. У то време се добро знало у Риму да је Босна део Србије. У дубровачком архиву постоје сачуване препоруке из Босне, где краљ пише да им долазе дједови људи, а једновремено им о истом пише тај исти дед, али себе назива епископом. Још касније, средином 15. столећа, цариградски патријарх Генадије Схоларије (1453-1456) за епископа Босне каже „православан је, јер је Србин“, „у православној хиротонији од правога патријарха тога места“ (М. Петровић 1995: 23-26). Шаљући молитвене дарове синајским монасима, он је морао свакако да се представи, потпише, па им је написао да је православни српски епископ Босне. Цариградски патријарх је добро обавештен о збивањима у ПЦС, јер у исто време херцогу Стјепану („од Светог Саве“), „од недавно хришћанину“ налази мане, пошто крије своје православно опредељење, наводно од својих великаша (а био је у браку са римокатоликињом). Где је било седиште епископа Босне није установљено. Пример незабележеног епископског седишта може бити манастир Крушево, данашњи Добрун (Т. 21). Основа храма, налик Ђурђевим Ступовима у Будимљу, одговара Немањином времену.⁹⁴ У њој су сахрањени неки епископи, судећи по гробовима откритим испред олтарске преграде.

Брзина признавања Српске архиепископије намеће питање на основу ког Предања Православне цркве је то учињено (а и Римокатоличке). Да ли је тада било опште познато оно што у овој књизи доказујем, да је ПЦС утемељио Апостол Павле? Епископије су успостављене у древним манастирима, који су и некада давно могли бити седишта епископија. Аутокефална ПЦС је успостављена без икаквих припрема у смислу неке постепености. Она је глатко прихваћена и у Риму и у источним патријаршијама. Рим је прихватао прилоге Стефана Немање и његових наследника црквама у самом Риму и Барију. Из писаних извора видимо да је Рим увек био свестан утемељености ПЦС. За тако нешто на Истоку нема објашњења у сачуваним писаним документима, али као да су сазнања била иста. Источне цркве су занемариле повеље Василија II издате Охридској архиепископији, чији се архиепископ једини успротивио обнови ПЦС, али без одјека. Наравно, био је очигледан бесмисао постојања седиш-

⁹⁴ Према обавештењима истраживача, Г. Калинића, у неким гробовима у броду је било златовежа. Епископи се сахрањују испред иконостаса, понекад у одежди, али је тешко датовати те гробове пре публикавања. Добрун је добар пример методологије прикривања чињеница. Пошто сам предочио доказе да је храм Добруна старији од припрате са живописом средине 14. столећа (1998в: сл. 1Г), М. Поповић је написао чланак о Добруну, где преузима фазе градње цркве од мене, али тврди да је цркву подигао жупан Прибил, што доказује на невероватан начин, ктиторским портретом Прибила у **призиданој припрати**, „са моделом првобитног храма без припрате“ (2002: 107, 112), а припрату је дозидео његов син Петар! Уствари, жупан Прибил држи модел припрате. Потом је тамо обављено нестручно ископавање, тако да су многи драгоцене археолошки подаци заувек изгубљени.

та архиепископије Прве Јустинијане изван њене области, у Охриду, као и Цркве изван народа. По натписима из Милешеве Свети Сава је архиепископ а Владислав краљ „Рашке и Далмације“. Теодосије у свом житију Светог Саве пише да је патријарх александријски добио вест из Јерусалима о доласку Светог Саве, архиепископа „Далмације и Диоклитије“ (1988: 239). По Доментијану (1988: 101), Свети Симеон, пошто је умро, јавио се у сну Сави и поред осталог казао му, наглашавајући апостолске темеље и континуитет ПЦС: „И на апостолском зидању законоположења Христова све испунивши и од истока доћи ћеш к мени, и заједно удостојивши се општем блаженству јединосусне и неразделјиве и животвореће Тројице, насладићемо се вечних добара у бесконачне векове, амин.“ Ту треба подразумевати Апостола Павла (уп. стр. 258), јер су апостоли долазили код народа и успостављали им Цркве, а не обрнуто. У Никеји је потврђено право на помесност и достојност Светог Саве и његовог народа да обнове ПЦС, на темељима Цркве коју је успоставио Апостол Павле.

Погледајмо стварно стање. Архиепископија Прва Јустинијана је обухватала и стару Превалу, тада познату под именом Диоклитија, са Зетском и Призренском епископијом. Охрид се налазио изван њене области, и зато тамошњи архиепископ није могао имати никаквих територијалних права ни на Прву Јустинијану ни на Превалу – Диоклитију. Другим речима, Српска аутокефална архиепископија је наследила аутокефалну Прву Јустинијану преко територије, тада великим делом у саставу државе Стефана Првовенчаног. Тадашњи положај осталих епископија Прве Јустинијане је неизвестан. Питање је да ли су у тадашњим политичким околностима северне епископије могле опстати под Охридом. У 14. столећу под Цариградском патријаршијом је био манастир Светог Димитрија у Сремској Митровици, вероватно и други у јужној Панонији, а из Цариграда је касније успостављена и епископија у Малој Влашкој. На подручју Мађарске државе су права Цариградске патријаршије заснована на грчком становништву, тамо насељеном под Аварима а затим и под Бугарима, као и на покрштавању Мађара. Епископије Срема, Београда, Браничева, Скопља, вероватно и друге, временом су доспеле у Српску архиепископију односно патријаршију.

Дабарска и Моравичка епархија биле су у некадашњој илирској Далмацији, врло вероватно и Будимљанска епархија, као и претпостављена епископија Источне Босне. Њима треба прибродати и Стонску епископију, једину на мору (Зетска је била у подручју Превале, односно у Првој Јустинијани). Верни народ тих епархија на простору илирске Далмације у прошлости никада није био под метрополом Салоном, на основу апостолског утемељења, а

тога су били свесни и у Риму и на православном Истоку. Предање о апостолском наслеђу преносили су код нас јереји, архијереји и иноци илирских – српских манастира, као и сам народ, односно ПЦС. Прва архиепископија илирске Далмације може бити само она успостављена за Србе, утемељена у време цара Ираклија, како сам показао. Она је преко свог народа преузела бригу и о опустошеној Првој Јустинијани, у 7. столећу. Отуда је Свети Сава архиепископ Рашке (Прве Јустинијане) и Далмације (илирске, а не латинске). Тако је успостављена коначно први пут јединствена ПЦС за сав народ, а окови римског система провинција са метрополама, наметани од обнове Западног царства и увођења „филиокве“, раскинути су. Постављени су темељи за српску (илирску) патријаршију.

Монаштво

О манастирима 11-12. столећа има пре свега латинских података, који бележе њихово постојање на тлу Мађарске или у приморским областима. Бенедиктинске манастире, значи православног устава, подигли су бан Белош на обали Дунава у Срему, а бан Борић у Славонији. У манастирима се понекад спомињу иноци Словени и Грци, због чега их можемо видети не само као православног устројства, већ у саставу Православне цркве. Раније су поменути руски манастири у Мађарској, а кнежеви Галича (где је била и земља Бојка) шаљу прилоге манастиру на Сави непознатог положаја, по свој прилици Светом Димитрију у Митровици (*ВХР* 50). На другој страни располажемо подацима о подвижницима, као што су били Свети Прохор Пчињски, Јоаким Осоговски или Гаврило Лесновски. Њихово присуство несумњиво показује постојање манастира. Захваљујући типичу Студенице, знамо за шест старијих угледних манастира, чији су игумани учествовали у избору игумана српске Лавре: Свети Георгије у Расу, Света Богородица Градачка, Свети Никола у Топлици, Свети Никола у Казновићима, Свети Никола у Дабру, Свети Георгије у Дабру. Храмови прва три манастира су саграђени у Немањино доба, а за остала три то није утврђено, вероватно су старији. Поред њих у исто време стоје и други манастири, као Студеница Хвостанска или Арханђели Призренски.

Од Стефана Немање почиње поновно грађење манастира по узору на Студеницу Хвостанску и срушену Иловицу, односно на грчке манастире. Задужбинар је владар односно држава, а тек касније и поједина властела. Богородичин манастир у Топлици је заправо ограђена црква са две стамбене зграде, ограђен скит. Свети Никола са великом и новом црквом, има пирг на северној страни, али нема поузданих података о обужном зиду. Слично и Свети Никола у Дабру има на северној страни пирг, али је и цео

манастир ограђен; на жалост не зна се када је саграђен. Ђурђеви Ступови су подигнути на врху, где нема воде, са обужним зидом уз који су наслоњене манастирске зграде – над свима се уздизала црква. Ово је први нов тако изграђен манастир. Студеница има кружну основу обужног зида, веома правилну, у чијој је средини саборни храм. На западној страни је у оси храма свечани улаз између две полукружне куле са споља живописаним портретима Немањића и арханђелима; исти је излаз на источној страни, мало померен од осе, само је мањи (С. Поповић 1994). На обужном зиду између њих било је десет троугаоних проширења, кула, које су заједно са капијама морале служити за рачунање времена.⁹⁵ Трпезарија је била на северозападној страни. Овај план је остао уобичајен за Србе, што га разликује од манастира четвороугаоне основе уобичајених за Грке (Хиландар, Иловица, вероватно Грачаница, можда Жича и Пећка Патријаршија) и Латине, код којих су трпезарија и конаци наслоњени на цркву. Нови општежитељни манастири подизани су у престоним местима, обично у седиштима жупа или у њиховој непосредној близини. Ни Студеница у том погледу није била прави изузетак, јер се у њеној близини налази црква Придворица и двор непознатог положаја.

Осим оваквих манастира, постојали су они особени за илирску Далмацију, састављени од групе раштрканих ћелија, а без обужног зида који би их ограђивао од околног света (сихастирије). Тај „скитски образ“ живота у Египту, Светој Гори и Србији, са 2-3 чрнца, забележио је Доментијан у доба Светог Саве (1988: 96, 124, 205). О њима се зна из посредних података, као што су прњавори у Босни, додељивани манастирима а не испосницама. Такви манастири су имали игумане, споменуте на сабору у Билином Пољу („приори“). Археолошки је на неки начин утврђено да је Свети Георгије у Дабру био такав манастир. Црква је изгледа подигнута на преисторијској гробној хумци дуго коришћеној за сахрањивање угледника (слично Петровој Цркви у Расу и другим), а у време турске окупације окружена је зиданим конацима. Први зидани храм задужбина је краља Милутина, а у његове темеље уграђене су притесане надгробне плоче, као у припрати Тврдоша, у Довољи и другде, које би могле бити из 12-13. столећа (М. Бунарџић 2002). Никакви покретни археолошки налази старији од 16. столећа нису нађени, што би тако датовало и манастир, на први поглед.⁹⁶ То што таквих налаза нема ни у гробовима, укључујући оне испод пода цркве, показује да је реч о сахрањеним иноцима. Око 300 м североисточно, једно истакнуто место више од цркве, зове се Клепало. Може се закључити да се ту налазила првобитно дрвена црква, што тада није била реткост, зато и нема гробова испод темеља, осим испод једног пиластра. Ћелије су биле раштркане околу, зато је клепало служило да се иноцима јави када је време за заједничку молитву. Такав манастир једва да оставља неки археолошки траг.

Упадљив је просторни распоред те две врсте манастира, који се не подудара ни са државним ни са епархијским границама тог времена. Манастири Немањића, са великим храмовима украшеним живописом, на правцу су Добрун – Свети Никола у Дабру (Прибој) – Милешева – Давидовица – Будимље – Морача – и уз море Иловица и Тврдош. Западно од овог правца нема сличних општежитељних манастира са великим храмовима. Да то није последица ширења земље на исток, најочигледнији пример је Дабарска епископија, са седиштем у општежитељном манастиру Бањи, док је на другој страни Лима, левој, манастир Светог Георгија у Дабру, другог устројства. Ту је реч о традицији коју су настављали монаси илирске Далмације. Несумњиво, у ПЦС су упоредо живели манастири различитог устројства, и то у истим епархијама, што је било

⁹⁵ Студеница је имала механички сат који је откуцавао време за молитву. Тачно рачунање датума било је неопходно за богослужења у Лаври. Узгред, ту М. Поповић наивно види рановизантијско утврђење.

⁹⁶ Тумачење истраживача М. Бунарџић (2002) и других, да је у Мажићима реч о манастиру Светог Ђорђа у Дабру, оспорио је М. Поповић (2006), иако је објављен тек извештај уз каталог изложбе, а ископавања су прекинута. Чуди да, као задужен за „правоверност“ археолога, који више од четврт века обликује политику према српском археолошком и градитељском наслеђу Средњег века, М. Поповић није у стању да замисли постојање дрвене цркве, ни монашко гробље, ни могућност да у неистраженом делу манастира постоји још једна црква.

природно. Немањићи су подржавали источни вид великих манастира, или се они боље виде данас, кроз здања и са њима повезаним документима. На истоку земље нови манастири били су подобни оним из доба цара Јустинијана (Иловица, Студеница Хвостанска), познатих тада од Свете Земље до Свете Горе. Они су опстали до данас, док се западни, Илирске Далмације, једва могу разазнати.

Други начин устројства иночког живота је био мучалнички, прослављен на Истоку у 4-6. столећу, али истовремено забележен у Илирској Далмацији. Док је код општежитељних манастира у близини подизана испосница – ћелија (Студеница, Добрун, Дечани, итд.), овде је редослед обрнут: прво се појави мучалник, а затим се окупљају следбеници и подижу своје ћелије око њега. Најзначајнија је група подвижника на југоистоку Прве Јустинијане: старији Свети Јован Рилски, а у 11. столећу Свети Прохор Пчињски, Свети Јоаким Осоговски и Свети Гаврило Лесновски. Они су живели у некој пећини или ћелији коју су сами направили, а затим би ученици у близини подигли црквицу, уз коју се образовао манастир. Тако је у Русији настао Печерски манастир код Кијева. На западу се такви подвижници слуте по сачуваним испосницама на Врбасу код Крупе, у Моштаници, код Цвијетнића поред Уне (Ћелије).

Дело Светог Саве

Много је писано о Светом Сави и његовом делу. Свети Сава је био владарев син, а потом брат владара, а они су били домаћини Србије. По давном поретку, домаћин је имао дужност да се стара о кући, о обредима посвећеним прецима и свим члановима домаћинства. Зато је посебну важност за народно биће имала појава домаћина ПЦС из владарске породице. Архипастир (прадед) – духовни поглавар народа више није био странац, чији родитељи нису били познати народу, већ свој коленовић из прастарог владарског рода. Зато је прихваћено укидање погребних обреда са подизањем громила на посебним местима; коначно се цео погребни обред одвијао у цркви, на гробу и у кући (слава). Прадавна старозаветна предања су помирена са хришћанством, што је допринело поновном духовном обједињавању и обнови народа, настањеног у различитим државама, матичној Србији и Босни, и у Византији и Мађарској. Уз то, чврсто држање православља у време пада Цариграда и победе Рима, омогућило је да се ПЦС не само одржи већ и прошири свој утицај у јужним крајевима Мађарске, пре свега у пределима Посавине, у Срему и Банату. Томе је најбољи сведок наследник Светог Саве на архиепископском престолу, Свети Арсеније Сремац. Свети Сава је превео на „светло словенског језика“ одлуке васељен-

ских сабора, различите законе, написао многа тумачења и објашњења, и данас драгоцен. Таквим својим радом надозвао се на дело Светих Константина Ћирила и Методија и стекао неугасло уважавање код православних Словена, Бугара и Руса. Учврстио је сву православну словенску цркву на исправном путу, али и правни и праведнији поредак у држави. Постоје мишљења да је „култ“ Светог Саве вештачки ширен од стране СПЦ у новије време („Свети Сава – школска слава“). То наравно није тачно. Веселин Чајкановић (који је разматрао претхришћанска веровања Срба), повезао је Светог Саву народних предања са српским врховним богом. Ни једна историјска личност није тако уграђена у биће укупног српског народа као Свети Сава, кроз разна предања и називе места. Нема код других народа примера такве прожетости свог великана са народним предањем. Свети Сава је учитељ, отац, митски предак (стр. 321); многоопевани Краљевић Марко био је са-мо узор ратницима. Делом Светог Саве ПЦС је поново стекла ону улогу међу Словенима коју је имала у 7. столећу.

НЕМАЊИЋИ

Историја ПЦС од Светог Саве много је боље позната од оне старије. Историчари и историчари уметности основни су тумачи баштине тог доба. Археологија не може да дода много тога, али исправља неке битне заблуде везане за области или збивања о којима нема писаних података. На пример, за Кључ, Неготинску крајину и сав Тимок нема писаних података да су били српски, нити било чији, али се у нашим историјама по правилу искључују из српских граница, чак и у време Деспотовине, иако научници наших суседа не тврде да су то биле њихове области. Тако испада да су то били пусти, ненасељени крајеви. То јесте била крајина, погранично подручје мешања (што се и види из археолошке грађе), али да ли би наши владари били ктитори манастира Водице и Тисмане на левој страни Дунава, или Горње Каменице, да је то била туђа земља? О Србима сведоче град Вишесав на Дунаву испред Кладова а преко пута манастира Водице кнеза Лазара, ту су и манастири Вратна и нестали Блатски манастир у Неготинском блату, црква Душица где се тражи гроб Краљевића Марка... Налази грнчарије особени за Србе доба Деспотовине распоређени су преко Гвоздених врата до Неготина, у свом Тимоку, а храмови Црне Реке личе на оне на Скадарском језеру, итд. (Ђ. Јанковић, М. Вуксан 2004). Зато ћу даље изнети само неке слике о прошлости ПЦС засноване на археолошким подацима, које олакшавају њено разумевање или исправљају садашња схватања, а и допуњују знања о старијим епохама.

Доба Немањића је доба напретка Србије и као такво је запамћено. Наследници Стефана Немање наставили су ширење земље на исток и југ. У ослобођеним областима, оним изгубљеним почетком 9. столећа, и даље су обнављали старе цркве, манастире и епископска седишта, што су наставили касније и обласни господари. Негде је на рушевинама старе велике базилике подизана мања црква (Липљан, Грачаница, Мородвис), негде су на старим зидовима подизане нове (Богородица Љевишка, Старо Нагоричино), а негде су на старим светињама изграђивани нови манастири са потпуно новим храмовима (Прохор Пчињски, Лесново). Саборна црква Охридске архиепископије добила је раскошно предворје. Седиште Српске архиепископије премештено је у Пећ, тамо где се налазило у време цара Ираклија. Стари храм Светих Апостола је добио нову куполу и олтарски простор, а на месту некадашњих бочних просторија саграђене су две цркве, накнадно све повезане новом заједничком припратом. Из таквог односа према првобитном храму види се његова светост и велики углед међу Србима. Могао је бити саграђен нов храм као на другим местима, већи и лепши, али није; преправљен је само источни део старог храма, важан за Литургију. Престоно место са дворцима је изграђено на југу Косова, на средишњем развођу Балканског полуострва, а друго је било у Грбљу.

Дворци, познати преко оних који и данас стоје у Грбљу и Паштровићима, састојали су се од палате уз коју се обавезно налазила придворска црква. Држава није имала сталну престоницу, а најважније одлуке су доношене на саборима, одржаваним на отвореним местима а уз неку цркву. Тако је било и у Босни, касније и у Херцеговини („станци“). Друштво је било подељено на класе, налик кастама; у Душановом законнику прво се пише о свештеницима а затим о властели. Пољопривреду су носили сељаци – себри и сточари – власи, али је држави највеће богатство доносило рударство. Сребро и други метали извожени су на запад посредством приморских латинизираних градова, пре свега Дубровника, што им је доносило огромну зараду.

Ширењем Србије на југ оствариване су давне жеље да се Словени тих области нађу у једној земљи, као у доба Самуила – на карти се види да је реч о истим областима. Томе је водило и проглашење патријаршије и царства. У походима на југ учествовали су и ратници из Босне, жељни војничке каријере. Упоредо са освајањем некад византијских области, Срби су војнички помагали Византији у одбрани Европе од Турака, још од доба краља Милутина. Ширење на југ био је само један од разлога за жртвовање неких области на западу, као Стона са Пељешцем и острва у Јадрану. Препуштени су Дубровнику, као неком банкарском средишту где је чуван новац, преко кога је продавана и купована роба са Запада. Али у исто време обновљена је глагољска писменост код бенедиктинаца, око православних манастира Крке, Крупе и Драговића, и са њима стиже у Праг. Тамо је чешки краљ и немачки цар Карло (1316-1378) основао Словенски манастир („Емаус“) 1347. године, уз сагласност Рима, са Литургијом на словенском језику. Он је одржавао везе са царем Душаном (1331-1355), обновитељем Крупе, чија је сестра Јелена, удата за бана Младена III Шубића 1347. године, подигла Крку, по предању. Ова подударна указују на неку промишљену политику цара Душана према српском и словенском западу, потпуно неиспитану. На истоку, тиме што је и област слива Тимока укључена у Србију, а по свој прилици и Видин, достигнуте су границе старог Северног Илирика односно архиепископије Прве Јустинијане. То не може бити случајно, јер су то области где су Срби живели у 6-7. столећу. Занимљиви су тадашњи добри односи са Бугарским царством. Свети Сава је умро на бугарском двору, у

⁹⁷ Остатке овог изванредно важног храма и манастира за српску историју угрожавају воде Бојане; сачуван је само југозападни угао храма. Кости краљева Михаила и Бодина и њихових наследника, можда још могу да се спасу, да не заврше у муљу Бојане и песку Јадрана. То је цивилизацијска срамота не само за државу Србију, већ и за Црну Гору и Албанију.

Трнову. Задужбинар цркве Бојане код Средеца у време цара Константина Асена, севастократор Калојан, истиче да је унук Светог Стефана „краља србскога“. На северу су односи са Мађарском били затегнути; ратовало се у Срему, око Београда, али се граница није много померала.

У време Немањиног унука, краља Владислава, одиграла се пошаст која је променила историју Евроазије. Монголско-татарски савез је опустошио Источну Европу и Подунавље као некада Хуни. Прва жртва у Европи је била Бугарска на Волги, уништена 1236. године. Номадски Кумани и други народи почели су да се повлаче у Подунавље; насељавају се и у Србији. Потом је уследило освајање Кијевске Русије, праћено покољем становништва. Пошто су разорили Русију, Монголи су захтевали покорвање Мађарске, а затим је уследио уништавајући поход преко данашње Пољске, Чешке и Словачке 1241. године, у коме је Мађарска опустошена а становништво побијено. Краљ Бела IV је побегао у Трогир, и Монголи нису успели да га стигну ни да освоје приморске градове. Монголи су презимили у Равним котарима; на пролеће су кренули назад али преко Србије, која због неспособности краља Владислава није умела да се спреми за одбрану. Због стида ти догађаји нису забележени. У Зети су се поделили на две хорде, од којих је једна изненадила становништво Метохије и побила га, а затим отишла на Дунав, сатрввши становништво Ниша – зато је и Нишка епископија угашена. Друга хорда је редом спалила Ђурђеве Ступове у Будимљу, Рас и Студеницу. Затим су се окупили на Дунаву, побили хришћанске ратнике који су им принудно пришли још у Мађарској, и отишли у степе покоривши Бугарску. Последице су биле вишеструке. Златна хорда је остала дуго значајан чинилац у ратним збивањима у Југоисточној Европи. Као господари Бугарске, Татари/Монголи су учествовали у ратовима са Србијом и остали су забележени у топонимији. Стефан Дечански је као краљевић био један од српских талаца Златне хорде, на Криму. После победе у бици код Велбужда, сви заробљени Монголи/Татари су побијени. Кнез Ростислав из Чернигова је са својим људима (породица, ратници и свештеници са породицама, можда епископ, монаси) избегао у Мађарску, где је од краља Беле IV и потоњег зета, добио новоосновану Мачванску бановину са Сремом. Он је касније загосподарио Видином. Сведок тог доба и досељеника су руски нагрудни сребрни крстови. Нађени су у гробљу у Мачванској Митровици, на подручју Београда, Вуковара и осталог Срема, што показује простор где су се избеглице населиле. Занимљиво је да се истовремено шири употреба обоца кијевске врсте, са три јагоде начињене од жице и зрна. Најстарији, из доба монголске најезде, нађени су у Дупљаји на Карашу, а оних 14-15. столећа има на свом простору од Ибра до Лике.

Мађарска је велике губитке у становништву надокнађивала насељавањем досељеника, културно сродних номадских Кумана и других избеглица из степа, али и великим бројем Немаца и представника других народа Западне Европе. Дотле преовлађујућа словенска материјална култура, нестала је. Убрзо је изграђен и низ нових цркава, сада у готичком стилу. Такав случај је установљен у Мачванској Митровици и Раковцу у Срему (Домбо – Градина). То уједно показује да су те цркве тек тада прешле у римокатоличке руке. Слично је и романичка саборна црква у Свачу, кога су Монголи спалили, обновљена као готичка грађевина у време краља Уроша. Древни храм Светог Срђа и Вакха на Бојани, који је морао страдати, остао је романичка грађевина. Са њега су сачувана два латинска натписа, мањи поред врата, да је црква подигнута под краљицом Јеленом и њеним синовима Урошем (Милутином) и Стефаном (Драгутином), и велики натпис изнад врата, о обнови под краљицом Јеленом и краљем Милутином.⁹⁷

У време краља Милутина одиграла се велика промена у изгледу храмова (сл. 84). Прешло се на грчку основу уписаног крста, где су ступци носили куполу. Код мањих цркава куполу су носили лукови ослоњени на пиластре преко сферних троуглова – пандатифа. Тиме је сасвим прихваћен грчки облик храма, наравно са неким домаћим особеностима, као што је старо наглашено четвороугаоно постоље кубета (доприносило је висини цркве). Сав простор храма сада је постао јединствен молитвени простор, осим припрате. Такав је простор чак и у Богородици Љевишкој, са пет бродова, 16 стубаца и 5 односно 6 купола. Затим краљ Милутин гради први нови храм триконхалне основе, у Хиландару, што је постао узор за храмове епохе која је уследила. Ипак је краљ Милутин своју највећу задужбину, Бањску, у којој је сахрањен, саградио на дотле уобичајен начин, са наглашеним бочним просторијама – параклисима, тако да личи на Сопоћане а по склопу и на цркве 6-9. столећа.

Предање и чињенице о ктиторству краља Драгутина

Пошто је предао престо брату, краљ Драгутин је од таста, мађарског краља Ладислава IV Куманца, добио на управу и коришћење Мачванско-усорско војводство 1284. године, од Шумадије и Београда до ушћа Врбаса. Исте године се бан Босне Стјепан I (1290-1310) оженио Јелисаветом, ћерком краља Драгутина. Архиепископ Данило II пише да краљ Стефан Сремски, зван Драгутин, пошто је добио Мачву од таста, „дође у ту земљу да је просвети, и да народ, који је био у тами и мраку незнања, по учењу бо-

жанског писма приведе ка светлости спасоносног живота.“ Затим да краљ Драгутин „доби многе крајеве угарске земље, а такође и босанске земље. Многе од јеретика босанске земље обрати у хришћанску веру и крсти их.“ То су му била најславнија дела, „... јер ти си јеретички кукољ духовним српом из корена посекао ...“ Пред монашење и смрт сазива сабор: „И тако посла писма ка епископима и игуманима и ка свој властели који су силни ...“ У његовој земљи је 1314. године био и митрополит: „Славни град Београд са великом саборном митрополитском црквом“ (Данило Други 1988: 62, 70, 74, 76, 104). Поред тога, зна се да је Драгутинов посланик 1293. у Млецима био босански епископ Василије (М. Јанковић 1985: 54-55). Василије је забележен као епископ Босне а не Усоре, али је његово седиште вероватно било око ушћа Усоре у Босну. Папа у једном писму из 1290. пише да је у Београду епископ шизматик, који подиже у области нове цркве и доводи у њих шизматичке свештенике (Ј. Калић-Мијушковић 1967: 68).

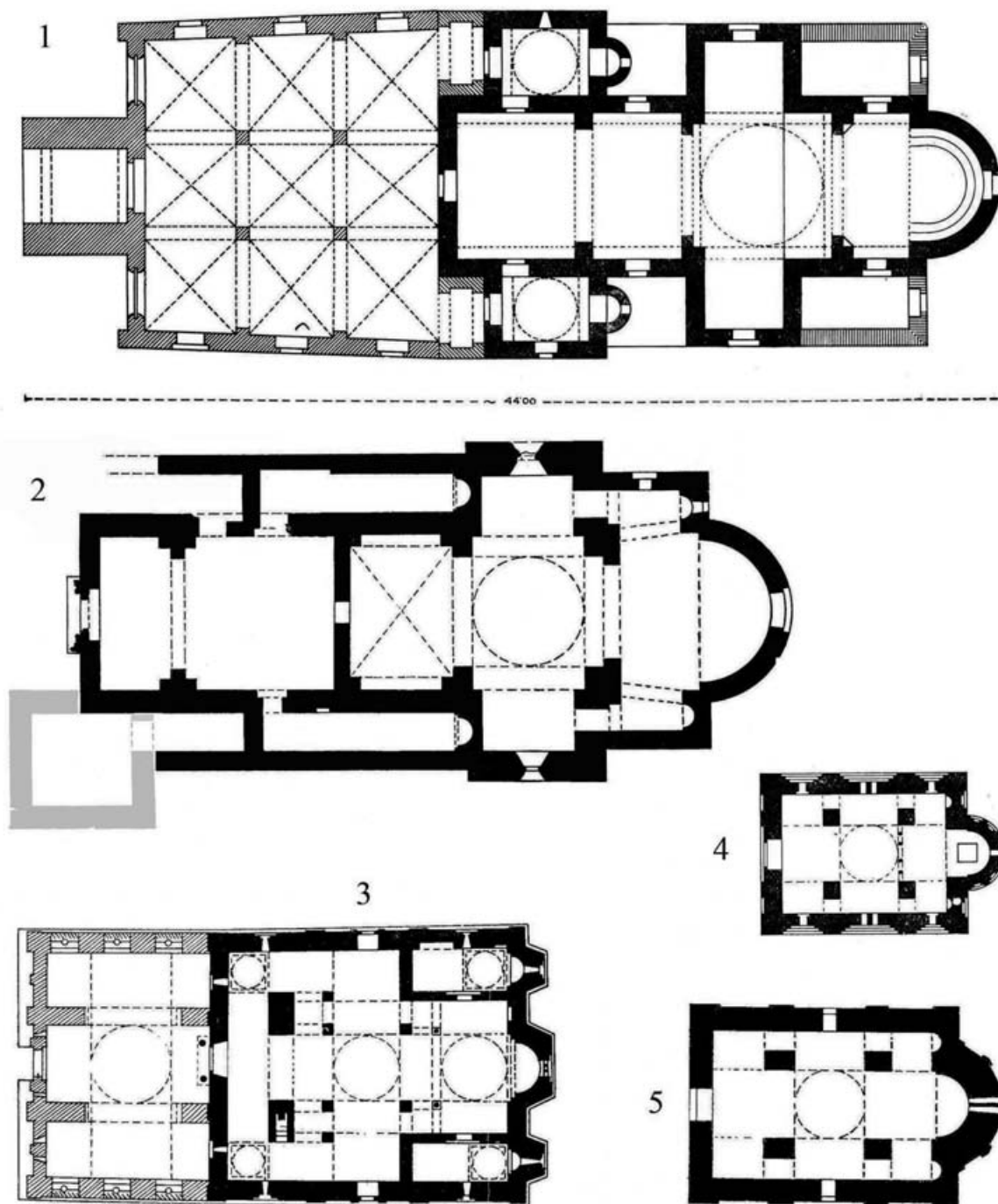
Предање са краљем Драгутином повезује оснивање низа православних манастира управо на подручју којим је владао после абдикације, од Кастаљана и Тресија на Космају, преко Винче, Грабовца, Мислођина, Тронеше, Раче, Ломнице, Папраће, Озрена, Удрима и Возуће до Липља код Теслића. Ни у једном од њих данас нема видљивих храмова ни других сведочанства из његовог доба. Њихов распоред подудара се са земљама краља Драгутина јужно од Саве и Дунава; северно од Саве стајали су стари манастири, подигнути у 11-12. столећу ако не и пре. Драгутин је називан Сремским краљем, иако то није једина област којом је владао. М. Динић је извео више доказа да је он наводно држао само „онострани“ Срем, то јест Мачву. Међутим, његов претходник, руски кнез Ростислав, био је бан Мачве, иако је владао и Сремом. Срем је био славан, пре свега због прошлости и Цркве, и зато је истицан као граница према Мађарској. Православна црква у Срему била је чврсто утемељена, што је потврђено и кроз писане и кроз археолошке налазе. Није случајно први наследник Светог Саве на архиепископском престоу Србије био Свети Арсеније Сремац. Београд је био престоно место краља Драгутина, одакле је истиснуо римокатолике. Зар би то било могуће да и непосредно окружење, Срем, Банат, а и југ Бачке, под његовим сизереном и тастом, мађарским краљем, није било православно? Краљ Драгутин владао је и Усором, а њене западне границе траже се на доњем току Врбаса, где се граничила са Доњим Крајима. На југозападној граници Усоре, у месту Осредак код Кулаша, западно од манастира Липља у близини изворишта Укрине, нађен је несвакидашњи натпис (сл. 85. 3). Урезан је на каменој полулопти (данас у музеју у Добоју): „се писа дьнакъ кьнеза хрѣватина“ (М. Вего 1970: бр. 278). За кнеза Хрватина Стјепанића (1299-1305) сматра се да је био противник бана Стјепана I, али су му синови сваки за себе признали за владара његовог сина бана Стјепана II, унука краља Драгутина (Ј. Мргић-Радојчић 2002: 42-43). Камен са записом је по свој прилици био међаш, постављен на граници – развоју између изворишта Укрине у Усори и долине Врбање у Доњим Крајима. Сведочи да је код Хрватина, кнеза Доњих Краја, званично писмо била ћирилица (односно био је православан), и да је успоставио добре односе са краљем Драгутином.

Изузетно сведочанство о делатности краља Драгутина у Усори је натпис са Манастиришта у Горњим Кијевцима код Градишке (М. Ђурђевић 2006), у жупи Глаж, касније у саставу Доњих Краја. Ту је у рушевини једнобродне цркве откривен натпис урезан на малој каменој плочи (сл. 85. 1), који гласи: „азъ: лом(н)гънь: попь: [пи] / сахъ: по рожьтъкъ: х[рстовъ] / на :ч: л(ъ)тъ: н

⁹⁸ Наиме, мрамор у виду сандука са двосливним кровом, има натпис са једне дуже стране, а испод је косим засецањем добијена шупљина изнад раке. Испод се у поду морао налазити поклопац гробнице, намењене за више покојника. Тако нешто није потребно на гробљу, где се споменик једноставно уклони са раке или гробнице да би се обавила нова сахрана. Значи да се налазио у цркви, и то на гробу ктитора.

⁹⁹ Сви ти нови подаци откривени су и спашени случајно, јер је Атик џамија стотинак метара удаљена од Музеја Семберије. Око Бијељине постоји више топонима као Црквиште, Бела црква и слично.

¹⁰⁰ Лексикон 10.166; тамо је прва археолошка истраживања обавио Г. Симоновић из Музеја Републике Српске у Бања Луци, коме захваљујем на подацима.

Сл. 84. Промене изгледа храмова у доба краља Милутина: 1. Жича краља Стефана Првовенчаног; 2. Бањска старог плана; 3. Грачаница; 4. Свети Никита код Скопља; 5. Свети Стефан, Конче, из доба царства.

Сл. 85. Различити натписи са севера Босне: 1. натпис Ломничана попа и 2. мрамор са именом Раден исписаним глагољицом, Горњи Кијевци код Градишке; 3. белег са записом дијака кнеза Хрватина, Осредак код извора Укрине; 4. натпис попа Богеле Кучевца и 5. Бјелосава Лучића сахрањеног поред своје цркве, Бијељина.

:т: і :а: л(ъ)то / а по тога прѣхъ :н: і :а: л(ъ)т[о] а по
в(ож?)чѣхъ: на :л: л(ъ)т[ъ].“ Натпис је очигледно по па
Ломничког, од 90 година (ч лѣтъ), и настао је 301. године
(т:а лѣто), односно 1301. године. Натпис сведочи да нађене
рушевине припадају православној цркви, у месту где је
живео поп (надимком) Ломничан. То је налазиште од ра
није познато по надгробном мрамору са именом Раден, на
писаном глагољским словима, датованом у 12. столеће (Б.
Фучић 1982: 212). Ту су откривени и манастириште рано
византијског доба и темељи православне цркве брвнаре
страдале у 20. столећу. Име попа Ломничана води до Лом
нице, манастира на левој страни Дрине наспрам Лознице,
коме је по предању ктитор био краљ Драгутин. Најпогод
није време да се неки свештеник досели из Подриња на
Врбас, било је доба владе краља Драгутина, што укрепљује
датовање у 1301. годину. Тако овај натпис и приказује и
разјашњава црквену политику коју је водио краљ Драгу
тин, потврђује речи Данила II, предања о његовом ктитор
ству и податак из папиног писма. Са подручја доњег Под
риња, слани су искусни свештеници на крајњи запад
Драгутинове Усоре. Земља је прво просвећена успостав
љањем црквеног поретка, а затим су потиснути представ
ници Римокатоличке цркве, која је тада због „филиокве“ и
других разлога сматрана за јеретичку; о њима је реч у делу
архиепископа Данила II.

Како је изгледало православно окружење позног 14.
– прве половине 15. столећа у доњем Подрињу, код Ломни
це, откривају натписи са надгробних мрамора пронађених
у темељима Атик џамије у Бијељини (М. Бабић, Г. Томо
вић, 2004). Од 12 натписа, скоро сви боље сачувани су по
везани са неким црквама и манастирима (сл. 85. 4-5). Један
натпис је написао поп Богела Кучевац; мрамор над гробом
Радина, званог Мјерак Виденовић, поставио је његов брат
Драгчин, изгледа у цркви.⁹⁸ На натпису Бјелосава Лучића
пише да је сахрањен у цркви коју је подигао на својој пле
менитој (баштини). Судаћи по натписима, неки покојници
су могли бити калуђери („раб Божи ... зван ...“;) а сачувана
су имена Георгија и Теоприла. Када се све сабере, произ
илази да су у натписима сведочанства о најмање две цркве
које нису биле саборне, о трећој у Кучеву, и још о најмање
једном манастиру у пределу Бијељине.⁹⁹ Ово су исходи
устројавања Православне цркве у областима земље краља
Драгутина. То је средина одакле је потекао поп у Кијевцу
столеће раније.

На западу Босне, у тадашњим Доњим Крајима, та
кође је било православних манастира и цркава (Ј. Мргић
Радочић 2002: 153-154). У жупи Лушци, одакле је потекао
кнез Хрватин, забележен је у првим турским пописима ста
ри манастир у Пецкој, код извора Сане. Заиста, тамо се на
лази манастириште са некаквим остацима, а испод тог мес

та је садашња црква Светог Илије. Она садржи делове про
зора неке старе богато украшене цркве, исклесане најкас
није у првој половини 15. столећа. У близини, код Слатине
изнад Сане, налази се Призренац¹⁰⁰ (или Призрен), утврђе
но место сабијено око стене, на којој је некада могла бити
црква. До 2012. откривен је један камен из апсиде цркве.
Место је неприступачно са три стране, али је незаштићено
одозго, са источне стране. Површине је само око 30 x 20 м
заједно са стеном, нема воде, па делује као неки светогор
ски скит, налик оним у Метеорима. Ипак је скит освајан,
рушен и обнављан – нађена су топовска камена зрна и
стрелице самострела. Вероватно је први пут рушен прили
ком пада Босне 1463. године, а затим су га преузели српски
ратници.

За манастир Гомионицу такође је већ изнет став да
потиче из доба пре турске окупације, али није свеједно да
ли је основан за време или пре Јајачке бановине (сл. 86. 1).
Храм је изгледом повезан са Рмњем, Крупом и Крком (сви
би могли бити из 14. столећа), а сличност се састоји пре
свега у четири ступца у броду и још два у припрати, у ку
поли и одсуству пиластара (М. Шупут 1991). Испод север
ног ступца припрате откривен је гроб, и зато је претпос
тављено постојање првобитно дрвене цркве (З. Падежанин
2002: 89). На спољним лицима уочљиво је различито сла
гање камена, у слојевима, али не и да је припрата накнадно
дозидана, а што је очигледно за спољну припрату. На ис
точном делу цркве као да није било зидања у слојевима.
Значи да је црква обнављана у неко доба на старим теме
љима. Тло и под се спуштају ка западу, а прозори су углав
ном на истој висини. Источни прозор је најнижи, са дном
на једва 1 м изнад спољњег тла. Стиче се утисак да је црква
затрпана ерозијом око 1 м од источне стране. Само прозор
на апсиди има исцела исклесан један допрозорник. На се
верном зиду су врата необичног положаја, наспрам север
ног ступца иконостаса; њихов праг, удубљен за ширину
врата, изгледа као надвратник. Зато се стиче утисак да је
олтарски део настао можда у 14. – првој половини 15. сто
лећа, а да је садашњи изглед црква добила негде око почет
ка турске окупације, а потом је најмање два пута обнавља
на. У једној од просторија старог конака (трпезарија?) у
ниши на источном зиду, живописана је икона Пресвете са
малим Христом у наручју, на престолу, између два херуви
ма (Т. 22). Датована је у 17. столеће (Ј. Шево 2002: 68-69).
Међутим, њена лепота, богатство употребљених боја, от
меност украсних палмета, ореол Христов, црте лица Христа
и Пресвете Богородице, мени више личе на 15. столеће. У
луку је појас вишебојних палмета, који веома личи на оне
из лунета 14. столећа или истовременог мрамора из Згош
ће (Т. 25-26), мада их има и у 16-17. столећу. То сликар
ство показује извештан утицај запада, и могло би бити дело

непознатих уметника који су радили и другде у краљевини Босни, као и у Тврдошу у време херцога Стјепана.

Највећи храм у Доњим Крајима је у Крупи на Врбасу, посвећен Светом Илији, археолошки истраживан (Б. Граљук, 1987, 1989). Испред храма је са источне стране откривен готички олтарски простор, у коме су биле уграђене гробнице по римокатоличком обичају, а са северне стране су откривене зграде које су окруживале четвороугаоно двориште наслоњено на храм (сл. 87). На основу тих налаза Б. Граљук је закључио да је ту био римокатолички манастир, чији су храм Срби обновили 1889. године за своју православну цркву. Епископ Никодим Милаш је сматрао да се много српскога народа доселило у северну Далмацију крајем 13. и почетком 14. века, и преноси народно предање о оснивању Крупе у Далмацији: „Овој тврдњи не само што не протурјечи, него у неку руку и поткрепљује и предање, које још живи у народу нашем, да су манастир Крупа основали калуђери манастира Крупе у Босни, и да су по називу тога босанскога манастира назвали Крупом и овај манастир у Далмацији, исто као што се тако назвала и његова околина и ријечица, што на југу мимо манастира тече. Да је у XIII вијеку у Босни постојао манастир Крупа, и то при утоку ријечице Крупе у Врбас, то је познато, ...“ (Н. Милаш 1989: 181-183). Дакле, ако Крупа на Врбасу није била српски манастир до 1317. године, њени калуђери нису могли основати ни Крупу код Зрмање. Храм Светог Илије још стоји као сведок мукотрпног живота ПЦС на западу и чува Предање; зато његовом сведочењу овде посвећујем посебну пажњу.

На свим зидовима храма Светог Илије виде се више начина зидања, углавном по висини, што је било уочљиво и изнутра, пре малтерисања. Уопштено гледано, доња половина је грађена од четвороугаоно притесаног камена слаганог у редовима, приближно до висине прага прозора. Изнад су зидови грађени од претежно обичног ломљеног камена, а коришћени су и комади меке седре из старије цркве. Местимично су се изнутра видели на правилним растојањима отисци греда из скела, некад уграђене у зидове, на једном зиду кружног пресека, а на другом четвороугаоног, што би могло значити да су подизани у различито време. Бочни зидови су наслоњени на старије источне углове, као и олтарска апсида у доњем делу. Од дна прозора навише апсида је спојена са источним и бочним зидовима – истовремено су зидани, над донекле президаним старијим угловима. Дакле, горњих око 4 м је саграђено уједно са апсидом, а код доњих око 4 м је апсида прислоњена на источни зид, дакле млађа је од њих. Та цела горња половина цркве мора бити обнова из 1889. године. Црква је пре те обнове дуго била у рушевинама, јер је почетком 18. столећа забележено да је манастир напуштен („намастир“). Местимично се изнад млађе фазе види неправилно зидање ситним каменом, што може бити оправка започета 1964, пошто су је Хрвати спалили 1941. године.

Претходна црква (доњих 4 м) имала је полукружну апсиду накнадно наслоњену на источни зид брода, што значи да је апсида млађа од брода. Унутрашњим угловима је насела на углове старијег олтарског простора, и саграђена је унутар старијег четвороугаоног олтарског простора. Занимљиво је да апсида није напукла упркос неједнакој подлози и нагибу тла, што указује на могуће још старије полукружне темеље испод ње. Јужни зид је грађен редовима грубо притесаног камена, какви се понегде виде и на северном зиду. Тим зидовима одговарају прозори, иако су већим делом обновљени и уклопљени у млађе зидове изнад њих. Апсида је зидана нешто ситнијим каменом, обично четвороугаоно оклесаним. Изнутра се налазе три усправне правоугаоне нише, бочне су

висине 1,3 м, а средишња је висока 1,7 м и спуштена у односу на бочне. Оне по висини одговарају поду претходне цркве, око пола метра нижем од средишње нише. То јест, средишња ниша је могла служити за епископски престо, а бочне као проскомидија и ђаконик, јер је простор апсиде веома велик (распон је 7 м).

На ову цркву су били прислоњени конаци. Састоје се од две правоугаоне грађевине сачуване у темељима, прислоњене управно уз северне углове храма, и повезане зидом на северној страни. Ширине су око 8 м, а између њих је четвороугаоно двориште величине око 22 x 26 м. Јужни крај западног крила је затворио северни део западне фасаде, али под малим углом, и зато је очигледно да нису истовремени (питање је где се тада налазио западни зид храма). Источно крило је својим југозападним углом обухватило североисточни угао храма – западни зид се наслањао на северни зид храма и на њега наслоњену просторију (данас није видљив), а јужни зид се наслањао на северну страну олтарског простора и описану апсиду. Тај конак је зидан слагањем приклесаног камена у неправилне редове. Описано стање води закључку да је реч о манастирским зградама накнадно дограђеним уз цркву. То се подудара са белешкама 18-19. столећа, да је ту запустео манастир (православних) „калуђера“, препознатан као православан и називан „Намастир“. Храм су могли обновити српски калуђери око 1500. године најкасније, када је долина Сана већ била у турским рукама, али не и Врбас. Покретни налази, забележени у теренском инвентару, углавном припадају 15-16. столећу. Нађени су мали комади живописа, за које се претпоставља да припадају другој половини 15. – првој четвртини 16. столећа (Ј. Шево 2002: 80-82). Мала очуваност зидова тог доба указује на рушење манастира још у време турског освајања Јајачке бановине, 1527-1528. године, али се не може искључити ни неки каснији датум.

Још старија црква је имала четвороугаон олтарски простор готичког изгледа. Б. Граљук датује њено подизање у 14. столеће. Олтарски простор се састоји из два дела раздвојена зидом у темељу, унутрашњег и источног, тако да споља дају у основи издужен четвороугао. Заједно се оба простора сужавају ка истоку. Цео олтарски простор, величине је укупно изнутра 11 x 5,6 м, као нека мања црква, уколико је то био јединствен простор. Унутрашњи део је старији, и накнадно је бочно обухваћен источним делом. Бочни зидови унутрашњег дела су знатно дебљи од осталих, што указује на доградње. У источном делу су уједно саграђене гробнице у угловима. У унутрашњем делу олтара (као и у броду цркве) налазе се две посебно грађене гробнице, једна мала прислоњена уз северни зид, и гробница за одраслу особу у средини, криво постављена. На северној страни, споља се и сада види да је зид источног дела

готичког олтарског простора призидан целом дужином на зид унутрашњег, старијег дела олтарског простора. Лица и углови источног дела грађени су грубље клесаним малим тесаницима, упадљиво другачијих од тесаника у источним угловима цркве. Од две просторије саграђене поред северне стране олтарског простора, источна је зидана на исти начин; западна, која се правцем надовезује на унутрашњи део олтарског простора, грађена је обичним притесаним каменом. Мало је вероватно да су постојале остале зграде уобичајене за римокатоличке манастире, због изгледа и распореда напред наведених зграда. Готичка пластика је нађена у правоугаоном олтарском простору. Она делује као производ 15. столећа. Ни једна врата нису имала готички изглед, осим старог отвора врата на северном зиду (зазиданог вероватно 1889. године), јер је одозго био раван а углови су били заобљени.

Писани историјски подаци употпуњују оквир за датовање ове готичке фазе. Средишње области Доњих Краја већ од 13. столећа почињу да окружују римокатоличке епархије. Према попису парохија Загребачке епископије из 1334, у области Дубице били су северни делови Доњих Краја – Дубички, Врбашки и Сански котар (Мргић-Радочић, 2002: 138-139). Нису познати подаци о римокатоличким црквама у жупама на Врбасу, средњој и горњој Сани, а пре успостављања фрањевачке кустодије у Гребену. То што су робиње и робови словенских имена хватани између 1280-1300. у жупама Сани, Врбасу и донекле Ускопљу, дакле тамо где су на власти били римокатолици, посредно показује да су остале области и кнез Хрватин Стјепанић били православни. По попису фрањевца Бартола из Пизе, оквирно датованом у 1385/90, постоји Гребенска кустодија, коју чине фрањевачки манастири у Гребену, Глажу, Гламочу, Крбави, и градовима на Уни – Крупи, Оточи и Подновом. Као једини нов рачуна се овај у Гребену, који је град од 1357. под влашћу угарског краља. Хрвоје Вукчић са браћом 1385. осваја Гребен, друге делове жупе Земуник и осталу баштину. Зато на молбу краља Жигмунда папа Бонифације IX даје опроштајнице 1391. године за рат против Турака, манихеја, јеретика „и чак и шизматика који у крајевима Босне, често непријатељски нападају државе, земље и крајеве теби потчињене, желећи да их себи потчине.“ Биће да списак Бартола из Пизе треба датовати после 1385/90, јер Хрвоја још увек називају „манихејом“ 1403., иако га папа Бонифације признаје као римокатолика 1401. године. Зато ће пре бити да је Гребенска кустодија успостављена после 1400, у старијој цркви. По паду Босне 1463. године, фрањевци су се склонили у околне области; 1469. је папа позвао вернике да сакупљају њихову имовину и да је предају у нека утврђена места Јајачке бановине (основане 1464), међу којима је био Гребен.

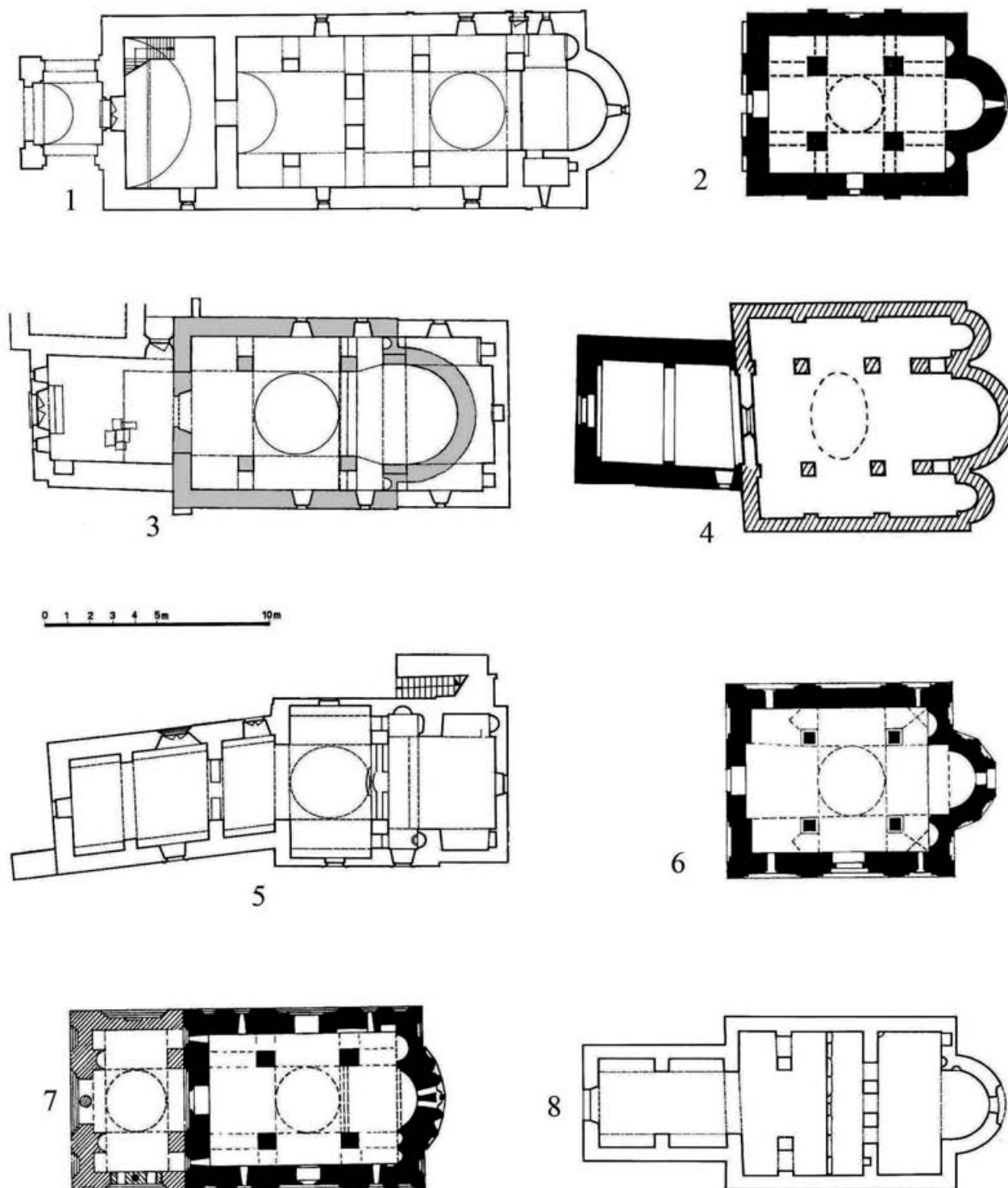
Заједно са повлачењем мађарских снага, одлазили су и фрањевци, тако да се у освојеним пределима одржала само аутохтона црква, православна. Значи да, на основу археолошке и писане грађе, млађу фазу ове цркве, римокатоличку (источни део олтарског простора са бочном просторијом) треба датovati у прве три четвртине 15. столећа. Старија фаза ове цркве (западни део олтарског простора са бочном просторијом) могла би бити из друге половине 14. столећа.

Најстарија црква која се може издвојити је романички грађена, што је добро видљиво на источном зиду. Најбоље је сачуван југоисточни угао (сл. 88). Грађен је лепо клесаним и поравнаним тесаницима од пешчара, дугим око 0,6 м, широким и високим око 0,3 м, наизменично слаганих дужом и краћом страном у јужно и источно лице. На њих се даље настављају редови краћих и грубљих тесаника од кречњака. На јужном зиду такво грађење је сачувано у дужини око 2 м, а на источном зиду целом ширином. Слични добро исклесани тесаници се виде на угловима храма Крупе у Далмацији, само што је тамо коришћена друга врста камена. Североисточни угао споља делује президано. Правилно слагани тесаници видели су се изнутра, на углу источног зида и северног почетка апсиде, у висини око 2,8 м. Северозападни угао је слично грађен, али грубље; сачуван је на северном зиду у дужини око 1 м. Такав је и југозападни угао, али мање сачуван, можда је млађи. На бочним зидовима храма изнутра нема пиластера, као ни у Крупи и Гомионици, нити има објављених или видљивих података да су некада постојали. Зидови су били довољно дебели да носе велику висину. Тешко је оценити и да ли је апсида споља била четвороугаона или полукружна, јер је покривена готичким зидом у 14. или 15. столећу. Занимљиво је да пропорције ширине апсиде према источном зиду, одговарају оним у Крупи у Далмацији. Спољни почетак олтарског простора сачуван је и видљив само на јужној страни, уз источни зид. То је низ од три равно сложена тесаника спојена са источним зидом, на које се надовезује грубље зидан готички олтарски простор. Стиче се утисак да је постојала дубока полукружна апсида, или је споља била четвороугаоне (дакле и трапезоидне), можда полигоналне основе. Остаци ове цркве романичке израде припадају крају 12. – 14. столећу. Уколико цела потиче из тог времена, необично је велика за једнобродне грађевине, приближно као саборни храм Студенице. Њени бочни зидови су касније президани, као и западни зид, изграђене су гробнице, и зато није искључено да је некада имала ступце и куполу. Можда је храм био предвиђен за седиште епископије Доњих Краја.

Православни манастир у Крупи на Врбасу могао је постојати и знатно пре 1317. године. После смрти краља Драгутина храм је изгледа запустео. Слична судбина задесила је и (манастирски) храм краља Драгутина на ушћу Граца у Колубару, о коме сведоче темељи дела северног зида и само две гробнице (Ж. Жеж 1993). Једна гробница је била засвођена, а друга је имала надгробну плочу са натписом у коме је краљ Драгутин забележен као Стјепан (стѣпан) а не Стефан (Г. Томовић 19856). Околност да има врло мало гробова и да нема писаног трага о овој цркви, показује да је брзо запустела, по свој прилици после неуспелог покушаја краља Милутина да задржи Мачву након смрти брата. Око цркве нису нађени трагови истовременог насеља, тако да је реч о манастирском храму. Ту је могло бити ново седиште епископије Срема, јер су пре тога римокатолици преузели цркве и у Сремској и у Мачванској Митровици. Храм Светог Илије у Крупи је преправљен у римокатолички, изградњом готичког олтарског простора после рушења старог романичког. На самом почетку 15. столећа тај президан олтарски простор је значајно продужен, за

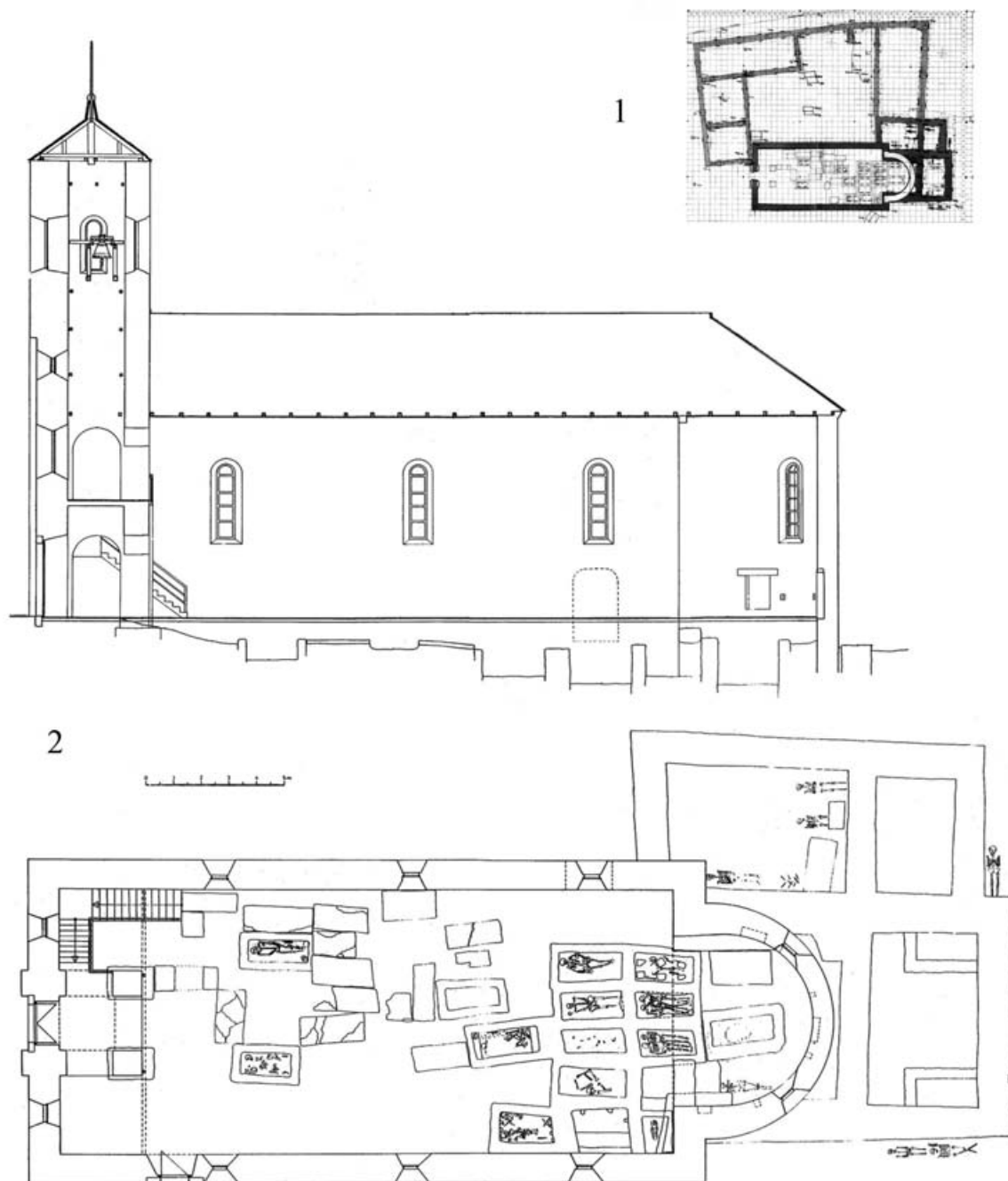
¹⁰¹ В. Ђурић 1970, 442-443, написао је да су цркве Св. Митар и Варина црква у Конавлима са полукружним апсидама, из доба војводе Сандаља, јер су православне по посвети и окружене мраморима; прва црква је потом срушена и на њеном месту подигнута нова, без апсиде, а Вариној цркви је срушена апсида и направљен раван источни зид.

¹⁰² Јединствен је споменут (стр. 9, напомена 2) безобразан покушај М. Поповића и В. Бикић, да окриве деспота Стефана Лазаревића да је тако поступио са измишљеном готичком епископском црквом у Београду, а римокатоличком пре краља Драгутина; наводно је њу архиепископ Данило II забележио као велику православну саборну цркву, али оспоравају његов податак да је била храм митрополије.

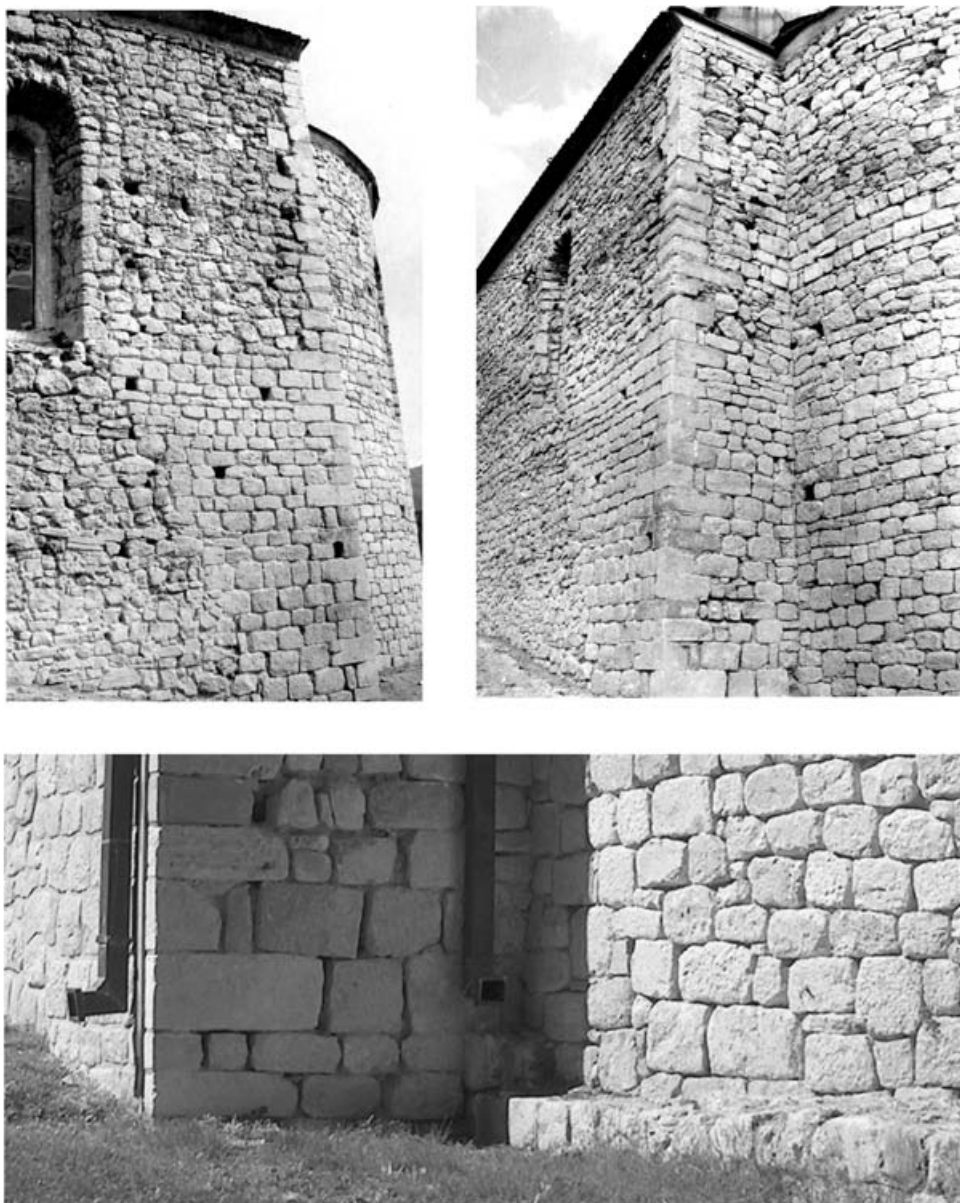
Сл. 86. Основе манастирских цркава на српском западу и сличних на истоку: 1. Гомионица; 2. Муштуиште; 3. Крупа код Зрмање; 4. Тврдош; 5. Крка (неиспитана); 6. Љуботен; 7. Лесново; 8. Рмањ.

- Промотивна **СКРАЋЕНА** верзија књиге (без другог и трећег поглавља, закључка, библиографије, табли са илустрацијама и карата)
- Продаја: Књижара Богословског факултета СПЦ, Ул. Краља Петра бр. 2, Београд, тел: +381(0)11 2183 991 (цена 1.300 динара)
- Е-издање „Пројекат Растко“, www.rastko.rs

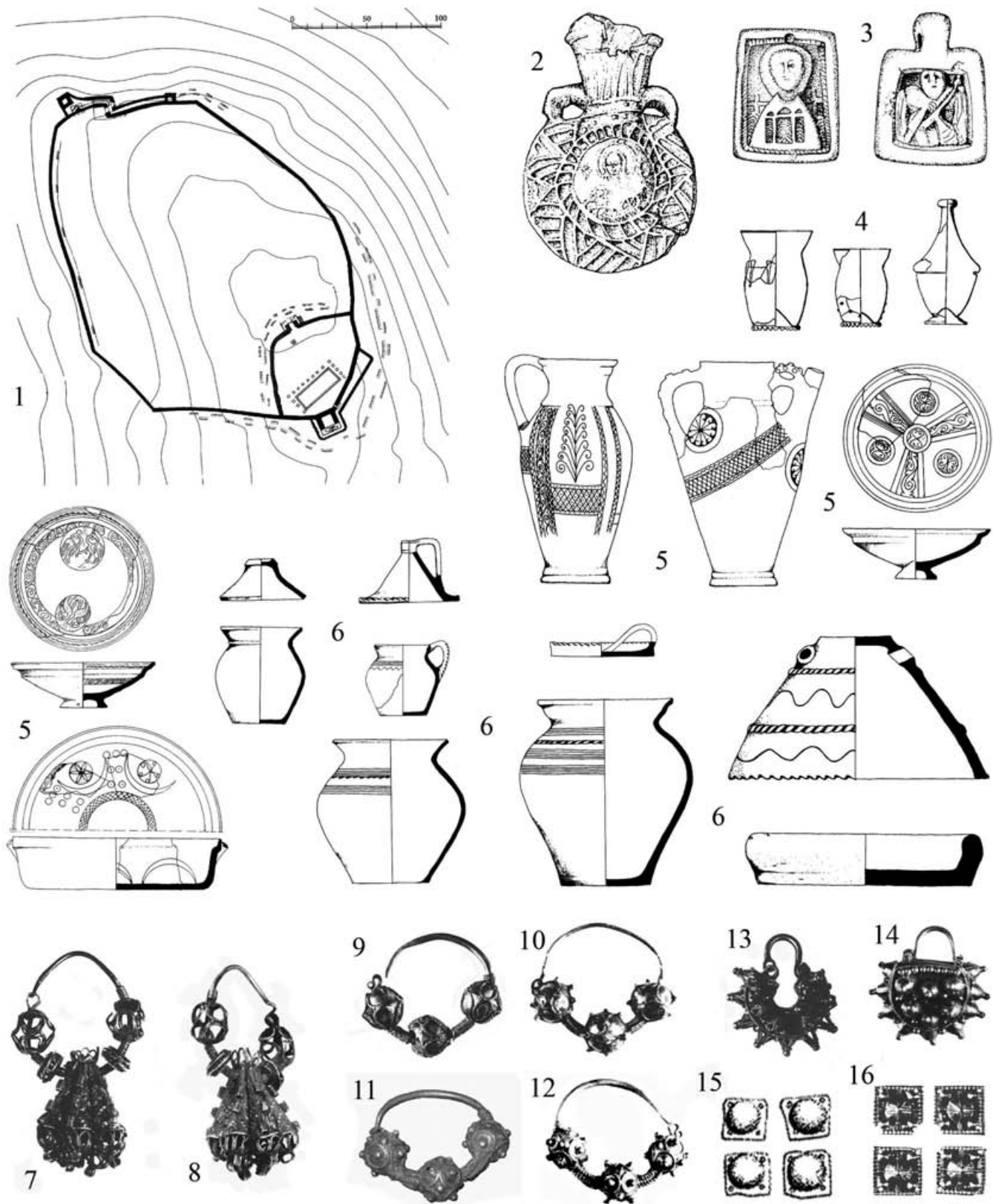

Сл. 87. Манастир Крупа на Врбасу: 1. план манастира; 2. храм Светог Илије.

- Промотивна **СКРАЋЕНА** верзија књиге (без другог и трећег поглавља, закључка, библиографије, табли са илустрацијама и карата)
- Продаја: Књижара Богословског факултета СПЦ, Ул. Краља Петра бр. 2, Београд, тел: +381(0)11 2183 991 (цена 1.300 динара)
- Е-издање „Пројекат Растко“, www.rastko.rs

Сл. 88. Крупа на Врбасу: југоисточни угао храма Светог Илије, са најмање четири фазе зидања; на дну доњег снимка види се романичка фаза из 12-14. столећа.

Сл. 89. Српска материјална култура: горе су налази из Сталаћа (између 1371-1413), а при дну сребрн накит 13-15. столећа: 1. основа тврђаве Сталаћ, 2. оловна ампула за миро, 3. камене иконице, 4. стаклене посуде, глеђосано стоно (5) и обично кухињско посуђе (6); наушнице, 7. Коштунић код Чачка, 8, 10, 12, 14. Грборези код Ливна, 9. Ниш, 11. Страгари код Ужица, 13. Стара Павлица код Рашке; почелице из Винче (15) и Грбореза (16).

фрањевачки манастир и седиште Гребенске кустодије. Страдао је приликом пада Босне 1463, а вероватно је постојала намера да се обнови 1469, јер је Гребен доспео у новоосновану Јајачку бановину. То је време када на гробове православних, сахрањиваних у запустелој цркви и око ње, стављају мраморе (стећке), на тло и над подом. Убрзо је уследила трећа фаза, када православни Срби, најкасније око 1500. године, уместо претходног олтарског простора подижу полукружну апсиду храма, обнављају зидове брода, подижу конаке и успостављају првобитни манастир. Тај манастир је вероватно запустео већ по паду Јајачке бановине 1527. године (не спомиње се у турским пописима), а његово кратко трајање опет објашњава зашто га нема забележеног у сачуваним писаним подацима. Храм је обновљен 1889. године.

Потреба да се преправи романичка црква у готичку, показује да је пре тога била православна. Примери таквог преправљања цркава нису ретки. После монголско-татарске најезде 1241/2, уместо обнављања спаљених романичких цркава Раковца (Домбо) и Мачванске Митровице, саграђени су готички храмови. По нестанку српских држава, срушене су или зазидане полукружне апсиде низа православних цркава 14-15. столећа, од Цавтата и осталих конавоских цркава, до оних у Мокром Пољу и Доњем Карину, што је чињено чак и у 20. столећу.¹⁰¹ Супротни примери нису познати.¹⁰²

Православних цркава било је и западно од Доњих Краја, не само око извора Сане, а најлакше се распознају манастири и испоснице. Уз манастир Моштаницу налази се несумњиво старија испосница, бочно укопана у стену (С. Вујасиновић 1993: 26), а сличну је недавно открио Милан Ђурђевић код Доњег Детлака у Усори. Манастир Рмањ је подигнут најкасније у 15. столећу (Р. Пилиповић 2008: 31-33). У његовој непосредној близини налази се неиспитано црквиште. Око Рмња и у Поуњу има више пећинских испосница. Најближе испоснице су Ћелије код Цвјетнића (Т. 23), где је могао бити читав манастир судећи по величини, са две грађевинске фазе, а нешто су даље испоснице код Лапца (Пећина Јанковић Стојана) и Срба. На граници према Далмацији, црква у Завађу код Дрвара, преко пута Висућ Града, судећи према положају и површинским налазима уломака грнчарије, служи од 6. и 7. столећа до данас, као и она у Кијевцу. Испод ње, на месту Оцрквалђе, налази се црквиште са гробљем. Око 5 км северозападно је село Прњавор.

Колико је било православних манастира пре пада Босне, показују топоними „Прњавор“, што је назив грчког порекла за манастирско село, оно које служи манастиру. Не треба доказивати да такви називи потичу из доба пре Турака; подразумевају поредак у коме властелин или владар

може да поклони манастиру неко село, означено православним појмом. И данас се тако зову већа и мања места, као и неки потеси који указују где су та села постојала. У Босни, највише их има сачуваних у некадашњим областима краља Драгутина. Наспрам Крупе, на другој обали Врбаса, налази се Прњавор поред села Крмине, а ту су и топоними Калуђери, Владичина пећина; Прњавор постоји и код града Звечаја. Западно од Врбаса постоје места Прњавор код Бања Луке, а по једно код Костајнице, Петриње и Вргинмоста, затим код Бихаћа и Госпића, а најјужнији мени познат такав назив је за поменуто село код Дрвара. Видимо да је у Доњим Крајима заступљеност манастира уобичајена за српске земље, само су манастири мањи и скитског устројства.

Појава прњавора западно од Уне отвара нова питања, јер откуд такви називи на тлу Загребачке римокатоличке епископије, основане тек око 1093. године (Клаић 1975: 597-507)? На првом месту је питање судбине древне епископије у Сиску (Siscia), главном граду провинције Савије, познатом по мученику епископу Светом Квируну (+309). Прњавори су управо око тог града, чији је епископ Каст забележен још 249. године. У тој провинцији био је и Сервицијум римског доба. Савија је била под Сирмијумом, али по пропасти те престонице, у првој половини 5. столећа, нашла се у Салонитанској митрополији. У раном 9. столећу Сисак држи кнез Посавине Људевит (његова престоница?), али да је у граду столовао епископ нема података. Столеће касније, 928. године, Гргуру Нинском, следбенику словенске литургије, нуђена је епископија у Сиску. Значи да је епископија пре тога постојала, а њен престо је вероватно остао упражњен негде после смрти Светог Методија. Било би природно да Римокатоличка црква обнови древну епископију у Сиску, уколико је њена, а не да успоставља нову у оближњем Загребу. Овако произилази да је нова епископија основана да би потисла стару, као што је римокатоличка епископија у Бачу требало да потисне православну епископију у Срему, у оба случаја супротно опредељењу верних. Дакле, посредно увиђамо да је у древној Сисачкој епископији примењивана не само словенска литургија, већ и православно Вјерују, иначе би се једноставно прешло на латинску службу, као у Сплитској архиепископији. Отуда њено природно укључивање у ПЦС, када су се за то стекли услови, можда од доба краља Драгутина. Римокатоличка титуларна бискупија у Сиску основана је први пут 1998, а успостављена је тек 2009. Ето објашњења за Јасеновац – требало је затрти Предање. Овде се намеће питање шта су све српски академици историографи пропустили да истраже и објаве од српске прошлости на западним странама; много података се налази у давно објављеним латинским документима.

Остаци старог храма Крупе на Врбасу указују да је тачно предање о оснивању Крупе код Зрмање. Данас је источни део храма Успења Пресвете Богородице далматинске Крупе четвороугаон, али је доказано да је црква претходно имала уобичајену полукружну апсиду (А. Сковран 1968: 36-40). По сачуваним остацима живописа Георгија Митрофановића, ступци међу којима је сада иконостас очигледно су некада били почеци полукружне апсиде. По садржају живописа, у време када је сликан, иконостас је био између старог пара источних стубаца, испред садашњих. Бочно су били ђаконик и проскомидија којих више нема, јер су туда пробијени пролази у нов олтарски простор. Храм Крупе је данас споља углавном омалтерисан, тако да се на зидовима не могу проучавати грађевинске фазе, већ само облик храма (сл. 86. 3). Црква је основе уписаног крста, правоугаона, са четири ступца. Над ступцима је крстолик простор надвишен куполом, видљив само изнутра, а споља су сви зидови, и делови над угловима, подигнути до исте висине, тако да су бочни зидови горе споља равни, а кров је двосливни. Углови на јужном и источном зиду нису омалтерисани, да би се видело како су грађени правилно клесаним тесаницима. На куполи испод прозора као да се назире старији тамбур. Није сасвим јасно када је саграђена припрата. Она је просторно повезана са бродом, али као да је отвор који их повезује накнадно проширен. Цела припрата је искривљена према северу а јужни зид припрате је дебљи и доле кос, вероватно јер је стеновита подлога са те стране нижа. Западни зид брода је са јужне стране накнадно подупрт пиластром, можда јер је ослабљен проширивањем отвора према припрати. Зато припрата делује као накнадно дозидана и прилагођена непогоднијем тлу. Храм Крупе је обликом повезан са црквама Крке, Рмња и Гомионице (Д. Медаковић 1950), а сродан је низу цркава прве половине 14. столећа у држави Немањића (Мушуташте, Липљан, Свети Никита, Љуботен, Конче, итд). Међу сличним храмовима за Крупу је нарочито важан Тврдош код Требиња, не само због подударности у основи, већ и због потврђених предања да потиче из доба краља Милутина (Ђ. Јанковић 2003а: 36-42). Нема писаних података о оснивању Тврдоша, али једно предање говори да му је ктитор био краљ Милутин. Археолошким ископавањем показало се да је храм заиста изнова саграђен и живописан у његово доба, као и да су предања о цару Константину Великом и херцегу Стјепану као ктиторима Тврдоша у основи тачна. Истичем и особеност положаја храмова Тврдоша, Крке и Крупе, на малим ниским врховима, због чега су им (дозидане) припрате кривљењем прилагођене тлу. То указује на велику древност и континуитет светилишта које се постепено проширује, па би и Крупа у својим темељима могла да има знатно старији храм. У том случају су калуђери Крупе на Врбасу само успоставили манастир око старог храма у Далмацији, док би, према преписаном запису, у доба цара Стефана Душана био саграђен садашњи храм.^{102а} Тиме би и сличност са Крком била јаснија. Зато је разумљиво што се група храмова западних српских манастира, коју чине Крупа, Крка, Рмањ и Гомионица, разликује од српских храмова 16-17. столећа, како се обично погрешно датују.

Крупа у Далмацији је по предању подигнута 1317, што се подудара са смрћу краља Драгутина 1316. године. Зато би разлог за напуштање Крупе на Врбасу могао бити прогон калуђера после смрти моћног заштитника. Занимљиво је да 1317. године папа Јован из Авињона поставља свог епископа за Босну, али га шаље у Ђаково и препоручује мађарском краљу Карлу I (Н. Клаић 1989: 207-209). Ђаково се налазило у пределима којима је управљао син краља Драгутина, а у 12. столећу бан Борић. Нова Крупа је основана у земљи Младе-

^{102а} Постојање старије цркве објашњава зашто из Крупе на Врбасу није пренета посвета цркве Светом Илији.

на Шубића, бана који је настојао да потчини целу Босну. Калуђери из Доњих Краја нису могли саградити Крупу без дозволе бана Младена. Наредне године исти папа пише бану Младену Шубићу, који је пре тога тражио дозволу да оснује фрањевачки манастир, и позива га да се бори против јеретика из Босне (а она је „in provincia Sclavorum“ односно Србији). Ту се бан Младен нашао у незгодном положају, јер му је већина поданика била православна, а они су били јеретици за папу. И краљ Драгутин и бан Младен били су противници краља Карла I у његовом преузимању мађарског престола. Бан Младен је заузео Хум 1318-1319. али је ускоро потиснут; био је поражен 1322. године, у бици код Близне са славонским баном Иваном Бабонићем, заступником Карла I. Његови ратници су били власи (Н. Клаић 1989: 211), односно православни Срби. У таквим околностима, калуђери из Крупе на Врбасу могли су пре тога доћи по позиву Младена, то јест један од услова за досељавање ратничких скупина из Доњих Краја било је оснивање манастира, да би слободно исповедали своју православну веру. Произилази да је за досељене Србе чување припадности Православној цркви било веома важно. Тек треба проучавати улогу бана Младена и откривати шта се стварно дешавало.

Из примера Крупе на Врбасу видимо да *Историја средњовековне босанске државе* Симе Ћирковића (1964) нетачно приказује цркву у Босни. У њој пише да је Босна била између 12. и 15. столећа богумилска – патаренска, а да је од 15. столећа надвладала Римокатоличка црква (1964: 284). Да тај став није просто погрешно тумачење историје, већ опредељење, показују чињенице. Поред већ наведених, у тој књизи дат је сликом натпис (1964: 102), са стене у Доњој Дрежници у Неретви, без објашњења у тексту, потписан као „Надгробни натпис војводе Масима код Заушја (Херцеговина)“, а гласи: + ва нме ω(т)ц(а) і с(н)на і с(ве)таго д(у)ха а се дворь коєводе м(а)сна і неговню с(с)нү радосл(а)ва і м(н)росл(а)ва се пнса рабь б(о)жн н с(ве)таго д(н)мнтрнѣ ү днн г(оспо)д(н)на крала үгарьскога лонша і г(осподн)на бана босаньскога тврѣтка тко би то потрѣль да є проклет ωц(є)мь і с(н)номь і с(ве)тнм д(у)хомь (Г. Томовић 1974: бр. 51; М. Вего 1970: 33, бр. 15; сл. 83. 3). Читаоци не могу да уоче садржај натписа без тачног објашњења, а такво сакато приказивање археолошких података је бацање прашине у очи, да би се укрепио привид истинитости наметане истине. Војвода Масно (а не Масимо), био је православнац под врховном влашћу римокатоличког краља; пред стеном са натписом су три надгробна мрамора, ту му је могао бити двор, а натпис је укlesaо калуђер из православног манастира посвећеног Светом Димитрију, 1355-

1377. године, и нема никаквих богумила. Наравно, о забележеном двору и манастиру ништа се не зна. Десетине и десетине црквишта забележених у *Археолошком лексикону Босне и Херцеговине* крију углавном рушевине православних цркава, судећи по искључиво ћириличним надгробним натписима. Ретке цркве су установљене археолошким ископавањем, као недавно код Соколца. У Граду изнад Ђурђевица у долини Гостиље, јужно од Тузле, нађени су комади живописа са ћириличним натписима (З. Жеравица 1987). Мада није јасно да ли је реч о цркви или двору, несумњиво је датовање у 15. столеће, до турског освајања тих предела Босне. Сва та црквишта, испосничка места и прњавори, чекају истраживаче и обнову.

Култура

Као и остали Словени, Срби нису били склони новцу ни банкама. У Србији је започето ковање новца изгледа већ у доба краља Стефана Првовенчаног, али је оно имало тек симболичан значај. Ковање сребрног новца почиње да се шири од краља Уроша, али служи више за трговину са Западом. Искован новац вреди више од своје тежине у сировом металу, слитку. У Старом Нагоричину, задужбини краља Милутина, приказан је Јуда како прима сребрне гривне величине наруквица, а не сребрњаке (Б. Тодић 1993: Т. 5). То показује да су тада гривне коришћене уместо новца (ни једна гривна до сада није нађена). Гривна је и данас назив за новчану јединицу у Украјини. Постоје документи из Босне позног 14. столећа, у којима се наводе гривне као средство плаћања (А. Крониа 1927: 224). Кован новац је служио за трговину, као роба, али је такође изражавао идеологију државе. Сребрни српски динари прво личе на млетачки новац, кован по узору на старији византијски новац, и носе латински натпис. На њему је краљ приказан са Стефаном Првомучеником (дакле славом Немањића). Од краља Душана новац има два вида, намењена различитим тржиштима. Динари са латинским натписима на предњој страни (аверсу) имају приказаног владара, а на задњој (реверсу) грб (непотпун) Немањића, шлем са велом и челенком. Новац са грбом такве врсте кован је у суседној Мађарској и Влашкој, али је непознат у Бугарској и грчким државама. Новац са ћириличним натписом, дакле намењен Словенима, сасвим је другачији, по садржају једнак византијском: на аверсу је Христос, а на реверсу владар, представљен на престолу са мачем као судија, или на коњу као војсковођа.

Кроз 13-15. столеће Срби су живели у две своје државе и у Мађарској, а ширили су се на југ. То су све простори на којима су Срби живели и пре Римљана, и у 6-7. столећу. У складу са природом рељефа, матични прос-

тор је био онај стари, Илирска Далмација, од Ибра до Поуња. Ту су битне особине културе биле заједничке, без обзира на државну подељеност. То је упадљиво за општенародну културу упркос археолошкој неистражености. Особиности културе, и материјалне и духовне, разликују се упадљиво од оне средњеевропске – мађарске (заступљене у Панонији), а мање од бугарске и византијске. Осим што се развило рударство и металургија, на којима је стварано богатство, природа основне привреде није се променила. Темелј друштва су чинили власи и себри, а сточарски производи првих су извожени, као и пре. Може се само нагађати да су на селу станови били исти – дрвене надземне зграде са огњиштима и вајати. Били су уобичајени више или мање грубо рађени лонци, понекад украшени валовницама, рађени на спором витлу, као и друго кухињско посуђе. Особена је употреба сачева и црепуља за цео српски простор (сл. 89), које суседни народи нису користили (Ђ. Јанковић 2001). За Деспотовину су особени лепо рађени лонци са ребром на рамену украшеним јамицама. Њих има и у пределима Зете, код Требиња, а на запад у свој Крајини; прављени су у Посавини до нашег века. Женска ношња је била иста (свакако и мушка), препознатљива по једнаком накиту од Ибра до Лике, од Јадрана до Посавине. Жене су носиле обоце, обично са три јагоде, начињене од сребрних зрнаца и жице, знатно крупније од оних из 12. столећа. Биле су особене почелице од сребрних плочица, каквих има од Црног мора до Поуња. Код мушкараца је сада често ношење печатног прстења са грбовима, понекад са натписима, познато од Тимока до предела Босне. Уведена је примена надгробних мраморова у неколико основних облика, у неким крајевима украшених рељефима, и са ћириличним натписима. У самим грбовима наилази се на тризну, то јест уломке грнчарије. Обе државе су слично деловале, није било престоница, одржавани су сабори – станци, на којима су доношене важне одлуке. Утврђења су била са бранич кулом у склопу бедема, најјачом и најбезбеднијом, последњом одбраном, у коју су склањана жене и деца. И наравно, Црква је била једна.

У складу са политичким околностима, постојао је културни утицај са југоистока на краљевство и деспотовину, а у Босни, повремено под мађарском окупацијом, био је присутан северозападни утицај. На обе стране утицај се сводио на увоз луксузне робе и њено подражавање, као и запошљавање страних градитеља, клесара и сликара. На пример, домаће чаше од белог провидног стакла се шире на запад до Неретве и Босне, оне од зеленог стакла на исток до Неретве, а ретке чаше украшене сликањем стижу са севера до Дунава и Босне. Или, источно посуђе украшено зграфито начином шири се на запад до Илока и правца Гацко – Требиње, а западна глеђосана грнчарија (италијанска) стиже на исток до Неретве, у Поморје и спорадично до Босне, а и у Полимље. У Босни су прављени и лонци са ободима особеним за Средњу Европу, али на спором витлу, на српски начин. Временом је Римокатоличка црква продирала са запада, и осим готичких цркава које су подизали краљеви Босне, римокатолици, појављује се сахрањивање покојника окренутих према југу, све до Подриња. У Босни има и грובה (западних) ратника сахрањених у обући са мамузама.

Крај Позног средњег века одвијао се за народе Југоисточне Европе кроз потпадање под турску власт. После Маричке битке 1371. године започело је потчињавање и освајање српских земаља, завршено успостављањем границе између Турака и Немаца после пада Мађарске, у другој четвртини 16. столећа. Срби су се нашли са обе стране границе, али ипак највећим делом обједињени у Турској. Са окупацијом је дошло до заустављања развоја народне културе, чиме је народни дух (Начало) ограничио утицај освајача и сачувао народну

личност. То затварање се види кроз немењање облика посуђа, значи и начина спремања хране, или немењање ношње – уочљиве су само технолошке промене. Слично је било и под римском окупацијом. Тек са ослобођењем у 19. столећу долази до наставка развоја културе и прихватања спољних утицаја.

ПРЕДАЊЕ О КОСОВСКОМ БОЈУ И АРХЕОЛОШКЕ ЧИЊЕНИЦЕ

Косовска битка није била обична, већ судбоносна; народни дух је доспео у искушења слична оним из римског доба. Да су Срби победили, добили би земаљско царство, а Цариград не би пао у турске руке. Да су Срби изгубили, нестало би државе кнеза Лазара за неколико година, као што је мало касније нестала Бугарска, а Беч је могао постасти турски. Прихватањем ислама Срби би добили власт у Турској, где би данас можда сви говорили српски, а не само десетак милиона као сада. Прихватањем папизма (на време) Срби би стекли и сачували добар друштвени положај на Западу. Да је прихваћена власт Рима, Србија би несумњиво добила савезничку помоћ Запада и владала би Балканским полуострвом. Десио се нешто треће, обе војсковође су погинуле, што је у историји редак случај. Наравно, ни Турци нису случајно кренули у битку неизвесног исхода, јер су својом уобичајеном шакалском тактиком могли да исцрпљују Србију и да је полако опколе, као Цариград. Снага Срба није била у једном граду, макар највећем, већ у ратничком духу и љубави према слободи. То се лепо види по распореду случајних налаза мачева и оних изгубљених у бојевима у Југоисточној Европи (М. Aleksić 2007). Они су распоређени у српским земљама, а затим их има у Мађарској, тамо где су се Срби повлачили. Срби су скривали оружје да би могли да дигну устанак, или да би се самостално борили, као хајдуци. Косовска битка је била одсудан догађај за који су Срби били, рекло би се, припремани својим арханђелом Началом. Искушење за ПЦС било је велико и подмукло, јер ако се није желео живот у ропству, обесправљено, требало је прихватити унију или ислам; тада је Русија тек почела да се ослобађа од Татара. Сетимо се Мати Божјје Хиландарске, иконе којом су Свети Симеон и Свети Сава показали свом народу будућност и пут спасења кроз велика страдања – страсти. Трбало је прикупити снагу за наредни век, за опстанак под Турцима, затим под Аустријом и Млечима, и сачувати порив за слободом, „за крст часни и слободу златну“.

За ове судбоносне догађаје по ПЦС располажемо са неупоредиво више података него за пад Србије 924. и нека

још старија збивања. Познато је народно предање о Косовском боју и том добу, познати су писани историјски подаци и уметност тог доба. Али за разумевање оног шта се и зашто тада дешавало у народном бићу, веома је важна археолошка грађа. Управо у време Косовског боја (тешко је рећи да ли тек после њега), раширило се међу Србима постављање особених камених надгробних споменика. Они сами, и уклесане или исклесане представе на њима, којих има и на другим местима, верно одражавају схватања оног доба, заправо су материјализован вид неких народних предања, много касније знаних из забележених певања гуслара. Међу истраживачима митског у Косовском боју, Александар Лома је отишао у најдубљу прошлост, налазећи сличности и порекло у индоевропским коренима, у Махабхарати. У својој књизи *Пракосово, словенски и индоевропски корени српске епике* (Београд 2002) закључио је да су српски ратници на Косову, на челу са кнезом Лазаром, били надахнути епским песмама свог доба, које су певале о сличној пресудној бици из још даље прошлости – као узор намеће се велика битка опевана у индијској Махабхарати, која се одиграла пре неколико хиљада година. Археолошка грађа указује на мало другачија тумачења основних предања, али води у истом правцу.

Осим песама Косовског венца, на ту дауну битку подсећају и песме забележене код оспораваног Милоша Милојевића. Оне сасвим одређено упућују да се нека таква битка, у којој су учесници били Срби, одиграла у Средњој Азији, заправо у средишту Евроазије. Посебан случај су наши митски јунаци. За разлику од руских багатира, повезиваних са великим добом образовања средњевековне Русије и кнеза Владимира (уствари су далеко старији), наше епске личности, у много чему сличне њима, повезане су са људима који су стварно живели у време Косовске битке. Када се еп разликује од оног што је установила историографија о догађају или личностима, поставља се питање шта је тачно. На пример, мислило се у историографа да Вук Бранковић није издао на Косову, али је установљено његово преузимање неких посела кнеза Лазара после битке, дакле окористио се његовом погибијом (а потом његов син постаје изабрани наследник Лазаревог сина деспота Стефана!). Са друге стране, Краљевић Марко делује као потпуно митска личност у поређењу са историјским краљем Марком. Стиче се утисак да је сав народ преживљавао промене, преносио давна предања на савременике и спремао се за опстанак под туђинском влашћу, као ПЦС. У нашем епу истакнуту улогу имају жене, као чуварке огњишта, предања и чојства – такве су Мајка Јевросима, Мајка Југовића, Косовка девојка, верне љубе. Оне су и певале о прошлости, као и некада (Тесалија, сл. 52), и васпитавале децу за слободу.

У народном духу, Началу, народ су добро припремили за Косовску битку исихасти, чрнци, иноци или калуђери. Исихасти су имали свој прав пут, па су у Србији значајно утицали на народ и спречили унију. Народ је гледао у њих и следио их; уз њих није било тешко положити живот за слободу и отаџбину. Била су страшна времена искушења и сумње, али добар су пут изабрали наши преци. Духовници су изоштреним знањем кроз исихазам и каљени подвизавањем, сачували народ у православљу. То сазревање огледа се на разне начине, па и у црквеном градитељству. Видели смо да је прва српска триконхална грађевина, изнова изграђена после оних из 4-6. и 9-10. столећа, био саборни храм Хиландара краља Милутина. Цркве такве основе 14. столећа повезане су са исихастима, а у Србији се шире управо у земљи кнеза Лазара (М. Васић 1928). Такви су храмови његових манастира (Раваница и Љубостиња кнегиње Милице), градске цркве (Лазарица) и придворске цркве (Милентија), цркве његових властелина и наследника (сл. 90). После Косовског боја шире се у Зету и Травунију, а након пада Деспотовине подижу се у Босни до Моштанице, у Срему, Влашкој и Молдавији. У време кнеза Лазара у Србију су дошли синаити (Јер. Амфилохије 1981), подвижници и светитељи који су пред исламом напустили Синај и дали свој допринос опстанку Срба у православљу. Живели су у новим манастирима као што су Раваница, Рукомија, Свети Роман код Ђуниса, Си-сојевац, Водица, од којих су неки били испод поткапина, као Горњак, или са пећинским испосницама као Вратна. Чак је Браничевска митрополија била смештена у граду Ждрелу, у храму подигнутом у поткапини. Занимљиво је да су груписани око Гвоздених врата, познатих по рибликим скулптурама Лепенског Вира, исконског места укрштања светова, са Черном, реком древног словенског назива. Ту је пред Турцима опстало Поречје, као усамљено српско крајиште, до 1524. године (Ђ. Јанковић и М. Вуксан 2004: 275-279).

Као што је познато, у ово ратно доба учестало је приказивање светих ратника на живопису у црквама. Свети ратници на живопису 12-13. столећа носе сувремену одећу, оружје и штитове (Нерези, Курбиново, Студеница, Бојана, Сопоћани). Овакве иконе поручују да је светитељ коме се верници моле, ту, да припада (и) времену када су иконе сликане, исти је као савременици, али је извршио мученички подвиг, и на њега треба да се угледају. Потом, на западном живопису 14-15. столећа свети ратници носе по правилу савремене оклопе и одећу, што више није случај у православном живопису. Од доба краља Милутина свети ратници сликају се у ратној опреми свог времена (претежно 4. столећа) а са сувременим оружјем и штитовима (14. столеће). Тако је остало и у време кнеза Лазара и Деспотовине, када светитеље приказују са савременим капама.¹⁰³ Ту се молитва упућује светим ратницима из минулог времена, да се поново прихвате оружја и бране Цркву. Призивање светитеља из њиховог доба у помоћ, да се боре сувременим оружјем, у ствари је клицање предака. Захваљујући грбовима приказаним на печатном прстењу и на другим местима, знамо да у Србији нису ношени тако приказани антички оклопи, већ они познати и уобичајени за западне ратнике тог времена, то јест да су властела, витезови, носили потпуне гвоздене оклопе. Такви западни грбови се појављују од доба цара Душана, а не примењују се код Грка и Бугара. Укупан изглед оклопа познат је из западноевропских ликовних извора, а у српском простору са печата и надгробних плоча краљева Босне са Бобовца, на минијатури херцега Хрвоја Вукчића из његовог мисала, из дубровачког сликарства, итд. (Т. 24).

Сасвим је изузетно представљање светих ратника у Марковом Манастиру, задужбини краља Вукашина и краља Марка (1371-1395), са храмом посвеће-

¹⁰³ Зато се у ликовним представама 19-20. столећа косовски ратници погрешно приказују у тим лаким оклопима, а не оним који су заиста коришћени, верно реконструисаним на сликама Паје Јовановића.

¹⁰⁴ Неки научници приписују српски јуначки еп заједничком јужнословенском наслеђу, не исправно тумачећи околност да су неке песме, као о Краљевићу Марку, записане и на тлу данашње Македоније, западне Бугарске и Хрватске (Б. Путилов 1971). Слично је измишљен „српскохрватски језик“. Картирање записа песама говори само за себе.

ном Светом Димитрију (Т. 24. 10). Ктиторски портрети насликани су изнад јужног улаза, краљ Марко са десне стране Светог Димитрија, а Вукашин са леве (ИСН 1982: Т. 5, сл. 3, 145-154). У луку изнад њих приказана је Мати Божија Хиландарска са малим Христом и Арханђелом, а уз њих су по један пророк. Свети Димитрије држи копље, сувремен мач и троугаон (средњевековни) штит; натпис је на грчком језику (Т. 25). Изнад западног улаза у храм насликан је Свети Димитрије на пропетом коњу, без оклопа а у владарској одећи, опремљен луком и тоболцем са стрелама, у десној руци држи буздован (као и на икони из Музеја примењене уметности у Београду), преко леђа му је окачен велики округлао (антички) штит, а на глави има владарски венац; натпис је на српском језику (Т. 25). У полукругу око Светог Димитрија, изнад је насликан Христос Емануил како га благосиља са обе руке, доле су са обе стране ликови младића који десном руком показују на анђеле изнад њих. Горе, са обе стране испод Христа, насликана су по три анђела како доносе суремено ратничко оружје и опрему (а не ону античког доба које носи Свети Димитрије на другим иконама). Први анђео доноси гвоздени оклоп за лакат и подлактицу или колено и потколеницу, други нешто као прекривку за седло и капу, анђео при врху лук са тоболцем и златни венац; са десне стране горњи анђео доноси шлем и сабљу (а не мач!), други троугаон штит, а трећи неки део опреме нејасне намене. Дакле, на тој икони Христос Емануил (= С нама Бог) благосиља Светог Димитрија да се поново бори против савремених непријатеља, као када је више пута спасао Солун од нападача, и поставља га за узор српским ратницима. „С нама Бог“ је био усклик војске на поласку у бој (уп. с. 107).

Необичан је добро промишљен живопис у цркви. Приказан је симболично небески Јерусалим, двор, небеска литургија, Христос као цар и првосвештеник; анђели насликани на капителима дижу свод цркве на небо. Апостол Павле пише да су нам живот и кућа на небесима (Фил 3.20; 2. Кор 5. 1-2). Доња зона целог брода испуњена је особено приказним Деисисом. После Христа на престолу са Пресветом Богородицом и Светим Јованом Претечом на истоку северног зида, следи поворка светитеља, насликаних на међусобно исти начин (слично Светом Димитрију над западним вратима), у отменој властелинској одећи са капама, жезлима и са марамицама о појасу (Т. 24. 10), а на крају поворке су ктитори, на западној страни храма. Христос и Пресвета приказани обучени у владарске одежде, а мученици у властелинске одеће, особени су управо за цркве државе краља Вукашина и краља Марка (манастир Трескавац, Заум и Богородица Перивлепта у Охриду, Свети Атанасије у Костуру). Деисис са тако приказаним светитељима јединствен је у Марковом Манастиру. На неки начин

одражава виђење првомученика Стефана (Дан 7. 55-56) али кроз историју, испуњену мученицима Христовим.

Живопис Марковог храма посвећеног Светом Димитрију поручује, онда као и данас: ваља мрети за крст часни и слободу златну! Унутрашњост храма је обећање награде онима који се потруде, а иконе над улазима објашњавају Пут тог времена до Царства Божијег: треба се борити оружјем (западни улаз) и треба пролити сопствену крв као Христос (јужни улаз, страна предака). Нема очигледније поруке за (српске) ратнике о начину стицања Небеског Царства у свом православном сликарству. „Ако сабљу пољубиш крваву и запловиш у ноћне валове, слеђује ти праху светковање“, испевао је речи владике Данила велики српски песник и епископ скоро 500 година касније. У народном предању, у песми „Пропаст царства српскога“, кнез Лазар, изабравши Царство Небеско, гради цркву на темељу од свиле и скерлета по препоруци Пресвете Богородице, у којој причешћује војску пред бој на Косову; та црква не може бити на земљи, већ одговара вилинском граду у облацима, начињеном на костима изгинулих јунака и коња, што даље води до митова аријевског доба (А. Лома 2002: 138-146). Као да је Маркова црква Светог Димитрија осмишљена за јунаке који треба да погину за Небеско Царство. У храму Успења Пресвете Богородице у Тврдошу, испод темеља југоисточног стуба уграђене су кости ту сахрањених покојника (епископа) и комади живописа старије цркве обрушене у земљотресу; нова црква на тим темељима је преживела земљотрес у коме је срушен Дубровник. Из садржаја живописа Марковог Манастира, очигледно је краљ Марко изабрао небеско царство; погинуо је у бици на Ровинама 1395, без потомака, не зна се како ни где је сахрањен. Није се борио на турској страни у Косовској бици, иако је био њихов вазал.

Иза краља Марка остао је српски еп¹⁰⁴ о Марку Краљевићу, као јунаку велике снаге, са моћним коњем Шарцем и оружјем, праведном и грешном, склоном вину, потчињеном султану. Краљевић Марко је омиљенији од свих косовских јунака, али се не подудара са историјским Марком. Чини се да је на Марка, због његових врлина, пренет мит о неком јунаку из прошлих времена, прехришћанских. Он у песми и умире као човек и ратник старог доба, са коњем, јер је наступило време ратника других способности; име Марко на латинском значи увенути, сув. У њему је сачувано народно сећање на древне српске јунаке, сличне руским багатирима. У епу и други српски јунаци доба борби са Турцима имају моћне коње за саборце, као војвода Никола Скобаљић, војвода Пријезда, а Милош се презива Кобилић. Војвода Момчило са својим крилатим коњем Јабучилом, био је по епу ујак Краљевића Марка. Они гину преваром, заједно са својим коњем. Краљ Марко Мрњавче-

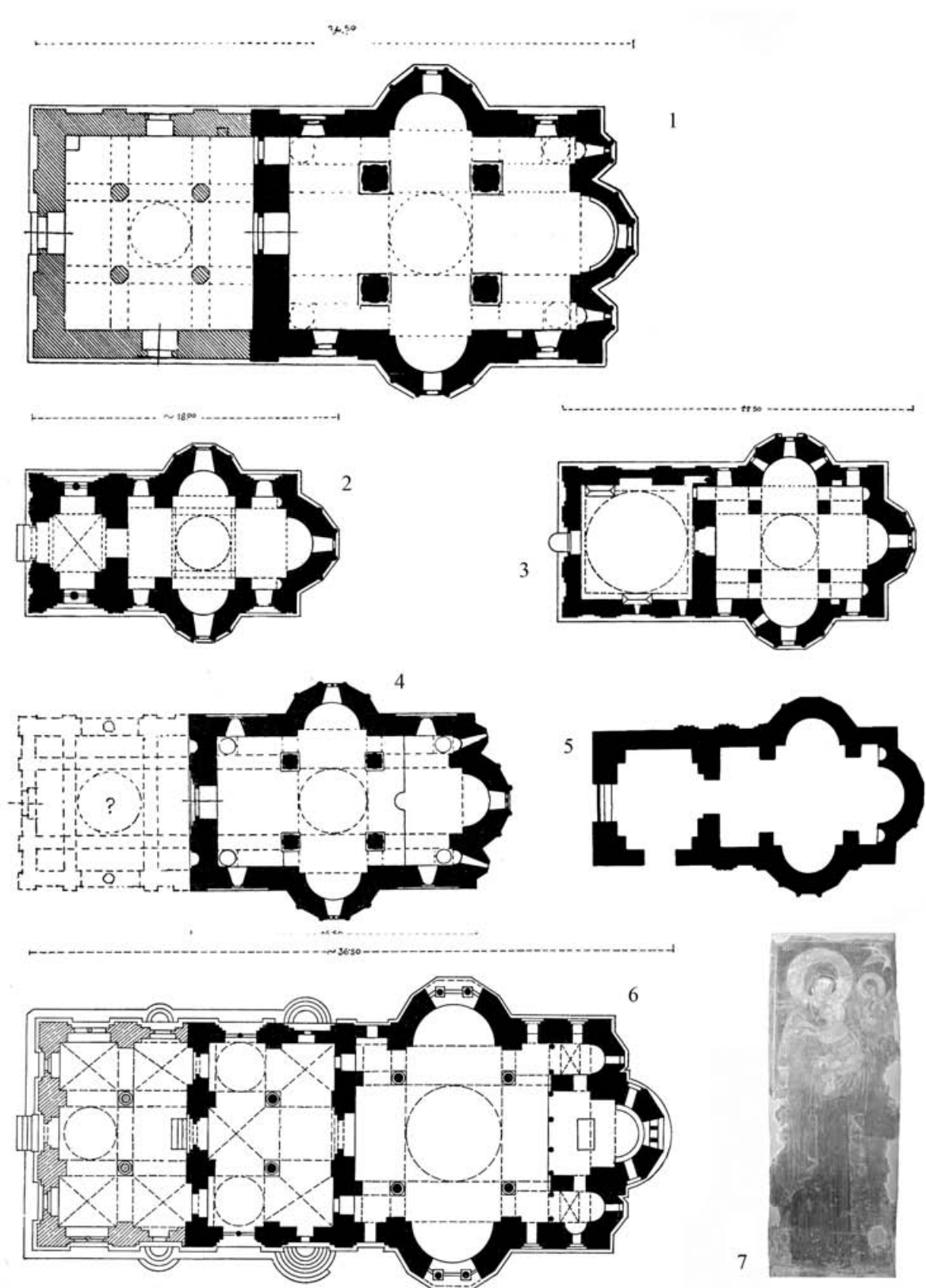
вић је својом црквом призивао старе ратнике (на неки начин) претке, Светог Димитрија, за кога заправо не знамо ко је био и да ли има неке везе са представама „трачког“ коњаника римског доба.

Док је краљ Марко у народу оставио за собом славу јунака из прошлости, иза кнеза Лазара је остала држава и надживела га преко 60 година, а и данас је у темељима савремене Србије. Његово име на јеврејском значи „Божја помоћ“. Еп је кнезу Лазару приписао избор Небеског Царства уместо земаљског, у бици на Косову. По једном тумачењу, кнез Лазар, Милош Обилић и српски ратници, тада су пред очима имали јуначке подвиге и погибију својих предака у некој давној бици, о којој се онда још певало (А. Лома 2002: 252-253), а она се збила у далекој Индији индоаријевског доба. Избор небеског царства кнеза Лазара из епа, данас не потврђује ни једна његова црква (за разлику од Марковог Манастира), али постоје писана савремена сведочанства. Монахиња Јефимија обраћа се новомученику: постигао си „да оставиш пропадљиву висоту земаљског господства и да се обagriш крвљу својом и сјединиш са војницима Небеског Цара. ...моли да православна вера хришћанска неоскудно стоји у отацтву ти, ...“ (*Похвала Светом кнезу Лазару*). На месту Косовске битке постављен је „крстоображен“ камен на коме је био натпис о бици, за који се обично мисли да га је написао деспот Стефан (Стефан Лазаревић 2009: 67-87). Овог натписа одавно нема, али је сачуван у препису и гласи:

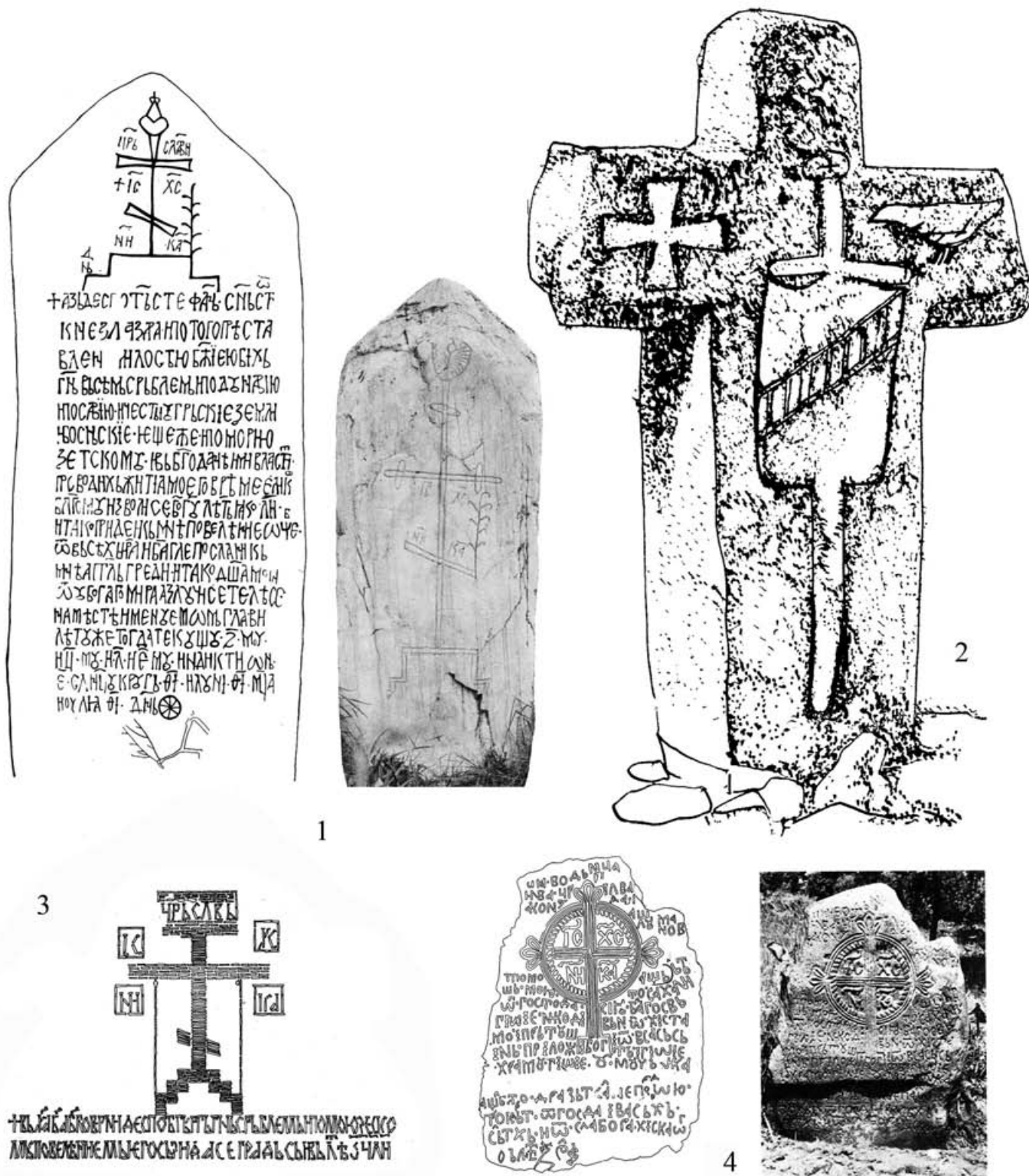
„Човече који Српском земљом ступаш,
било да си дошљак или овдашњи,
ма ко да си и ма шта да си,
када дођеш на поље ово
које се зове Косово,
по свему ћеш угледати пуно костију мртвих,
те са њима и камену природу,
мене крстозначног и као стег
видећеш како усправно стојим.
Да не проминеш и да не превидиш
као нешто залудно и ништавно,
но молим те, приђи и приближи се мени, о вољени,
и размотри речи које ти приносим,
и из тога ћеш разумети због кога узрока
и како и зашто стојим ја овде,
јер истину ти говорим,
ништа мање од живога,
да ћу вам изнети у суштини све што се збило.

Овде негда [бејаше] велики самодржац,
чудо земаљско и рига српски,
звани Лазар, кнез велики,
побожности непоколебими стуб,
богопознања пучина и мудрости дубина,
огњени ум и заштитник странаца,
хранитељ гладних и смиловање ништих,
тужних смиловање и утешитељ,
који воли све што Христос хоће.
Коме иде сам по својој вољи

¹⁰⁵ Тешко ми је назвати их „елитом“, јер данас тај појам код нас подразумева нешто лоше.

Сл. 90. Храмови доба кнеза Лазара: 1. манастир Ресава; 2. Лазарица, градска црква; 3. манастир Љубостиња; 4. манастир Раваница; 5. Милентија, придворска црква; 6. Хиландар (припрата); 7. Мати Божија Хиландарска, Конче.

Сл. 91. Крстообразени споменици: 1. споменик постављен на месту смрти деспота Стефана, Марковац;
 2. крстача са приказаним штитом и мачем, Бихово у Поповом пољу; 3. Смедерево, натпис деспота Ђурђа Бранковића,
 „господина Србљем и Поморју Зетском“ из 1430, изведен опеком на градској кули; 4. споменик са повељом о даривању
 цркве из 1592. г., Горња Битиња, Сиринићка жупа.

и са свима својима, безбројним мноштвом,
колико је под руком његовом.
Мужеви добри, мужеви храбри,
мужеви, ваистину, у речи и у делу
који се блистају као звезде светле,
као земља цветовима шареним,
одевени у злато и камењем драгим украшени;
многи коњи изабрани и златоседлани,
сведивни и красни коњаници њихови.
Свеплеменитих и славних
као какав добри пастир и вођа,
мудро приводи словесне јагањце
да у Христу добро скончају
и [приме] мучења венац
[и] вишње славе учесници буду.
И тако сложено велико безбројно мноштво
заједно с добрим и великим господином,
храбром душом и вером најтврђом,
као на дворану красну и многомирисну храну
на непријатеља се устремише
и владајућег змија згазише
и умртвише дивљу звер
и великог противника
и неситог ада свепождрљивца,
велим Амурата и сина његова,
аспидин и гујин пород,
штене лавово и василисково,
па са њима и не мало других.
О, чуда Божијих судбина,
ухваћен би храбри страдалац
безаконим агаренским рукама
и крај страдању добро сам прима
и мученик Христов постаје
велики кнез Лазар.
Не посече га нико други, о вољени,
до сама рука тога убице, сина Амуратова.
И све ово речено сврши се лета 6897,
индикта 12, месеца јуна 15. дан, у уторак,
а час је био 6. или седми,
не знам, Бог зна.“

Натпис делује као сажет садржај живописа Марковог Манастира. По сведочењу овог натписа, кнез Лазар је као добар хришћанин, по слободном избору свом и српских коњаника, пошао у битку, и сви су били спремни да погину и постану узор жртвовања. Изабрали су учешће у небеској литургији, оној описаној у Марковом Манастиру, зато у натпису пише да су обучени у свечане одежде односно достојне свадбене хаљине (Мт 22. 1-14). Њихови коњи такође су спремни за жртвовање у борби, по старом предању, и о

њима ће бити још речи. Кнез Лазар је мудро, подобно Добром пастиру (Христу), српске племиће ваљане душе и тврде вере, учинио причасницима вишњег славља, кроз мучеништво, као словесне агнеце (Агнец се на Литургији претвара у тело Христово, уп. стр. 301), да заврше земаљски живот у Христу. И убили су Мурата и једног његовог сина, утемељивача Отоманског царства (он је увео данак у крви и јаничаре), великог противника, заправо самог Ада, смртносног за душе оних који су се одрекли Христа. То је био подвиг надахнут евхаристијом, а Тајна вечера и прво причешће апостола Великог четвртка слављено је у Марковом Манастиру (Л. Мирковић 1961б: 87-88). Ту је било и древно српско предање, стари завет: за испуњење Божије воље и слободу ваља се борити са непријатељем, погубити и бити убијен. То није било пуко показивање јунаштва и силе, као код Германа. Зато Косовски избор Царства Небеског не може бити некаква накнадна хришћанска прерада историјског догађаја, јер је кнез Лазар као (православни) хришћанин заиста изабрао Царство Небеско, оно приказано у Марковом Манастиру, да би спречио преверавање.

Косовски стег, знамење, могао је бити обликован као крст, или као стуб и плоча са урезаним крстом. Споменик у виду усправљене плоче са великим урезаним крстом изнад опширног записа, постављен је на месту смрти деспота Стефана, данас Црквина у Марковцу код Младеновца (сл. 91. 1). У Горњој Битињи у Сиринићу и данас стоји велика плоча са урезаним крстом и задужбинским натписом из 16. столећа (сл. 92. 4). У Херцеговини има усамљених надгробних камених крстова, високих 2-3 м. Њих са косовским каменим стегом повезују представе оружја (копље, мач, буздован, коњанички штит), јер показују да су подизани ратницима. Такав је крст у Поповом пољу у Бихову поред Мркоњића и Завале (сл. 92, 2). Крст и оружје на први поглед не би требало да буду заједно, али и употребљено оружје може бити посредник за спасење душе, ако се употреби како ваља, по примерима из Марковог манастира. Косовски стег био је својеврстан надгробни споменик, камени гуслар и сведок испуњеног завета по предању ПЦС. Кнез Лазар, и за рат спремни српски одличници¹⁰⁵, урадили су тада оно што је требало за спас народа у времену, да народ остане на правом Путу.

Сведочење мрамора

Не знамо како је схватана смрт и какви су све погребни обреди обављани у 14. столећу, осим оног што данас примењујемо. Давно је било странцима упадљиво да Срби спаљују неке своје покојнике са коњем. Громиле, подизане до 12. столећа, сведоче о упорном чувању древних обреда. Од 14. столећа шири се постављање камених надгробних

мрамора, обликованих вероватно по изгледу дрвених споменика на громилама. Рељефи на њима одражавају различита српска предања из прадавних времена. „Мрамор“ је уобичајен народни назив за камене надгробне споменике, особених облика, које данас често зову новоуведеним називом „стећци“¹⁰⁶. Због ћириличних натписа одређују територију докле православни Срби живе на запад у 14-15. столећу (до правца Бенковац – Градачац – Глина).¹⁰⁷ Појединачно их има у Мађарској до Словачке (постављају их српске избеглице), а нема их у Бугарској и Грчкој. Наравно, без прекида су над гробовима постављане обичне плоче, често у Поморју и свуда у црквама. Овде ћу сасвим сажето приказати неке од мраморова који преносе предања из преисторије, тада жива, до нашег доба. Они се разликују од истовремених надгробних споменика других православних народа, као и од оних римокатоличких, који примењују приказе покојних на одру или ћивот.

Прва и најстарија група мрамора је у облику камених ћивота; раширени су у сливу Мораве у 13-15. столећу, у два вида (сл. 92). У црквама је прављен ћивот, шупљи, састављен од камених плоча, постављан изнад или поред гроба; у њему су накнадно сахрањиване мошти владара или архиепископа извађене из гробница, уколико се покажу да су свети. Одозго су зарубљених ивица; бочне стране владарских украшене су једноставно по ивицама, а они архијерејски понекад и богатим представама одређене хришћанске поруке, по свим видљивим површинама. Изван црква нема шупљих споменика, али их подражавају обликом. Изнад раке или гробнице саграђене од наслаганог камена, налази се озидано постоље, покривено ужом каменом плочом зарубљених ивица, обично од белог мермера или каквог другог бољег камена. Такве плоче могу имати натпис, понекад грб или неко знамење. По правилу су постављане само властели, често замонашеним, од 13. столећа до турског освајања. Од Подриња до Требиња и Конавала и даље на запад преко Босне до Поуња, око црква и у црквама, постављају се такви мраморови у виду дебљих и ширих плоча и без зарубљених ивица, или једва зарубљених, такође на постољима (Конавли, Тврдош, Бобовац, Крупа). Има примера сахрањивања покојника (Павловићи) у дрвеним саркофазима налик ћивотима или античким саркофазима од камена (сл. 92. 1).

Друга група мраморова обликом приказује различите дрвене зградице подизане над гробовима, а некада вероватно на громилама (Ђ. Јанковић 1998б: 122-124). То се види по рељефној обради површина неких мрамора, којом је подражаван дрвени споменик – греде у зидовима и кров од шиндре (сл. 93). Вероватно су слично изгледали дрвени споменици над гробовима спаљених покојника осталих Словена, можда још у дубокој преисторији.¹⁰⁸ То је најбројнија група мраморова у употреби властеле и властелчића на подручју илирске Далмације (између Ибра и Поуња), нарочито у првој половини 15. столећа. Могу бити у виду здања са зидовима без отвора а под кровом, или у виду кућица без зидова, са кровом на стубовима. Мрамор је такође могао бити одозго раван и служити као сто, да би се на њему јело приликом помена, или да се на посебно обликованим местима оставља жито и мед као тризна, и храна за путника намерника. На њима су честе различите рељефне представе. Има их и сасвим простих, сведених на мање или више правилне плоче, са или без рељефа.

Најзнаменитији је мрамор богатог украса са гробља на Црквини у Доњој Згошћи, уз Какањ (Ђ. Стратимировић 1891). Био је удаљен десетак метара северозападно од темеља цркве окренуте истоку, брода величине 5,5 x 8 м; данас је у Земаљском музеју у Сарајеву. Мрамор је исклесан уједно са постољем, одозго завршен „кровом“ на две воде; дуг је 2,65 м, широк 1,39-1,47 м, а висок 1,69 м

¹⁰⁶ Аустријска наука је увела израз „стећци“ за мраморе Босне и Херцеговине, што је даље развијано у социјалистичкој Југославији (енциклопедије М. Крлеже), да би се начинила разлика према таквим споменицима источно од Дрине, иако се сви у народу називају „мрамори“. Приписани су тзв. богумилима, иако се налазе и на тлу државе Немањића и потоње Деспотовине, у портама српских манастира, као што су Тврдош, Милешева, Добрун, и уз низ православних цркава. Испало би, да је тачно, да су „богумили“ освојили дотле православно Захумље (потоња Херцеговина), као и Подриње, Далмацију. Народ је понегде заборавао старе називе и упознавши нове „стећке“ насео на пропаганду, и поверовао да ти споменици припадају некаквим јеретцима који су ту наводно живели пре њих. И онда су сами почели да уништавају мраморове својих предака, и тако наставили дело Аустроугарске (Свети Спас, Шћепан Поље, Добој, итд.). Поред тога, због принудних сеоба је изгубљено сећање на припадност старих гробаља, па су називана Латинским, Маџарским, Јеврејским, Грчким гробљима...

¹⁰⁷ Данас римокатолици (= „Хрвати“) чине покушаје да те споменике прогласе за хрватске или влашке, бошњачке, не би ли доказали да нису православни. То је чиста пропаганда, заснована на ставу да довољно често понављана лаж постаје истина. Археолози и антрополози знају ко су прави историјски Хрвати, а они и данас живе у областима Хрватске.

¹⁰⁸ Надгробни споменици Источних и Јужних Словена у 9. столећу, дрвени код првих и камени код других, имају отвор на источној страни, где је остављана храна за душу покојника, јер се сматрало да је заробљена док се леш сасвим не распадне. Истовремени српски споменици, као и средњовековни мрамори, не одражавају ништа слично.

^{108a} Према истом члану Законика, свита (свечана хаљина) и златан појас остају сину. Појас је саставни део свештеничке богослужбене одежде, а опасује се са молитвом „Благословен Бог Који ме опасује силом и учини беспрекорним пут мој, Који ми укрепује ноге као јелену и на висину ме поставља.“

(са постољем 2,09 м). Све четири стране су украшене рељефом као резбаријом у дрвету (Т. 26). Некадашњи ћирилични натписи нису читљиви. На западној страни, над главом покојника, где се поставља крст, само су шаре одређеног симболичног значења. На источној страни је у средини приказан владар са брадом који седи, дигнуте десне руке, а са обе стране су два мушкарца у дугим хаљинама (огртачима). Иза је приказан замак са кулама и капијама, а у једном лучном отвору је нека представа (лик супруге покојника?). У доњем појасу приказана су два оседлана и пропета коња које за узде држе два човека. У средини је несумњиво приказан покојник, владар, по свој прилици бан Стјепан II (1314-1353). Уз њега су властелини, којима је владар преко коња дао власт, и тако показао своје самодржавље. Бан Стјепан II је био унук краља Драгутина по мајци, дакле брат цара Душана.

На горњој половини северне бочне стране приказана је поворка коњаника како јашу на исток; први коњаник (покојник) у руци држи жезао са крином а његови пратиоци копља. Изнад њих су натписна поља. То су четири витеза у пратњи владара, оног приказаног на источној страни мрамора како седи испред дворца. На јужној бочној страни, у доњем ужем појасу, приказана су четири витеза на пропетим коњима окренутим истоку, са приклоњеним копљима у поздраву коњанику на пропетом коњу са копљем окренутом према њима, што је опроштај са покојником. Приказивање управо четири витеза на коњима има древни значај. У манастиру Иловици је нађена надгробна плоча на којој се спомиње трећи витез цара Душана, Ђураш. Можемо препоставити да су уз српског владара била управо четири избрана витеза. Подсећам на четири бана из *Љетописа* (ЉПД 1988: 114-115), који су заповедали војском у четири дела државе, пре Војиславића. Четири коња подсећају на оне Лисипове из квадриге, који су стајали од доба цара Константина Великог у Цариграду, а по паду у крсташке руке 1204, пренети су у Венецију. Анђео објашњава пророку Захарији да су четири коња која види, односно четвора кола, четири небеска ветра који излазе испред Господа, и послата на четири стране света; коњи врани отидоше у северну земљу, и тамо је добро (Зах 1. 8-11, 6. 1-8).

Коњ је саборац ратника (Јез 39. 20; Отк 19.18), јак је, рже, копа земљу, весео је од силе, иде на оружје, смије се се страху, не плаши се од мача и оружја, не може да стоји када чује бојну трубу и вршти (Јов 39. 22-28). Такав је златоседлани бојни коњ Светог Димитрија у Марковом манастиру. Свети Теодор Стратилат убио је дракона коњем и мачем (ЖС, 8. фебруар). По предању, Света царица Јелена, мајка цара Константина Великог, је од четири клина из крста на коме је разапет Господ, један бацила у Јадран да умири море, један је укован у шлем цара Константина, један у жва-

ле његовог коња, а четврти је дат саветницима цара (ЖС, 14. август – Крстовдан). Масуди пише да је са умрлим вођама Срба спаљиван и њихов коњ. Из Ргведа и Упанишада видимо велику улогу коња у космогонији Аријеваца Индије. Од делова коња је начињен свет, а владар на самрти је жртвовао коња, да би души отворио врата космоса, односно сједињењу са божанством (Р. Ивековић 1991: 81-83); биће да су и у Индији спаљивали коња са владарем. Коњ ће дуго остати саборац и сведок слободног човека. Краљ Драгутин је приликом абдикације предао брату Милутину коња и оружје. Према Душановом законнику, „добар“ коњ и оружје умрлог властелина предавани су владару (*Законик* 1975: 175; 1981: 183).^{108a} По натпису на косовском крстоображеном камену, кнез Лазар је у битку повео мужеве добре, многе изабране и златоседлане коње и красне коњанике. Има приказа на мраморима где жена (удовица) држи за узду коња на коме је јачак (покојник), као на крстачи код Никшића (Т. 95. 10). На неким представама слуга (?) држи за узду оседланог коња (сл. 96. 4), као и на надгробним споменицима римског доба илирске Далмације (сл. 25. 1). О тим древним временима сведоче код Срба топоними као што Коњска или Кобиља глава, и многи слични (Ђ. Јанковић 1997: 125-126).

Дакле, учесници битке на Косову, заправо битке за Небеско Царство, насликано у Марковом Манастиру, били су и коњи, каквог јаше Свети Димитрије и какве Арханђео Михаило даје Светом Флору и Лавру, а такви су и коњи „подунавских коњаника“. То сам Бог дарује коње мученицима да би стигли у небеско царство, односно духовну снагу да победе смрт. Коњи су саборци ратника и сапутници покојника, као сведоци његовог добро изабраног пута. То је првобитно значење „жртвовања“ коња, његово враћање Богу, а не полагање блага у гроб, да би га покојник користио у свету умрлих, као у обредима паганских народа.

У горњем појасу јужне стране мрамора из Згошће приказано је дрво изнад владара на источном крају (Т. 27. 6), а над четири витеза симболичне кружне шаре. Дрво је на врху седам приказаних брегова, са крином у подножју, подударно крину испод Крста на Голготи, приказаном на саркофагу патријарха Саве IV у Пећкој патријаршији (сл. 97. 4); ту је крин симбол васкрслог Христа (Н. Богосављевић 2001). То је дрво живота и ту је порука јасна. Дрво има седам грана завршених цветовима и још две на којима је по птица. Две птице могу бити Свети Симеон и Свети Сава, јер у Хиландарској повељи Стефан Првовенчани пореди Свету Гору и брата Саву са цветним дрветом и птицом која је песмом дозвала оца, Светог Симеона, да нађе Спас (1988: 56-58). То је сјајан пример како надгробни споменик одсликава поруку познату из рукописа, и шта су били идеали о којима се разговарало на српским дворовима. Цветно дрво

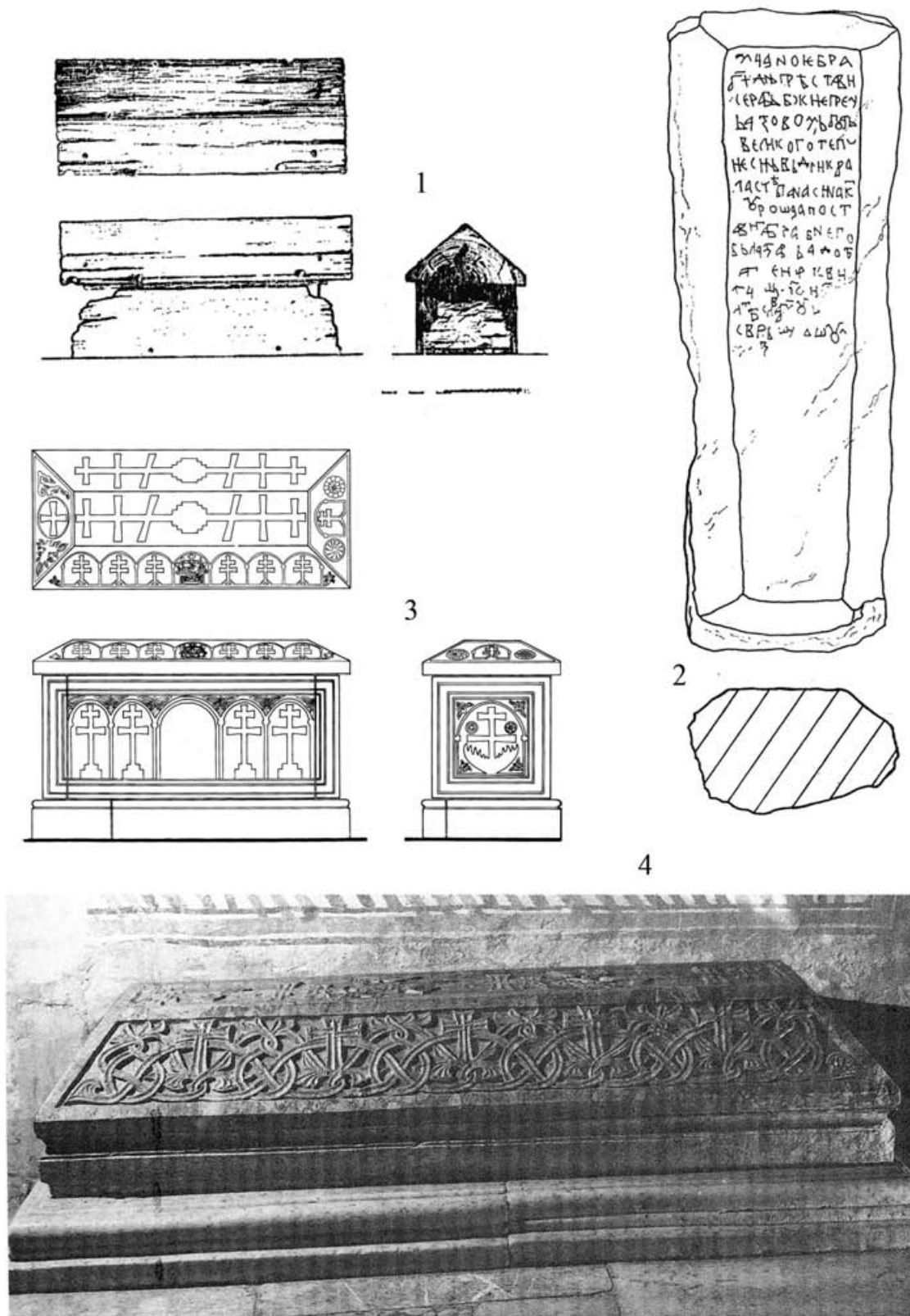
са грождем и крином на врху, приказано је и на наслону каменог судијског престола Павловића из Буковице код Коњица (А. Кучан, Ђ. Мазалић, 1955; М. Вего 1970: бр. 8); ту је суђење морало бити праведно (Т. 27. 4-5). Дрво живота приказано је први пут на једном надгробном споменику римског доба нађеном у Стоцу (Т. 27. 1-3).

Доњи појас на северној страни мрамора из Згошће подељен је на четири поља помоћу три дрвета са по крином у корену: у првом са истока је ловац са луком и стрелом упереним на јелена у другом пољу; у трећем је ловац са два пса и копљем упереним на вепра, а изнад је шлем са челенком; у четвртном је приказан лав везан ланцем за дрво живота, а изнад њега је слободан змај. Лов на јелене је честа представа на мраморима, јелен има своју исконску улогу у погребним обредима неких народа, и о њему ће бити речи ниже. Лов на вепра се ретко приказује, ни он није случајан али има друго значење од лова на јелена, мада нејасно. Налазимо га на плочи великог казнаца Неспине из околине Високог (М. Вего 1970: бр. 247). Чувен је лов на Калидонског вепра, опеван и често приказиван у старогрчком доба. Везан лав је нека побеђена и уклоњена сила, можда демонске природе, или људска природа. Змај такође представља неку силу, али очигледно добру, јер је слободан. Таква слична али грубо израђена слика налази се и у Бољунима код Стоца, на прочељу једног мрамора (сл. 94. 5). Са десне стране дрвета је везан лав, а са леве је слободан змај; ту је натпис Грубача, клесара споменика: „Молим се Боже, помилуј ме милошћу твојом“ (М. Вего 1970: бр. 63).

Јелени се приказују још од Старијег каменог доба, Палеолита, понекад заједно са рибама, чак и човек под јелењом личином са роговима на глави. У једном кнежевском бронзано подобном гробу евроазијских степа под хумком, у кола са покојником били су упрегнути коњи са јелењим личинама и роговима – коњи су прерушени у јелене. Има примера сахрањивања јелена у преисторијским насељима, као што има и појединачног сахрањивања (значајних) људи. На „јелењем камењу“ из Старијег гвозденог доба евроазијских степа, приказани су мртви или заспали јелени, подвијених ногу – можда приказују душе убијених непријатеља. Понекад су тако приказани јелени на златним плочицама, стављеним на очи сахрањеног покојника у степама скитског доба, а по обреду описаном за спаљивање покојника у Индији. Другачији је смисао представа јелена изван степа. На једној посуди Лужичке културе Пољске, приказан је лов на јелене луком и стрелом, са коњаницима и јахачима на јеленима; код Илира има појединачних представа јелена и у поворци, на металним деловима ратничке опреме (сл. 95. 1-2, 4). У Боки су у Липцима код Рисна на стени у поткапини приказани јелени белом бојом (креч?), заједно са „свастиком“ (познатом и на мраморима), а приписани су преисторијским Илирима. Сличан петроглиф из раног историјског доба забележен је чак на Тибету. У Прилепу, у граду краља Марка (Маркове Куле), на стени поткапине, „насликан“ је кречним малтером лов коњаника копљима на јелене, као на мраморима, али са више и коњаника и јелена. У Чачку је на заобљеном делу мермерног римског стуба урезана сцена лова на јелене, такође са више учесника. Али најчешће је на мраморима приказано како коњаник са копљем и често са псом, понекад и пешак са луком и стрелом, „лове“ јелена.

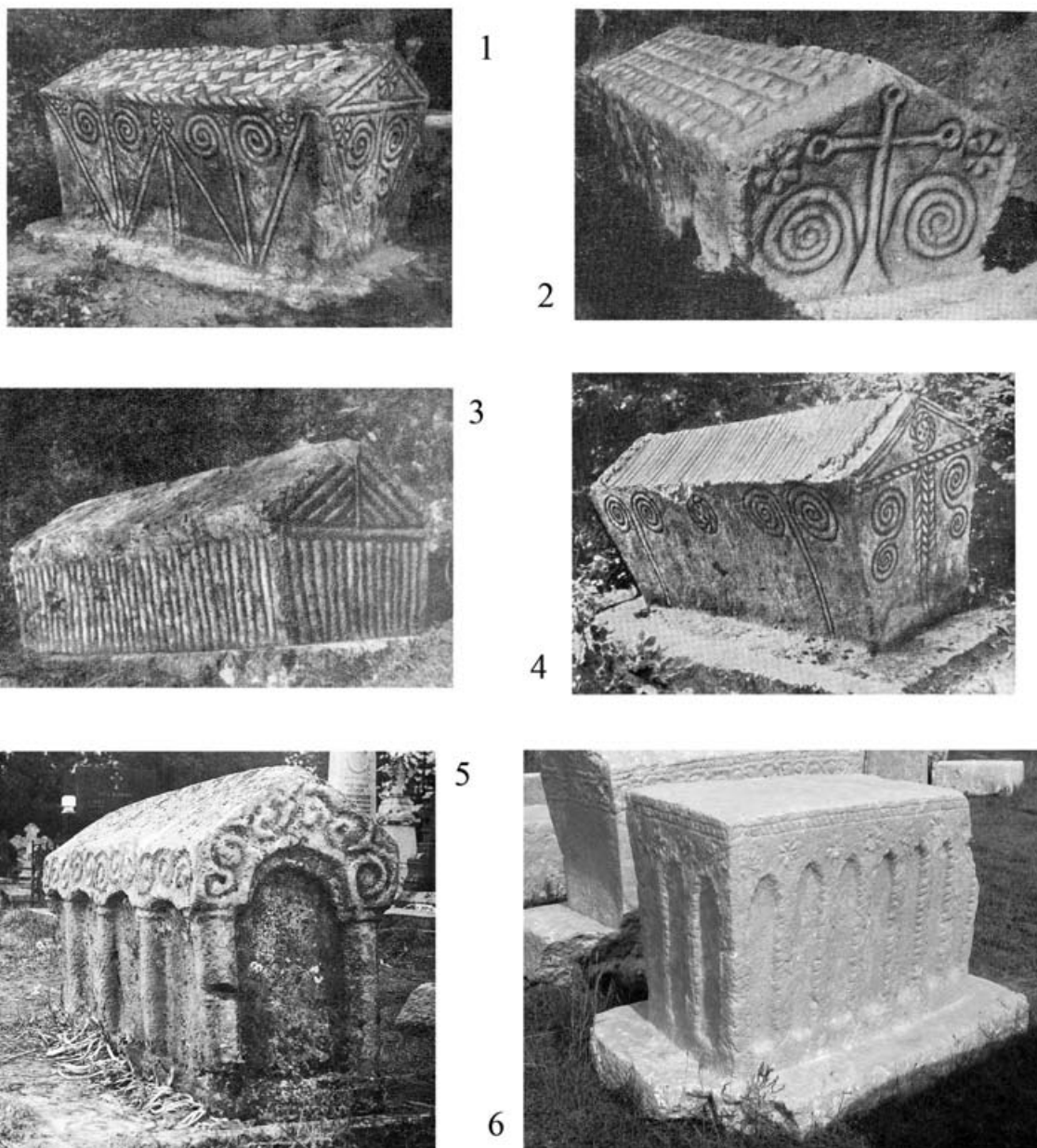
У ризници римокатоличке цркве у Перасту чува се једна бела тканина, са представама јелена, кантароса, двоглавих паунова, обичних паунова, птица и шара, везених црвеним и плавим концем. Као урезан цртеж, јелен се налази при дну споменика постављеног деспоту Стефану на месту где је умро, у Марковцу,

¹⁰⁹ У житију се бележи да је био високог војничког звања и војсковођа под царевима Веспасијаном и Адријаном, што би значило да је умро са 70-80 година. Вероватно је страдао у време Трајанових прогона хришћана.

Сл. 92. Мрамори као саркофази (шупљи): 1. дрвени саркофаг Павловића, Павловац код Сарајева;
 2. надгробни споменик Јефрема Ђурђа, Ваљево, некада је био уграђен на постолје изнад озидане гробнице;
 саркофази архиепископа Данила II (3) и архиепископа Саве II (4), Пећка Патријаршија.

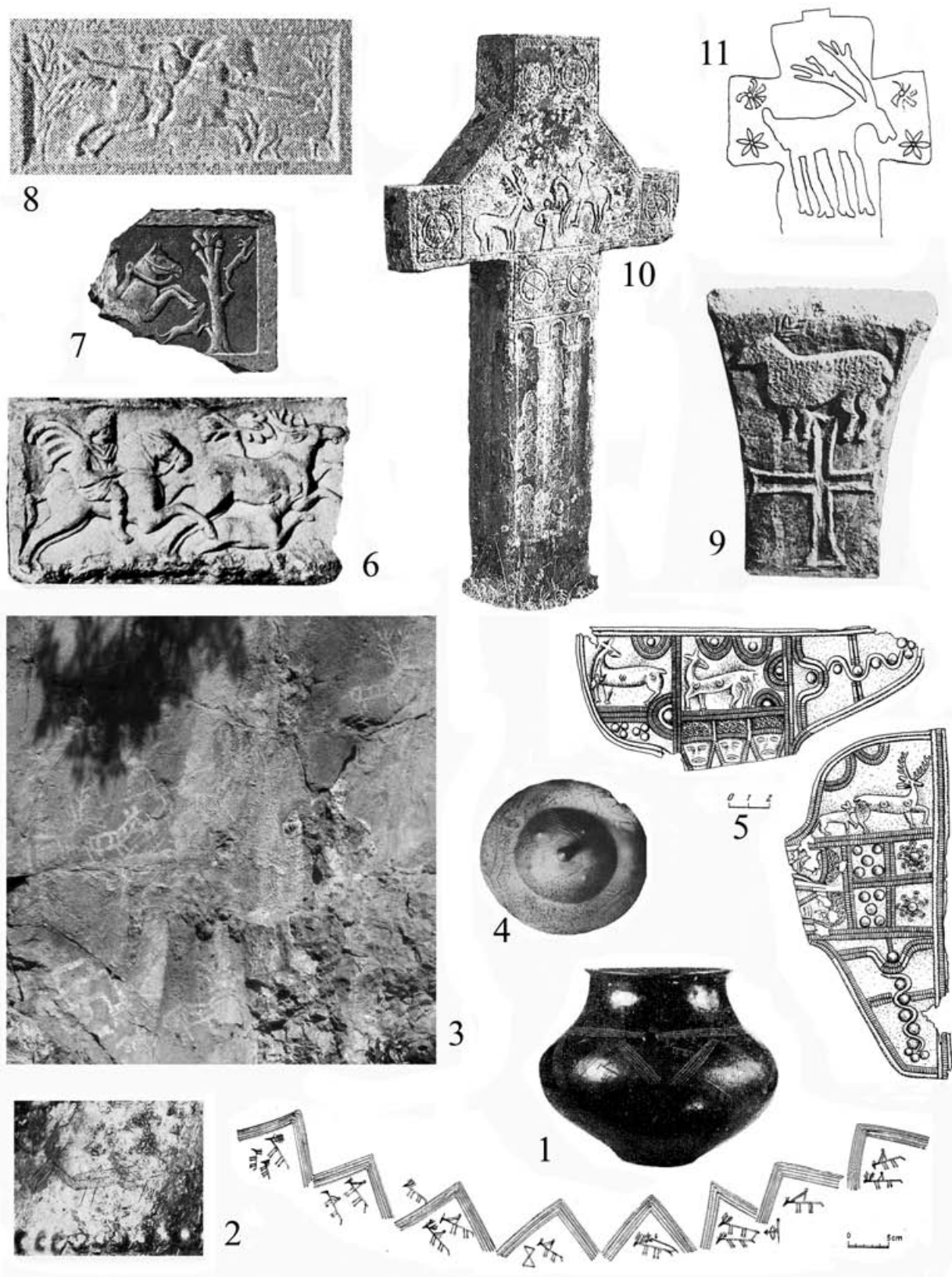
- Промотивна СКРАЋЕНА верзија књиге (без другог и трећег поглавља, закључка, библиографије, табли са илустрацијама и карата)
- Продаја: Књижара Богословског факултета СПЦ, Ул. Краља Петра бр. 2, Београд, тел: +381(0)11 2183 991 (цена 1.300 динара)
- Е-издање „Пројекат Растко“, www.rastko.rs

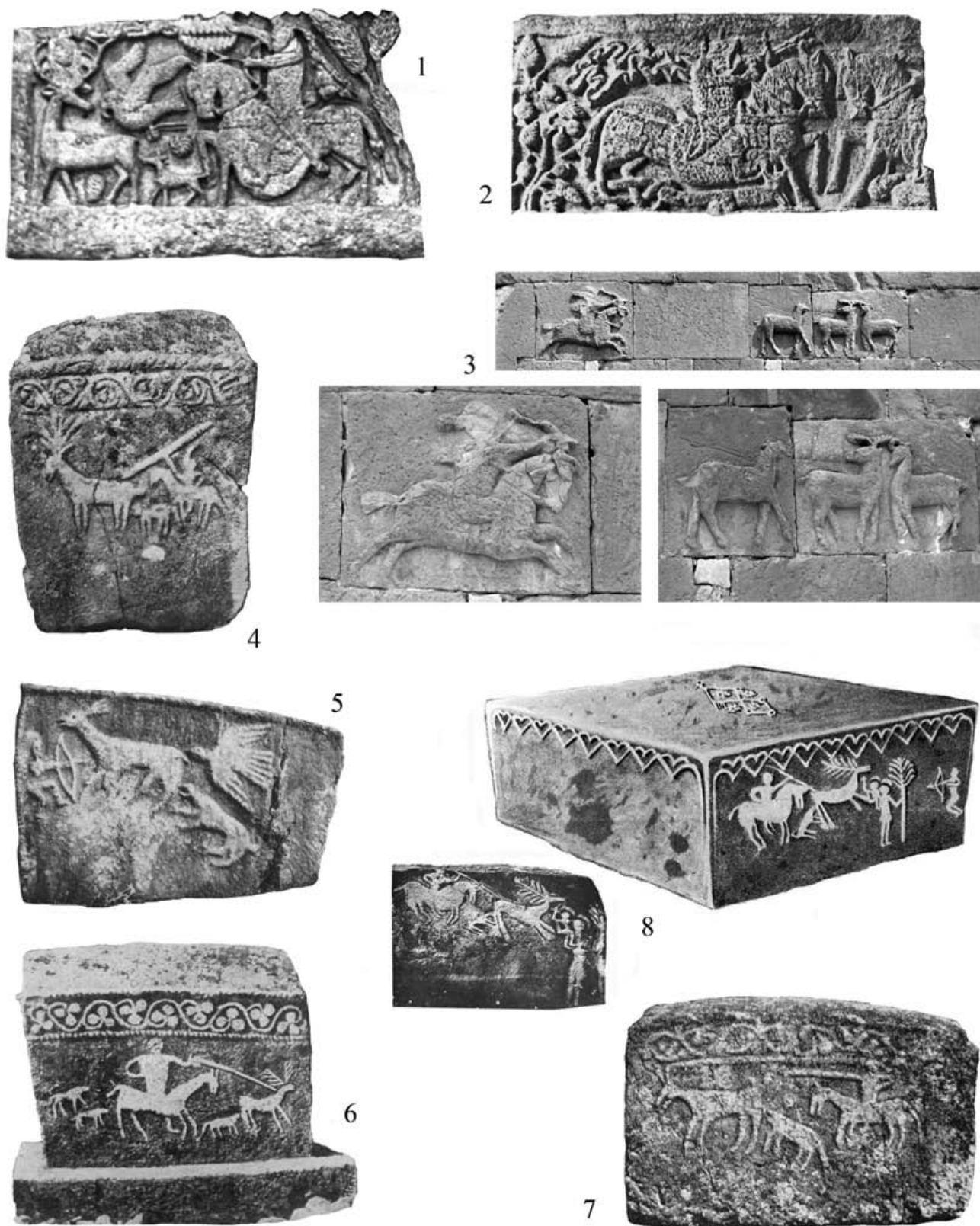
Сл. 93. Мрамори у облику зграде: 1-4. околина Олова, Крижевићи (1, 4), Јела Шума (2), Клиса (3);
5. Никшић; 6. Радимља код Стоца.

Сл. 94. Необичне представе на мраморима и Часној трпези: 1. манастир Кастаљан на Космају, јелен урезан на плочу Часне трпезе (лево на ивици је видљив старији римски рељеф); 2. Ждријеловићи у Љубомиру код Требиња, покојница на јелену; 3. околина Сплита (= сл. 96. 4); мрамор из Бољуна код Стоца (4-5), ала (?), изнад су коњ па пас (4), лав везан за дрво живота и змај (5), исто на мрамору из Згошће (6); 7. удовица између змаја и покојника, Пољиц код Коњица.

Сл. 95. Представе јелена из различитих векова: 1. обредна посуда са приказом лова на јелене, Лази код Вроцлава, Пољска, Лужичка култура; 2. Горња Винча код Рогатице, јелен урезан у илирски оклоп за потколеницу; 3. поткапина у Липцима, Бока, слике јелена изведене кречом (?); 4. илирско дугме са урезаном поворком јелена, Крехин Градац код Читлука; 5. бронзане оплате са коњског оглава, Бубуеч код Кишињева, крај старе ере; надгробни споменици са представама лова на јелена код „Илира“ римског доба, Виминацијум (6), Лисичићи код Коњица (7) и Бригечија (8); 9. јелен на капителу 6. столећа из Клобука; 10. Растовац код Никшића, крстача на коме удовица поред јелена држи узде коња кога јаше покојник; 11. надгробни крст из Ђураковца код Пећи, 19. столеће.

Сл. 96. Лов на јелена: 1-2. представе на плочама олтарске преграде, Цебелда, Абхазија; 3. рељеф на зиду цркве у Атени, Грузија; 4, 7. Дувањско поље; 5. Черин код Мостара; 6, 8. Баревитште код Лиштице, (8) лов на јелена и Свети Симеон Богопримац са Христом, сачуван рељеф и реконструкција.

Сл. 97. Мрамори са представљеним колом: 1. бочна страна каменог „сандука – урне“ из Рибиха на Уни, крај старе ере (в. Т. 29. 2); 2. Еминово село код Дувна; 3-4. околина Сплита (= сл. 121. 3); 5-6. Радимља и 7. Горње Храсно код Стоца; 8. Бротњица, Конавоске планине.

код Младеновца (сл. 91. 1); на другој страни споменика је запис попа Вукше. Такви цртежи налазе се урезани у живопис на више места у улазу у храм Христа Спаситеља у Жичи, и у другим храмовима (Т. 30). У Ариљу је урезан цртеж јелена и запис „јелене хватати“ (М. Панић-Суреп 1988: 164). Зато такве графите треба схватити као вид молитве. У Бугарској нису бројни цртежи јелена, а лов на јелена приказан је само у Плиски (са сунцем изнад) и Преславу (Д. Овчаров 1982: Т. 35, 42, 85.1). На Преспанском језеру су између испосница, поред икона и крстова, насликани јелени и срне (Ј. Цвијић 1911: 730). На мраморима понекад покојница стоји на јелену или покојник јаше јелена (Љубомир, Хутово) у загробни свет (сл. 94. 2, 97. 6). У Растовцу код Никшића приказано је на мрамору како удовица приводи јелену покојника на коњу (С. Раичевић 1992: сл. 82); ту је јелен у неку руку посредник до Спаситеља.

На каменим крстачама може у средини бити приказан јелен, као у Развођу код Книна и на једном примерку пренетом у Сплит. Некада је тако на крсту приказивано јагње, Агнец Божији, Исус Христос, што би указивало да је јелен могао имати слично значење. Агнец је на проскомидији извађен део просфоре који се на Литургији претвара у тело Христово за евхаристију. Агнец, јагње, је прасловенска реч, сродна речи „огањ“. Ватра или огањ је латински ignis, а Агни је индијски бог огњишта. Агни је посредник између богова и људи; да би покојни доспели на небо, мора тело да им се очисти у огњу спаљивањем. Као да је постојало прошто о јагњету – Исусу Христу, преправљено у бога Агнија (као што је измишљено златно теле), и уведено је спаљивање умрлих. У манастиру Кастаљану на Космају, на плочи Часне трпезе, урезан је цртеж јелена (сл. 94. 1). Јелени на византијским подним мозаицима и рељефима цркава 6. столећа тек су буквална слика псалама, односно побожних људи жедних воде живе – Христа, као што су јелени жедни изворске воде. Изузетак је јелен приказан над крстом на капитулу из Клобука (сл. 95. 9). Тај живи јелен симболизује ускрелог Христа после Распећа и смрти на крсту, то јест, икона је васкрелог Христа. Он тумачи и млађе представе јелена на надгробним споменицима, и сведочанство је непрекинутог живота ПЦС између 6. и 15. столећа.

Посебну пажњу привлачи околност да се такве слике јелена постепено шире, како се примицала турска окупација. Опис одласка Растка Немањића у Свету Гору полако се мењао кроз време. Прво његов брат Стефан Првовенчани пише да се одмах знало куда је отишао, затим Доментијан да је отишао у лов у гору којој не спомиње име, и на крају Теодосије пише (негде у доба краља Милутина) да је отишао у лов на јелене у гору, којој такође не спомиње име. Биће да „лов на јелене“ не треба схватати у буквалном смислу као Растков изговор, већ да су му родитељи знали да иде

у Свету Гору, али нису очекивали да ће се замонашити. Теодосије пише да Растко тражи дозволу да иде у лов, а отац му одговара „Нека је Господ с тобом, чедо, нека те благослови и исправи пут твој“, па га родитељи отпусте, „Јер не знађаху да неће тражити јелене, већ извор живота, Христа, да њиме напоји ујелењену душу своју, распаљену огњем од чежње љубави његове“ (1988: 107).

Јединствена је представа на мрамору из Баревишта код Лиштице (сл. 96. 8), где је приказан лов на јелена поред кога је човек са дететом на руци а које у десној руци држи крин. Обоје имају неки вид ореола. Иза човека је као дрво, а затим ловац са луком и стрелом упереном у њих. Ту Алојз Бенац види Светог Христофора са дететом са крстом и олисталим штапом у првом плану, налик представи на печату града Раба, а у другом плану лов на јелена (1952: 9, 47, сл. 7). Овакво тумачење нема смисла, јер које је свето дете приказано, и зашто би се приказивао Свети Христифор са јеленом? Али све се мења ако је на надгробном споменику приказан Свети Симеон Богопримац са малим Христом, који покојнику на коњу показује крин – свој Васкрс: „Сад отпушташ слугу својега, Господе, ... јер видјеше очи моје спасење твоје, ...“ (Лк 2. 25-32). Иза је вероватно приказана палмова грана, као симбол раја или Јерусалима. Дакле опет представљена чежња за Христом.

Негде после разарања Јерусалима 70. године, војвода Плакида је у лову угледао Распеће међу роговима јелена кога је гонио, а затим је са неба чуо питање Исуса Христа: „Зашто ме гониш Плакидо?“ (ЖС, 20 септембар)¹⁰⁹. Затим се крстио са породицом, добио је име Евстатије и постао великомученик и светитељ. Приказан је (сл. 96. 1) на делу плоче из поменуте Цебелде (Н. Чубашвили 1972). У Бањевићима јелен на једном мрамору има приказан крст међу роговима. У Пернику (тада у српским земљама) на зидовима спратне цркве сачувани су цртежи три јелена, а један на леђима има крст (Перник 1983: 78). Занимљива је подударност Плакидиног преобраћања са оним Савловим („Савле, Савле, зашто ме гониш?“ Дан 9. 3-7), јер је Апостол Павле запамћен у илирској Далмацији дуж пута којим је ишао, управо оног око кога су чести мрамори са представама јелена. Сећање на Апостола Павла је у 14-15. столећу морало бити неупоредиво живље него данас.

На надгробним споменицима римског доба ретко има сличних представа (сл. 95. 6-8). На споменику из Виминацијума ненаоружан коњаник са псом јури јелена који бежи (М. Mirković 1986: 121), а на споменику из Бригеџија (Комарно западно од Сент Андреје) коњаник копљем напада са леђа јелена који стоји и гледа га (В. Даутова-Рушевљан 1997: Т. 1. 3). На плочи из Лисичића код Коњица (К. Пач 1894: сл. 4) јелен, једва величине пса који га гони, као да скаче са дрвета (живота) на небо. На све три представе

приказано је и дрво. Међу шест рељефних представа приписаних позним Ски-тима на Криму, чак две или три приказују покојника са псом или копљем и јелена (О. Д. Дашевская 1989: 134, Т. 53. 7, 12).

Јелен тог предања не припада медитеранском, јеврејском или хеленском културном наслеђу, већ прадавном евроазијском. У *Старом Завету* јелен је за разлику од коња обична животиња, која тежи извору чисте воде (*Псалми* 18.8, 29.9, 42.1) или растерује отровне гмизавце својим присуством. Јелен је првобитно у преисторији могао имати улогу преносиоца душа оних умрлих који нису спаљивани, какву је потом имао Огањ – Агни за душе спаљених покојника. То би подразумевало некакво чишћење покојника (и његовог коња), можда кроз ратнички подвиг. Како год тумачили приказивање јелена, очигледно је постојање неког претхришћанског веровања заснованог на годишњем отпадању јелењих рогова и поновном израстању у још веће. Као што се природа буди у пролеће и у јесен прелази у зимски сан, тако и рогови јелена расту и отпадају. Јелени су навикли на слободу, и људи их не могу јахати ни дресирати као коње.

На слику лова пешака на јелена луком и стрелом из Згошће подсећа једно далеко и давно предање. У Индији постоји празник Шиваратри у јануару/фебруару, пред који се ноћ проводи у молитви и посту, да би од бога Шиве добили успех у животу и место у рају (*ИМ*: 316-318). По предању, неки ловац је био принуђен да гладује ноћу, јер се од поверилаца сакрио у храм Шиве; сутрадан је његов дуг платио неки поклоник Шиве, и он је одмах отишао у шуму да улови нешто за јело. Заседу је случајно поставио испод индијског вида дрвета живота, и случајно три пута изговорио име Шиве, сећајући се претходних збивања. Ноћу је дошла стеона кошута, ловац је подигао лук, али га кошута замоли да је не убије док се не олани, после чега ће се сама вратити. Ловац је пусти, а за њом и другу кошуту и на крају трећег њиховог јелена, иако га је глад све више притискала. Када су се вратили да их ловац убије, он их отпусти, јер је схватио да је грех убијати животиње. На то Шива пошале своја кола, и ловца пренесу у шивалоку – рај. Овде се види хришћанска потка, прикривена индијским поднебљем, бојама и мирисима.¹¹⁰ На неким мраморима приказани су управо две кошуте и јелен.

На мрамору из Бротњице они су приказани у доњем реду на бочним странама, а испред њих, на чеаној источној страни, покојник као ловац, на коњу са соколом у руци (**сл. 97. 8**). На северној страни једног мрамора из Радимље приказан је покојник на коњу у лову на јелена, а на источној је горе коло (обнова, рађање) а доле (спашени) две кошуте и јелен (**сл. 97. 5**). На мраморима јелена лови или коњаник са копљем и псом или пешак са луком и стрелом (**сл. 96. 4-7**). На римским споменицима коњаник са псом гони јелена (у мрежу?) или користи копље. Такве су представе и на Криму, коме је на супротној обали Азовског мора била Плинијева област Анта, или Инда неких античких писаних извора. На другој страни Кавказа, у селу Атени (Грузија) налази се црква посвећена Успењу Пресвете Богородице, подигнута у другој половини 7. столећа на темељима старије базилике, и касније обнављана. На њеном зиду се споља налази рељеф који приказује коњаника са натегнутим луком и стрелом, упереним на јелена са две кошуте (<http://www.pravenc.ru/text/76764.html>); приказана је и стрела која симболично додирује прву од кошута (**сл. 123. 3**). Најстарија таква представа, са краја старе ере, украшава бронзане оплате са коњског оглава из гроба (?) давно нађеног западно од ушћа Дњестра, код села Бубуеч у области Кишињева (В. И. Мордвинцева 2001). Приказане су две кошуте на једној оплати, а на другој јелен и пас који га прати (**сл. 95. 5**). Ова представа повезује прос-

¹¹⁰ Постоји и млађа, будистичка прича о јелену, једној од реинкарнација Бодисатве. Тај јелен је спасао неког човека из набујале реке, а када га је овај одао краљу који је хтео да га ухвати, опрости му. Затим је Бодисатва – јелен поучио краља у његовом двору милосрђу према народу и свим живим бићима; вратио се у шуму, а од тада у том краљевству птице и животиње нису убијане.

¹¹¹ „O REGEM STULTUM PETIT INFERNALE TRIBUTUM / MOXQUE PARATUR EQUUS QUEM MISIT DEMON INIQUUS / EXIT AQUAM NUDUS PETIT INFERA NON REDITURUS / NISUS EQUUS CERVUS CANIS HUIC DATUR HOS DAT AVERNUS“.

торно и временски оне на мраморима са индијским годишњим празником и добом образовања индоевропског језика.

На западу Европе прикази јелена су илустровали псалме, а у световној уметности били су плен лова владара; као идеал сличан српском јелену измишљен је једнорог. Германима је била страна индоевропска култура, чије су утицаје примили преко Словена. Зато германска митологија не може бити узор за тумачење словенских предања, већ обрнуто. У неким германским митовима јелен учествује у одласку јунака у смрт (М. Wenzel 1961: 29-30). У средњевековној легенди о Нибелунзима, главни јунак је Дитрих из Берна (Вероне), заправо готски краљ Теодорих (488-526). Када се зауставио током лова, због купања, наишао је црни јелен; да би га уловио појахао је црног коња који се оседлан изненада појавио, и са њим је нестао. Ова прича приказана је на рељефима цркве Светог Зена у Верони, завршеним пре 1135. године: краљ на коњу са псима лови јелена, који бежи ка демону у отвореним вратима пакла. По пратећем натпису,¹¹¹ краљ тражи помоћ од подземља (да улови јелена), а демон му одмах пошаље коња, па го изађе из воде и јашући стигне у земљу мртвих, одакле нема повратка ни уз помоћ коња, јелена или паса. Теодорих је био аријанац, па није православно крштен, зато је „го изашао из воде“. У 11-13. столећу, после раскола, Римска црква је словенско писмо називала готским, а Светог Методија јеретиком, па се може помишљати да је рељеф био алузија на неког српског владара и српско предање о одласку душа умрлих, и опомена присталицама православља у градовима Далмације и Италије.

Описани споменик из Згошће садржи скоро све симболичне представе познате са осталих мраморова друге групе – лик покојника са коњем, породицу (удовица), лов на јелена, ретко представљаног змаја. Избор представа је готово једнак оним на каменим урнама илирских Јапода (недостаје коло, често на другим мраморима). У Згошћи недостаје обична представа крста, али се може претпоставити да су уз мраморове постављани дрвени крстови, као и данас. На све три стране мрамора покојник је приказан на источном крају: на југу где се опрашта од својих витезова је над њим Дрво живота (= Света Гора), на северу предводи витезове у славу а под њим су лав и змај, а на истоку је приказан на престолу, у слави свога дела. Изнад 4 витеза су по 2 резбарена круга, а на западној страни су у доњем појасу 4 таква круга а у горњем такође по 2, односно четири пута по три. Ту кругови („шестани“) као да представљају тело (доњи ред), душу и дух витезова (горњи ред). Није јасно да ли је под овим спомеником био сахрањен бан Стјепан, или у цркви.

У Херцеговини је често приказивање мртвачког кола, на једној или обе бочне стране споменика, са мање или

више учесника (сл. 97). У колу играју мушкарци и жене (наизменично приказани), само мушкарци или само жене. Када је мање учесника, обично су приказана и деца различитог узраста и полова. Коло може предводити покојник, јашући на коњу или јелену, понекад са исуканим мачем, или светитељ са ореолом – слава. Дакле, коњ, јелен и светитељ су на неки начин изједначени, као посредници на путу у живот после смрти. У доба пред проповед Апостола Павла, на урнама Јапода приказивано је женско коло и поворке ратника на коњима. Коло би могло чинити део обреда словенске тризне. Породично или родовско коло представља обнављање кроз смрт и рађање, што је на неки начин крштење и васкрсење.

Приказивање удовице на разне начине било је уобичајено, у колу и како оплакује мужа. На неким мраморима је нарочито наглашена светиња брака и улога супруге у спасењу. Некада су се Словенке убијале да би биле спаљене са својим мужем, да би им душе заједно отишле на небо. На источној страни поменутог мрамора из Бротњице приказана је изнад покојника удовица са дигнутим рукама (у молитви), а изнад ње су сунце и месец – алфа и омега, то јест Христос (сл. 97. 8). На супротној страни приказан је на исти начин покојник, обележен натписом, а изнад је крст. Али у време сталних борби са надирућим Турцима, дакле учестале погибије ратника, супруга („подружје“) је имала улогу „посредника“ у одласку мужевљевог душе. Понекад удовица држи коње два јахача, а на неким мраморима је представа борбе налик двобоју, где два коњаника јуришају један на другог са спуштеним копљима, али је између њих жена. Пошто нема приказа судара, погинулих или рањених, то нису слике из стварног живота, већ покојник и свети ратник (слава покојника). Код Дувна је на једном мрамору (сл. 97. 2) приказана удовица између покојника на коњу и светитеља (има ореол) који је несумњиво свети заштитник, слава, који одводи покојника. На мрамору из околине Коњица (сл. 94. 7) удовица једном руком држи коња јахача – покојника за узду, а другу као у устима змаја (који не може да има узду). Изнад је почетак натписа: „+ Ва име Оца и Сина ...“, настављеног на следећој страни мрамора. У Раствовцу код Никшића приказано је на мрамору у виду крста (сл. 95. 10) како удовица приводи јелену покојника на коњу (С. Раичевић 1992: сл. 82); ту је јелен симбол Спаситеља.

Из Згошће је изузетан и један стуб покривен резбаријом (сл. 124. 1-2). Средњи део је осмоугаоног пресека, висок 1,48 м, а доњи и горњи крај су четвороугаоног пресека – горњи је висок 1 м, а широк 0,44 x 0,64 м. При врху су натписна поља, са остацима ћириличне посвете. Једина страна на којој није украшено стабло је источна; на њој је у горњем делу приказан на дну као неки отвор пећине, затим

већа и мања риба, изнад њих путир и дискос приказан као прстен, окружени симболичним шарама, а изнад су сунце и месец. Путир личи на оне приказиване на олтарским преградама 6. столећа (сл. 47). Порука о начину победе над смрћу је јасна: пећина је Ад, гроб, над којим су рибе које значе Потоп и казну за грех првих, у средини је евхаристија, причешће, а изнад су алфа и омега – почетак и крај, дакле Христос. На бочним странама је на стаблу стуба приказан по висок свећњак, као они што се постављају испред иконостаса. На северној страни је обична свећа у горњем делу, а на јужној је као крст дужег доњег крака, на кругу, са различитим симболичним шарама околу (горе су сунце и месец). На западној страни су на стаблу симболичне шаре, а изнад је приказан готички прозор испуњен симболичним шарама. Ту приказани симболи подсећају на оне исклесане испод три лука са бочне стране мрамора из Вруље, данас у Пљевљима: („малтешки“) крст у кругу, двострана спирала и Андрејин крст (Ђ. Јанковић 1998б: сл. 214). У Пећкој патријаршији украс неких ћивота показује одређене сличности са мраморима из Згошће. То су вреже, витице, различите розете, двостране спирале, крин испод крста на Голготи, па и рељефни готички прозор (М. Васић 1928: 219-233; Ј. Магловски 1991).

Трећа група мраморова има облик бродова и риба, па су повезани са водом, морем и Потопом. Раширени су од Јужне Мораве до горњег Лима, од Косова до клисуре Ибра, то јест у Рашкој.¹¹² Претходно описане две групе мрамора су обликом преузеле изглед старијих надгробних споменика од дрвета, са представама намењеним сведочењу о ваљано обављеним погребним обредима. Облик треће групе је сећање на обреде који више нису вршени, на спаљивање покојника у чамцима, заправо на људска огрешења и Потоп. Из описа Ибн Фадлана из 920. године знамо да су умрли Руси спаљивани у чамцима, а они моћни у лађама (А. Гаркави 1870: 96-101). У Понорима код Калиновика нађен је испод мрамора покојник сахрањен у дрвеном чамцу (Ш. Бешлагић 1962, сл. 139; Ђ. Јанковић 1998б: 123). У Љуљцу изнад Дежева (обавештење Д. Премовић) нађен је изузетан камени надгробни споменик у виду чамца, издубљен (као да је направљен од стабла), данас је у правилном положају, а некада је можда био обрнут (Т. 28. 1-2). Уобичајени су надгробни споменици у виду натрашке окренутог брода - шајке, са приказаним даскама од којих је начињено корито (Т. 28. 3). Понекад имају неке особене облике. Када је убијен Свети Глеб 1015. г., по једном житију прво су га сахранили између два брвна и покрили шајком (*Сказанія о святых Борисе и Глебе*, 1860: 93). Ту је и обичај „пуштања воде“, вешање одеће умрлих поред потока, итд.

На мраморима друге групе ретко има приказа риба, као у Згошћи. Повезивање риба и смрти има корене у најдубљој прошлости, јер рибе живе у мору, воденосланом гробу како га зове Доментијан (1988: 197); море је мора, смрт, као и Морава. Делује невероватно, али у време Косовске битке има и великих надгробних споменика у виду риба, начињених од необрађених облутака насталих дејством воде, можда управо у доба Потопа. Само су два мени позната примерка додатно обрађена, тако да нема сумње да представљају рибе (Т. 29. 4, 6). Један се данас налази изложен у храму Светог Николе у Куршумлији, а нађен је у оближњем световном гробљу уз цркву посвећену Пресветој Богородици на ушћу Бањске (М. Ивановић 1984: 41-42; Ђ. Јанковић 2009б). Има приказане очи и шкрге, а на хрбату се налази натпис у коме је наведено да споменик поставља брат брату. По облику слова натпис је из друге половине 14. столећа и показује да споменик припада умрлом властелину, несумњиво прописно опојаном. Недавно је такав споменик, са још упадљивије приказаним очима али без шкрга и

¹¹² Ово отвара нека важна питања, јер то је простор где има података о насељавању Источних Словена – Руса, што даље води до тумачења имена Рас – Рус, Рашко – Руско, што још даље води новим тумачењима у расправи о томе да ли су некадашњи Руси били Словени или Варјази – Викинзи, или нешто треће. Масуди повезује Србе и Русе, тако што пише да и једни и други као Индуси спаљују своје вође са коњем (А. Гаркави 1870: 129, 136-137), што се не подударе са Ибн Фадлановим описом спаљивања у чамцу – лађи. Тумачење те везе упућује на доба аријеваца.

¹¹³ Пре неколико година Американци су почели ископавања тих гробаља у Монголији; занимљиво је да још нема на интернету података о њиховом ДНК, хаплогрупи, и другим антрополошким анализама.

натписа, нађен на гробљу у Љуљцу више Дежева у Расу. Слични надгробни споменици од издужених облутака нађени су уз цркве у Светим Врачима код Лешка, Мрамору код Лепосавића, Петровој Цркви у Расу, на Звечану и другде у Ибру, код Светог Јована у Затону на Лиму, а нешто неправилнији у манастирима Давидовици и Милешеви, у Истоку. У Светом Ахилију у Ариљу постоје урезани цртежи риба на живопису (М. Панић-Суреп 1988: 163, 165). Једну од њих остима хвата невешто учтан мушки лик, можда са ореолом, обележен као „Георгие“, а поред је натпис „рабъ Бжие Марко“ (сл. 128. 1). Претпостављам да то Свети Ђорђе уместо але убија рибу - смрт, грех, да је Марков заштитник, слава, да се тим цртежом Марко заветује и моли Светом Ђорђу да га избави од смрти (уп. стр. 7, Прокопијев опис словенске вере), можда пред (Косовску?) битку (уп. Немањине молитве Светом Ђорђу за ослобађање и пред битку код Пантина, стр. 249).

Рибе су приказане над натписним пољем забата неких илирских – словенских надгробних надгробних споменика, у виду двосливног крова, постављаних над гробом спаљеног покојника старијег римског доба (К. Пач 1906: 175-176). Риба је приказана на урни предримског доба из Рибиха у Поуњу, уз представу удовице са урном, док су на бочним странама приказани женско коло на челу са пепелом покојника у урни и поворка коњаника (Б. Рауниг 1974). Споменика у виду риба има у области јужно од Кавказа (у близини Арарата – Ноје!), у Јерменији, такође са приказаним очима и шкргама, дугих и до 5 м (К. В. Айвазјан 1976: 266-268; С. А. Есајан 1980). Налажени су и вертикално побијени. Више примерака у Јерменији има на себи приказану кожу овна или бика са главом, што упућује на жртвовање тих животиња риби (Т. 28. 5; 29. 1). Један од таквих рибликих споменика има уклесан клинасти натпис, датован у 17-16. столеће пре Христа. На такве коже подсећају симболичне шаре једног рибликог споменика са Звечана, налик оним отровног поскока и шарке, али су асиметричне (Т. 29. 7). Овакве споменике у Јерменији данас називају „вишап“, што преводје са „змај“ на иранском.

Околност да се риблики споменици у Јерменији називају змајевима, повезује нас са још једном необичном врстом српских надгробних споменика, оним у виду змаја. За разлику од але, змај је код Срба добра сила, али се они понекад и понегде мешају; код Јермена вишап једе сунце, а код Срба то чини ала, Дукљан, Сатана. Најнеобичнији је надгробни споменик из околине Лебана (Врбовац код Царичиног Града), обликован слично ликовним приказима змајева из 13-15. столећа (Т. 31. 2). На њему је натпис у коме пише да је ту „сахрањен“ Арханђео Михаило: „+ асе прѣставн (се) ра(бъ) божи а зо(во)мъ а(р)ха(н)гъ гел мнхалъ мнн со ме прнславъ“ (Г. Томовић 1985а: 459).

Натпис би био правилан да је написано „+ асе прѣставн (се) ра(бъ) божи мнхалъ а зо(во)мъ прнславъ“, али је из неког разлога требало забележити Арханђела Михаила, па је дошло до збрке у натпису. Са истог гробља потиче још једна необична надгробна плоча, са на крају извајаном уздигнутом главом неке животиње (змај?). Змај је приказан на неким мраморима у различитим представама (сл. 94. 5-7). На западним вратима саборног храма Мораче Успења Пресвете Богородице налазе се несвакидашњи, неуго исклесани рељефи, налик оним на мраморима (Т. 32). Спреда је на левој страни приказана Богородица са малим Христом, а десно Распеће, сви без ореола. Иза Распећа, где се не види сам крст а Христос има круну, приказана је ала или василиск како држи људску главу или лобању једном ногом. Ту је очигледно приказана смрт и Адамова лобања, а Христос као Сведржитељ искупљује човечанство. Иза Богородице са малим Христом у наручју приказан је змај који као да зубима држи неку главу (Сатане?). Ту змај као да је заштитник, да доноси неке понуде Новорођеном, Христу, главу пораженог непријатеља људи, и можда је слика арханђела.

Споменуо сам већ „јелење камење“, сродне надгробне споменике, постављане усправно; груписани су на просторима од Монголије до Алтаја, а спорадично их има до ушћа Дунава. Они обележавају гробове народа беле расе, из 9-7. столећа пре Христа. Није сасвим јасно да ли су риблики, јер „очи“ делују као наушнице, и немају шкрге. На њима је представљен појас са оружјем, накит, као и прикази мртвих јелена (или спавајућих – подвигених ногу), по којима су добили име. Ови припадници беле расе¹¹³ потиснути су из Азије у време Скита; обично се повезују са Кимерцима, који су стигли до Мале Азије, и затим потпуно нестали, по Херодоту. На скитској и иранској ратничкој опреми и оружју има представа риба. Поред тога, преко сахрањивања у урнама и под тумулима може се успоставити поуздана археолошка веза између Подунавља и Индије.

Древна предања

Повезивање риба са смрћу је сећање на Потоп. У Махабхарати је пренет мит о спашавању света и настанку људи. Ману (син бога сунца и брат бога смрти Јаме), законодавац, уловио је рибу, а она моли да је пусти да би га спасла од пропасти. По њеном савету саградио је брод. Када је настао Потоп, одвукла га је до планине на северу (Хималаји) и спасла риба, заправо сам Брахма, творац света (односно бог Вишну оваплоћен у смртни аватар Матсју – рибу, да би заштитио своје верне и успоставио мир). Када се вода повукла, Ману је захвалио божанству жртвом, бацавши масло и сир у воду, а из њих је настала девојка Ила

(словенска иловача настаје таложењем у води). Ману и Ила су изродили данашњи људски род (*ИМ*: 59). Наравно, треба имати на уму да је мит записан вековима пошто је настао, али у њему се могу назрети заборављена индијска предања о Светој Тројици, Богу Творцу и Спаситељу. У светлу овог мита вишапи украшени кожама бика или овна код Арарата и Кавказа добијају смисао: то су захвалне жртве божанству, заправо његовој земаљској појави у виду рибе (ΙΧΘΥΣ), која је спасла неке праведне људе од Потопа и смрти. Због овог предања и надгробне камене шајке, као Нојева барка, могу представљати свест о греху, кајању и веру да ће Бог спасти покојника. То што су над гробовима споменици у виду (умањене) обрнуте шајке, говори да су замишљене на сувом, на безбедној обали, и наду да је душа покојника спасена. Тело убијеног Светог Глеба било је покривено барком.

Видимо да јеврејско старозаветно предање о Потопу, Ноју и његовом броду, уграђено у хришћанство и преведено на словенски језик у 9. столећу, није преузето. Значи да није запамћено ни њему подударно старогрчко предање, са сећањима и на млађе, ограничене потопе, од којих је један датован у 1796. годину пре Христа. Срби су држали своје предање о Потопу, са рибом или рибама, очигледно старије. Слично сећање о Потопу постојало је на Блиском Истоку. Тамо је поштован бог Дагон, приказиван као полуриба, без ногу (тако се приказује и Вишнуов аватар Матсју), или са рибљим репом испод леђа. У Дагона су веровали Филистејци, потомци прекоморских досељеника из Југоисточне Европе и са обала Јадрана. Када су Филистејци једном приликом запленили од Јевреја Ковчег Господњи и сместили га у Дагонов храм у Азоту, његов кип је ноћу прво био тајанствено оборен, а затим су му глава и руке одсечене и затечене на прагу храма (1 *Сам* 5. 2-5). Зато су од тада Филистејци пазили да при уласку у Дагонов храм не стану на праг. И код Јевреја је праг био свето место у кући, као и код Срба, али су међусобне везе неистражене. *Карловачки родослов* почиње податком да „сва српска служаше Дагону“ (Ј. Стојановић 1927: 2). О том податку и могућим древним Србима у „индоевропској“ Азији писао је заслужни Реља Новаковић (1992). Дагон се може видети и као бог који доноси смрт, у пратњи риба (Т. 29. 3). У једној тужбалици из Средске жупе, давно објављеној, спомињу се рибе смрти: „Пролетава бела вила ... те устрели сина Марка ... Сахранисмо нашег војна, спалисмо ах витеза ... Без нас оде на пржило ... бистрој води кривој лађи, и рибама Смрхатовим!“ (М. Милојевић 1869: бр. 263). У поређењу са наведеним представама риба, увек у вези са смрћу (надгробни споменици, оружје и ратничка опрема), риболике скулптуре Лепенског Вира добијају нови смисао. То није нека посебна култура особена по насељима са стаништима трапезоидних основа, већ су то споменици, по мом мишљењу вид громила, обредна места подизана мртвима, можда првим потомцима оних који су надживели Потоп. Кроз Гвоздена врата је својевремено истекло „Панонско море“.

Као алке за везивање бродова на неприступачним врховима српских планина и називи река, надгробни споменици у виду риба и чамаца говоре о сећању на Потоп, сродном оном на индоиранском простору, из доба смене Палеолита и Старијег неолита. Представе на мраморима друге групе указују на средњеазијске просторе и Индију у доба образовања индоевропских језика (јелени, дрво живота) или на укупан простор старог света са Палестином и Египтом у доба по припитомљавању коња. Представе борби указују на постојање сећања на освећење кроз ратничку борбу и смрт, што је потврђено сачуваним натписима и живописом Марковог Манастира. Расправљајући о Пра-Косову у Махабхари, А. Лома користи и две песме о Индији из збирки Вука Караџића. Таквих

песама има далеко више у Милоша Милојевића, и на њих је већ скренута пажња (А. Арсеновић 2008). Али у њима се не опева битка у Индији, већ српски пораз на реци Чуј, у средишту Евроазије, данас на граници Казахстана према Киргизији. То је простор на коме се као надгробни белег користити „јелење камење“. Две су песме посебно занимљиве.

М. Милојевић 1869: бр. 266:
 „Чујеш, чујеш, чујеш Мајко!
 Там за реком Чујем. Мајко!
 На србској крајини, Мајко!
 Коњи заведени. Мајко!
 За град заведени, Мајко!
 За цмиљ повезани Мајко!
 За цмиљ и босиље, Мајко!
 Глађу изглађени Мајко!
 Жеђцом изжаждани Мајко!
 Јездом уморени, Мајко!
 Бојем избијени Мајко!
 Копљем избодени Мајко!
 Стрел`ма изтрелјани Мајко!
 Мач`ма изсечени Мајко!
 Хоћу л` хоћу л` ићи? Мајко!
 Да коње одрешим, Мајко!
 Да зобцом назобим Мајко!
 Да вадом одморим Мајко!
 Да водом напојим Мајко!
 Ладном водом Мајко!
 Бистром реком Чујем, Мајко!
 Чујем на крајини Мајко!
 На србској погибији Мајко!
 Да видом извидам Мајко!
 Да ране залечим Мајко!
 Да војне разбудим Мајко!
 Наше мртве војне Мајко!
 Момке нежењене Мајко!
 Злато нековато Мајко!
 Алем неправљени Мајко!"
 Ал` говори мајка,
 Својој милој ћерки.
 Својој ћерки драгој,
 Са Јакцара реке:
 "Иди, иди, иди Ђерко!
 Те зобцом назоби Ђерко!
 Те вадом одмори Ђерко!
 Те Чујем напоји Ђерко!
 Ладним Чујем реком Ђерко!
 Те ране извидај Ђерко!
 Видом лековитим Ђерко!
 Те војне разбуди Ђерко!

Наше војне тужне Ђерко!
 Нашу децу јадну Ђерко!
 Наше браниоце Ђерко!
 И нашег господства Ђерко!
 Госпоштине Ђерко!
 Наше царевине Ђерко!
 Нашу дику красну Ђерко!
 Наше војне младе Ђерко!
 Момке нежењене Ђерко!
 У мртвоме санку Ђерко!
 Разбуди их драга Ђерко!
 У град уведи их Ђерко!
 У град Ниш наш славни Ђерко!
 На тој реци Чују Ђерко!
 Славни старо-славни Ђерко!"

М. Милојевић 1869: бр. 102:
 „Текла вода Серберица.
 Калино Милино!
 Калин Вилин
 Вито перо
 Јељено јељево
 Јељево драшково!
 Здравље нам вјелико
 Храброст нам највећа.
 С покрај града тог Дунава
 Тог Дунава доброг војне.
 С покрај Рашке на Рашици
 На утоци у Марици
 Воду пили трудни коњи
 На тој реци страшном Чују.
 Трудни коњи утруђени
 Тешка боја вавек бијућ
 Са Татаром љутим врагом
 И Манђуром душманином.
 Млад се Божић наљутио
 од Дунава града ошо,
 Нашој Босни причалио
 У Босни се настанио.
 Свако добро Босни дао
 И босанским Србовима
 Понајвјеће теби газда
 А ти нама добре дарке.“

На ове стихове подсећају неки из коледарских песама забележених код Вука и других записивача. Коледари се обично виде само као стари живописан обичај Словена, али треба разумети и сам појам. Коледар се код нас изједначаје са латинским појмом календар, насталом од назива за први дан у месецу, Calendae – Kalendae. Иако се мисли да

словенска реч „коледа“ потиче од латинског „календе“, биће обрнуто. У латинском језику је то усамљена реч. У словенском језику коледа имају пун смисао, јер коло је у сталном окретању, као сунце у току године, месец у току 30 дана, а и смена дана и ноћи се одвија кружно. То је био неопходан рачун за живот земљорадника и сточара. Поред тога, коледа указују на смене покољења, на колена (генерације на савременом „српском“ језику), да је некада постојао коледар – календар у виду родослова, налик оним у *Старом Завету*. Коледари су изворно изгледа певали родослове за Бадњи дан или Божић, допуњене најважнијим догађајима из прошлости за народ или род, и преносили их са колена на колена. Древне коледарске песме су тек делимично сачуване, тако да им се загубио смисао, али постају разумљиве преко горе наведених песама. Одржавају се и данас, преко припева и мелоса:

„Текла вода, војно ле! шекелија.
Кад је текла, војно ле! куд се дела?
Попили је, војно ле, трудни коњи,
Трудни коњи, војно ле! и уморни.
Што су трудни, војно ле! и уморни?
Јездили су, војно ле! по девојку
...“
„Текла вода кроз калину,
Калино, / Калин вилин / Витоперо / Зелено.
Кад је текла, де се дела?
Калино, /...
Попили је трудни коњи,
Калино, /...
Де су били, те су трудни,
Калино, /...
Били су ми по девојку,
Калино, / ...“

Девојка са Јакцар реке говори мајци да је на крајини, на граници за реком Чуј, дошло до погибије српских ратника, нежењених, а да су њихови коњи везани за смиље и босиле (по народном веровању то биље штити живе и душе умрлих), и пита да ли да одведе коње и опорави их, а војне разбуди; мајка јој одговара потврдно, и да их као браниоце уведе у славни град Ниш. Ту је Чуј крајиште, а Ниш је престоно место. Река Чуј тече под Алтајем, извире на истоку и нема ушће, већ нестаје у пустињи на западу. Слично тече и нестаје понирањем на западу српска Требишњица, особеног имена (требник, треба = жртва?). Те реке се не уливају у море, мору, смрт, већ их упија земља. Јакцар река је античка Iaxarta, данас Сир Дарја (јужни Казахстан). Западно од Чуја и Сир Дарје налази се антички град Ниса, а ту је и река Margo, у Парћанској држави. Српски Ниш (антички Nais, Naissus) налази се на Морави (Margo, Margus). Постојало је више истоимених градова у добу пре Христа (Nisa, Nysa, Nais), понекад повезаних са реком назива сличног Морави, од раније поменутих на Инду и Нилу (где је рођен бог Либер = Слободан), преко Асербејџана (античке прикавказке Албаније) и Мале Азије (Карија) до Србије (Дарданије). То је несумњиво простор где су некада боравили Срби у преисторији, али објашњење појаве Ниша на Морави кроз простор и време још тражи истраживача. Грбови обележени „јелењим камењем“ чести су источно од Чуја, до западних предела Монголије. Има их

усамљених на Чују. „Јелење камење“ постављао је народ беле расе, потиснут са подручја источно од Алтаја према западу око 700. године пре Христа. По распореду те врсте споменика, стигли су до ушћа Дунава. На истом простору (Алтај, Тува, западна Монголија, Забајкаље) праве се „керексури“, у виду претежно ниских хумки. У њима могу бити сахрањени људи европског порекла, а нису ретки ни они без гробова. Још нису ваљано истражени ни дефинисани, па су датовани грубо, од 10. столећа пре Христа до у нашу еру. Треба тек испитати да ли се може успоставити археолошка веза између тих култура и оних Југоисточне Европе, али неке сличности се запажају са средњеазијским Нишем (преклади, црепуље).

Коледарске песме певане су за годишњи празник Рођења Христовог, када Срби, после поста, једења рибе и ложења бадњака, дочекују и прослављају Божић, дан симболичног васкрсења Бога кроз Његово поновно рађање. Да наведене коледарске песме садрже предање и завет, указује њихов необичан садржај, привидно неусклађен са празником за који се певају, са Бадњим даном и Божићем. Наиме, у песми вода тече кроз грм калине црног (отровног) плода и нестаје, јер су је попили коњи, уморни зато што су ишли по девојку (невесту), односно од боја. По првој песми, те од боја уморне коње, осуђене на смрт, девојка треба да одведе од цвећа које их привремено штити, напоји водом Чуја (који нема ушће у мори), нахрани, зацели, и да тако пробуди српске војне. Према *Старом Завету* Мојсију се јавио Бог први пут у Неупалимој купини, обећао му ослобађање Јевреја из ропства (2 Мој 3. 1-6), и од тада га је водио: „И јави му се анђео Господњи у пламену огњеном из купине. И погледа, а то купина огњем гори а не сагоријева.“ Али та купина је у изворном и новогрчком гласи βάτος, у смислу бодљикав грм, а βάτομοιρο су купина и малина у новогрчком. Тако преводе и енглеским језиком, bush = жбун, жбуновит, а не blackberry = купина. Калина (ligustrum vulgare, заправо viburnum opulus) је новогрчки αϋριουμόρια, што би могло да се протумачи као неки дивљи грм са много плодова. Слично је и са руским преводом, и са поново нашом купином у Лк 6. 44. Калина воли влажна места (*ЭССЯ* 9 1983: 120-129), као и дивља малина код нас, а управо је такво место појаве неупалимог грма, где је сада манастир Свете Екатарине. Дакле, био би подобнији превод назива Неупалимог грма на српски са „калина“ него са „купина“ (уз неупуштање у тумачења њихових назива нашим језиком). Овде није битно да ли Неупалими грм заиста припада истој породици биља по нашем преводу, већ да се могао звати и калина, грм калине. У том случају, калина кроз коју тече вода коледарских песама је Неупалими грм, „купина“, праслика Пресвете Богородице, и онда припев има право божићно значење. Вода је онда Вода живота, и није отекла у

море, у смрт, већ је попијена (за Бадњи дан) да би ратници и коњи оживели (за Божић). Девојка са Јакцар реке тек треба да пробуди спавале војне уз помоћ коња, „тешка боја вавек бијућ“; коњи су ишли по девојку, зато су уморни, па су по повратку испод калине попили воду. Та вода није текла узалуд, попијена је да би се уморни коњи опоравили и наставили даље. Пева се о нечем незавршеном. Била је битка, треба да се настави; ишло се по невесту, напорно, некуд далеко, али се не зна да ли је доведена, да ли је било свадбе. Невеста може бити Црква; потребан је труд да се оствари брак са жеником, Христом. Другим речима, опет се пева о избору Небеског Царства, али као трајном труду, што је порука и иконе Мати Божије Хиландарске. Отуда су ове песме сасвим пригодне празнику рођења Исуса Христа, и надograђују виђење Бадњег дана и бдења уз бадњак као сећања на војнички труд. Тада Бадњи дан представља сећање на претке истрајале на заветованом путу, бадњак обредно „чишћење“ (погинулих) предака за васкрсење мртвих, а Божић је заслужен живот у обећаној земљи породице, рода, племена и целог народа, што потврђује положајник, гост. Дакле стални заједнички труд многих поколења, стално путовање по невесту, ако треба и војном, право на земљу, то јесу Бадњи дан и Божић. Наравно, воду из извора испод Неупалимог грма вековима пију подвижници манастира Свете Екатарине. Ово тумачење се може више разрадити – треба се подсетити икона где Арханђео Михаило држи коње за узде и на сличне иконе римског доба (Т. 4. 1; сл. 13. 1).

Произилази да су древни Срби некако знали за неупалиму купину – калину, и повезали је са Водом живота. Између 4. и 9. столећа, а нарочито у 6. столећу, често су приказивани у црквама пауни, јелени и друге животиње како пију из пехара. Али калина као назив за неупалими жбун, и то испод кога тече вода, затим повезаност са коњима и древним биткама, указују на доба пре Христа и неко посебно предање. Да подсетим на данашњи врх Џебел Сирбал близу манастира Свете Екатарине (подигнутом на месту неупалимог грма), некадашње Сербонидско језеро и Сербонидски залив (стр. 15), као и на оближње Филистејце европског (илирског) порекла са богом Дагоном. Зато подизање храма Светом пророку Илији (9. столеће пре Христа), или његово прослављање на врховима планина, треба тумачити сачуваним код Срба древним предањем о великом пророку. Као врх од 2499 м истиче се Љуботен више Урошевца, на коме се околно становништво окупљало за празник Светог Илије до НАТО окупације. На Копаонику, под самим Панчићевим врхом, на месту недавно названом „Небеске столице“, на висини око 1800 м, откривене су две грађевине делимично објављене (Г. Тошић, Д. Рашковић 2007), збуњујућег плана, па га овде не преносим. На јужној страни је грађевина са више просторија, која делује

световно, а по налазима новца би била из 3-4. столећа. На северној страни су остаци цркве, чини ми се са две фазе. Старија црква је већа, можда основе подобне црквама у илирској Далмацији. Пошто је страдала пре краја 4. столећа, у њој је накнадно подигнута мања једнобродна црква, негде у првој трећини 6. столећа, украшена подним мозаицима и живописом. Уколико јужна грађевина није некаква војна осматрачница, могла би бити повезана са већом и старијом црквом, а онда би то могао бити манастир (наслућује се средишње двориште). Ту је народ долазио за Светог Прокопија, али природна првобитна посвета цркве би била Светом Илији.

Још један пример древних веза са Палестином могу бити „трапезе“ постављене испред неких наших цркава, где камене стоје до данас (Т. 21. 3-4), а постављане су и у 19. столећу (Пецка). Трпеза може бити повезана са даћом („дао му трпезу“), али и место за „крвно коло“ или вражду („трпеза од вражде“), то јест за помирење поводом убиства, по древном обичају и предању. По пророку Мојсију потребна жртва се приноси испред храма, како је то сажето пренео Свети Климент Римски у *Првој Посланици Коринћанима* (ДАУ 1999: 196): „Не приносе се, браћо, свуда жртве сталне или заветне или за грехе и кривице, него само у Јерусалиму; и тамо се опет не приносе на сваком месту, него испред Храма на жртвенику, пошто је претходно принос добро испитан од првосвештеника и напред поменутих свештенослужитеља“ (XLI 2). То старозаветно правило држано је у неком (неистраженом) виду код Срба, испред цркве, са свештенством. Законик цара Душана прописује да, за не (раз)обличеног осумњиченог, узму железно „на вратима црквеним из огња и да га поставе на свету трпезу.“ (*Законик* 1975: 92, 197; 1981: 145, 209). Трпеза у Добруну, можда управо из доба цара Душана, одозго је издубљена и са каналом за одвод течности (приликом прања), слично каменим плочама манастирских столова. Са једне бочне стране има три рељефна прстена (кола), у два пише ис и хс, а у средњем и мало нижем прѣс(т)/о[љ] в[огороди]це. У Новом завету стари жртвеник постао је код Срба трпеза и престо Пресвете Богородице, свакако јер је она спасење света и обожење људи (Јер. Јустин 1980а: 249-254), на неки начин посредница, а у олтару цркве је Часна трпеза и Престо Исуса Христа. Ово је такође сведочанство о покрштавању Срба у апостолско доба.

Песме Косовског венца личе на у песми описан српски пораз на Чују, више него на Махабхарату. У бици из Махабхарате сукобљавају се две силе, добра и лоша, а циљ је са обе стране показати јунаштво и надвладати противника. На Чују су храбра мајка, мртви ратници („војни“), рањени и уморни („трудни“) коњи, девојка која хоће да их исцели... Упадљиво је родољубље жена на Чују и Косову, једнако мушком. Али суштина предања је различита. На Чују се песмом призива васкрсење ратника да наставе борбу, и они ће је наставити. На Чују су војни „момци нежењени“, „злато нековато“, „алем неправљени“, без наглашених врлина (и мана), а на Косову „мужеви добри, мужеви храбри“, „одевени у злато и камењем драгим украшени“. Ту је очигледно одрастање, развој и преображај „момака“ у „мужеве“. Да ли је то и крај развоја, од Махабхарате преко Чуја до Косова? Косовски венац не оставља наду у победу силом – више није било српских битака са Турцима до Куманова, већ само дуготрајна одбрана и потом устанци. Изабрано је Небеско Царство, коначно, и промењен је идеал – поново се приказују јелени на надгробним споменицима, као у доба битке код Чуја, али сада живи, у хришћанству. Коледарске песме показују да Косовска битка није крај, да предстоје још многи трудови. Песме о бици на Чују можда су пророчке, намењене будућности, а водећа улога је дата жени, да она дигне рат-

нике који спавају. По једној билени руски Светогор спава (у Светој гори код Кијева) и треба да се пробуди за предстојећу битку са злом, тако и Марко Краљевић спава, а Васко Попа песмом двори заспалог српског хромог вука. Војни са Чуја треба да бране тамошњи Ниш, град кога тамо више нема (сада је археолошко налазиште), као ни других градова истог имена, а српски Ниш још стоји. Размислимо каква је битка пред нама. Древни јунаци прошлости, наши преци, бориће се са нама, ако се ми будемо борили, али победа неће бити у њиховој и нашој сили, већ у Води живота.

Ови напред описани материјални докази о предањима сачуваним код Срба од преисторије, могу се опипати. И то нису празни карневали и процесције, већ живо предање о наслеђу предака (слава), заједници кроз коло, веру у васкрсење верујућих из мртвих (Бадњи дан и Божић). Представе кола и још са светитељем као коловођом, из стварног су живота, јер се до данас одржало мртвачко и глуво коло, као код преисторијских Илира или Етрураца. Сахрањивање у дрвеним чамцима је археолошки забележено у 15. столећу, и то у планинском Калиновику где нема река ни језера, а прављење надгробног споменика у виду шајке (чамца), а поготово у виду рибе, сведоче о схватањима и тада живим предањима о Потопу. Ту су и прикази јелена као тежње за спасењем душе и змаја као небеске силе. Неки Срби су веровали да Бог симболично спасава чамцем душе умрлих од море – смрти, па и да риба (пост) може бити такав посредник, да следи награда праведним борцима, змајевитим. И све то у складу са Косовским избором Царства Небеског (жртва) и иконом Мати Божије Хиландарске (трпљење), у Цркви са епископима, исихастима и началствујућим народа, и владарима, ствараоцима и верним народом. Уз помоћ древних предања, предака и Начала, Срби су остали на правом путу, и на Косову потврдили и обновили свој стари завет. Захваљујући томе изборили смо поново слободу и васкрсли државу устанцима и ратом.

Виде се два језгра предања Срба по надгробним споменицима, обједињена под Светим Савом, архиепископом Рашке и Далмације (**карта 15**). У Рашкој (укључујући слив Дрине) је предање сачувано у обликовању споменика, а у Далмацији у ликовним рељефним представама.

Језгро предања Рашке, некадашњег Северног Илирика, налази се између Јужне Мораве и Лима, Лесковца и Бијелог Поља. Ту се за надгробне споменике користе облаци природно обликовани у виду риба, или клесани у виду натрашке окренутог чамца. Риба је не само пратилац смрти, већ и слика мора и море; води нас у прошлост преко Мораве до Потопа, када су људи, несвесни своје бесмртне душе, добили страшну опомену за грешан начин живота (данас наметан са атеистичког Запада). Тада су потомци Адама и Еве искусили Бога као Господа и схватили да су Његови

гости на Земљи. Археолошки, ти споменици повезују Србе са обредима Лепенског Вира, са споменицима подручја Кавказа, и са митовима о Потопу старих народа, од Филистејаца до Индије. Споменик у виду обрнутог чамца има упоредиво значење, јер је некада покојник у чамцу спаљиван да би се чистио од грехова који су изазвали Потоп, а душа је одлазила на небо. Као крштеним, а Христ је очистио воду од смрти, за хришћане спаљивање грешног тела више није имало смисла (*Рим 7*); чамец над покојником је постао само симболично сведочанство прошлог времена и да је покојник очишћен крштењем а не ватром. Оваква врста споменика ми није позната код других народа, али очигледно повезују Рашку Светог Саве са Русијом (Свети Глеб) и Словенима који су примењивали спаљивање покојника у чамцу или броду.

Језгро предања Далмације налази се између Зете и Крке, Конавала – Никшића и Ливна. То је оно подручје где је деловао Апостол Павле, где је Црква била најчвршћа, одакле се изгледа ширило ложење бадњака. Ту се на мраморима најчешће ликовно приказују две врсте порука, често на једном истом споменику. Покојник се приказује како предводи коло, понекад са својим умрлим дететом, или на коњу, у некој сцени, па и на јелену или како га светитељ води. Ту је реч о вези живих и умрлих, прецима и потомству кроз које се наставља живот. Неопходан обред је тризна, окупљање породице (заједнице) уз гозбу, а играно коло је као неки појас којим се покојни облачи пре изласка пред Бога. Ово предање може се повезати са надгробним споменицима древних Илира и Етрураца, а настанак му треба тражити можда негде на смени Енеолита и Бронзаног доба, пре најмање 3500 година. Друга група фигуралних представа често су „лов“ на јелена, затим коњаници, ређе јелен и кошуте, змајеви. И представе тих веровања треба датовати у исто време, у доба образовања индоевропске групе језика. Тада је откривено да има смисла трпети и дати живот за идеал. Људи су схватили да је душа бесмртна, а да се грех може искупити подвигом, жртвовањем живота у боју, али и милосрђем.

Видимо да је источно језгро старије а западно млађе, што се подудару са преисторијом српског тла (**карта 1-2**). У Неолиту (Старчево – Винча, Лепенски Вир) је опште порекло Словена (а и неких других). После сложених збивања на евроазијским просторима, Словени се углавном коначно духовно и културно обликују у средњем Подунављу (Култура гробља са урнама), а Срби између Јадрана, Саве и Мораве (Цетинска култура), негде од око 2000-1500 година пре Христа. Занимљиво је да се оба ова језгра, по сада расположим подацима, налазе јужно од Дунава, и као да се подударују са распоредом црквава триконхалне основе (**карта 5**), тојест сачувана су у новозаветној средини. Подуна-

вље је сувише често било изложено инвазијама. Оба језгра предања и цело српски простор обједињују представе јелена и змајева, првих као сведока древне наде у васкрсење, других као вере у бесмртност јуначког духа.

Окупација

После Косовске битке Турци једно време нису угрожавали српске земље. Тада је изграђен највећи број различитих утврђења у Деспотовини, Херцеговини и Босни. Срби више нису имали довољно ратника за одсудне битке, већ су били принуђени на одбрану унутар бедема. Започеле су сеобе углавном на север, као у време римског освајања. Неке су забележене, а друге могу да се прате преко надгробних мраморова. Део становништва из Подунавља повукао се на југ, у Зету, а затим су прешли у Италију, где њихови потомци живе и данас. Они који су хтели да се боре повлачили су се у западне српске крајеве, где се и усталила граница, на крајини. Друга група бораца повлачила се преко Дунава, а успешан отпор је пружен у планинском Банату. Бројна су археолошка сведочанства о несрећама тог доба. Нема насеља ни утврђеног места, ни манастира ни цркве, који нису опљачкани и спаљени приликом турског освајања, а на крајиштима и више пута. Турско освајање се одиграло поступно, као што је недавно НАТО редом, али из супротног правца, бомбардовао и заузимао српске земље. Али у време потоњих устанака разарања су била свеобухватна, нарочито пред крај 16. столећа (спаљивање моштију Светог Саве) и крајем 17. столећа, када су страдале и турске вароши. Турско (отоманско) освајање је по суровости упоредиво само са римским освајањем, не само по нељудском убијању и робљењу побеђених. Као и у римско доба, забележена је очајничка одбрана утврђења и самоубиства, да би се избегло понижавајуће ропство. Заиста, у освојеним утврђењима нађени су поломљени мачеви и делови људских скелета, што показује да се бранитељи нису предавали ни пошто је непријатељ савладао бедеме (Вишесав код Кладова, Сталаћ). Креч у зидинама замка Солотника код Бајине Баште још се није осушио када је освојен; и у њему је нађен поломљен мач. Наступило је доба ропства и време скривања оружја за ослободилачке устанке.

Сва предања, пренета до наших дана надгробним споменицима из доба Косовске битке и времена до пропасти свих српских држава, донекле сачувана и у народној песми, нераскидив су део ПЦС. Ту нема никаквог двоверја нити остатака паганства како би неки хтели, јер код Словена никада није било ни многобоштва ни шаманизма. У археолошки забележеним предањима, пре свега на надгробним споменицима, нема никаквих богова до Спаситеља, приказаног кроз крст, сунце и месец (α и ω), винову лозу, крин, јелена, причешће. Приказивана су давна предања и испуњавање завета које су неки праведни српски преци склопили са Богом. Међу њима је био благословен завет жртвовања живота за слободу кроз одбрану вере, отаџбине и чојства. ПЦС је по промислу Божијем и трудом појединаца, сачувала давно Предање, старозаветно, и остала на правом Путу, за сада. Са таквим предањима смо потонули у турско, немачко и латинско ропство, и преживели га, помало бугарећи и гуслајући као власи и морлаци, па и на илирском, али смо опстали као Срби. Захваљујући мраморима, по неком рељефу и графиту на црквама, поседујемо материјална сведочанства о тада живим предањима, каквих има мало који народ, иако су нам библиотеке спалили Турци и Немци. То су предања, обичаји и обреди још из преисторије (рибе, јелени, коњаници, коло), забележени и на илирским споменицима римског доба (рибе, коњаници и коњ покојника, лов на јелена). Само су изузетно приказани

сувремени историјски догађаји (Згошћа, Косовски крстоображен камен, Марковац), иначе понекад приказивани код других народа. Ми смо увели те обреде у Европу у преисторији и сачували их до турске окупације у материјалном виду, а и данас их чувамо као обичаје (собрашице и трпезе).

Прешли су преко нас Турци, Немци, НАТО, истрпели смо их и трпимо, много тога је нестало, али је јасно да је податак сачуван код Масудија о посебности Срба тачан. Једини смо народ у Европи који својим познородњевеконим наслеђем и савременим обичајима може да покаже живо предање из преисторије, Стари Завет. Учинимо све да сачувамо ту веру, писмо, обичаје и Предање. По Откровењу, Исус Христос поручује преко апостола Јована Арханђелу Началу Филаделфије (град на југу Мале Азије): „И анђелу цркве у Филаделфији напиши: Тако говори Свети, Истинити, који има кључ Давидов, који отвара и нико неће затворити, који затвара и нико неће отворити. Знаш дјела твоја; ево, отворио сам врата пред тобом која нико не може затворити; јер мало снаге имаш, а одржао си моју ријеч, и ниси се одрекао Имена мога. Ево дајем ти из зборнице сатанине оне који говоре за себе да су Јудејци а нису, него лажу; ево, учинићу да они дођу и да се поклоне пред ногама твојим, и да знају да те ја љубим. Зато што си одржао моју заповијест о трпљењу, и ја ћу тебе сачувати од часа искушења који ће доћи на васцијели свијет да искуша оне које живе на земљи. Долазим ускоро; држи што имаш, да нико не узме вијенца твога. Онога који побиједи учинићу стубом у храму Бога мога, и више неће изићи напоље; и написаћу на њему Име Бога мога, и име града Бога мога, новог Јерусалима, који силази с неба од Бога мога, и ново име Моје. Ко има ухо нека чује шта Дух говори црквама“ (Отк 3. 7-13).

Сл. 98. Мрамори украшени симболима: 1-2. Доња Згошћа, изглед стуба са северне и западне стране, и горњег дела са истока; 3. околина Даниловграда, стубић олтарске преграде са приказаним свећама (као бочно у Згошћи), 6. столеће; 4-5. плоче саркофага патријарха Саве IV из Пећке Патријаршије; 6. Вруља код Пљеваља, мрамор са три симбола у приказаној згради; 7. Дољани – Златица, мрамор са гроба детета.

Општи регистар

*Регистар не обухвата напомене и потписе испод слика.

- Абхазија 58
Авари 39, 129, 139, 141, 155, 158, 165-167, 169-171, 173, 177-179, 190, 217, 245, 265
Авгар 45
Август Октавијан 39, 48
Августин Блажени 321
Авдови 145
Авел 315
Авив 17, 40, 113
Авињон 282
Аврам 58,
Агатија 126, 156
Агатон, папа 173
Агатон, архијереј 206
Агнец 301
Агнец Божији 301
Агни 301-302
Агрикола 69
Агрувијум 69-70
Ад 19, 291, 304
Адам 17, 22, 26, 58, 222, 305, 311
Адамов гроб 17
Адонис 61
Адрија 47
Адријан, цар 48, 61
Адријанопољ 77, 115, 129
Азија 20, 42, 49, 51, 55, 57, 113, 133, 155, 158, 172, 305-306, 315
Азовско море 302
Азот 306
Аил 214, 236-237
Акакије, патријарх 127
Аквилеја 61, 79
Аквис – Акве (Прахово) 121, 125, 143, 167-169, 196, 238, 125
Алани 97
Аларих 120
Албанија 11, 23, 130, 139, 192, 208, 215, 218, 226
Албанија, прикавказска 308
Албанци 8, 131, 157, 167, 238, 318
Александар Велики 36, 45, 56
Александар Свети 87, 130-131, в.
Св. Александар Мученик, манастир
Александра Света 61
Александрија 19, 76, 173
Александријски епископ 69
Алексије I, цар 11, 227
Алексинац 208
Алпи 12, 35, 166
Алтај 305, 308-309, 318
Амазонке 144
Амантини 48, 119
Америка 16, 315
Амијан Марцелин 13, 75-76, 97, 105-108
Амикени 105, 106-107, 119, 141, 106-107
Амико 227
Амилзури 119
Амурат, Мурат, султан 291
Амфиопољ 165
Ана Анастасија, супруга Стефана
Немање 246, 249-251
Ана Комнина 11
Ана, кнегиња 191, 215
Ана Пророчица Света 46
Аналамир 127
Анастасије Свети 61, 78-80, 146
Анастасије, цар 121-122, 125, 127-128, 141-142, 155
Анди 28
Андреј Свети, апостол 47
Андрејин крст 304
Андроник Свети, апостол 48, 71, 73, 142, 205, 218, 242
Анти 13-15, 17, 39, 41, 113, 155-158, 166-167, 302
Антоније Печорски Свети 243, 258
Антибари 192, 229, в. Бар, Стари Бар
Антиохија 19, 45, 114, 173, 226
Антиохијан Свети 61
Античко доба 20, 106, 169, 242, 316
Антонин Пије, цар 48
Анхијал 192
Апатин 167
Аполинар Свети 57
Аполинар, Хонорије, Фронтин, Максима, вероватни хришћани 78
Апулеј 45
Апулија 171, 192, 229, 317
Аранђелово 256
Арапи 20, 169, 172, 177-178, 187, 192, в. Сарацени
Арарат 305-306
Арбани 226
Аргаранги 105
Арије 28, 76
Аријанска јерес 76
Аријевци 27, 293, 315
Ариље 252, 262, 301, 305
Аристотел 18
Аркона 15
Арон 51
Арпадовићи 8, 245
Арсеније Сремац Свети, архиепископ 267, 270
Арханђели Призренски, манастир 130, 179, 217, 242, 265
Арханђео Михаило, рељефна икона 229

Археолошки институт у Београду 319	21, 72, 77, 87, 91, 115, 121, 125, 139, 155-156, 165-166, 169, 171, 187, 243, 252, 268, 285	Бела Хрватска 169, 183
<i>Археолошки лексикон Босне и Хер- цеговине</i> 283	Балтик 14, 16, 39, 41, 45, 71, 97, 105, 115, 119-120, 221, 246	Бели Дрим 92, 128, 242
Архириз 227	Баљевац 249	Бели Срби 169, 191
Асербејџан 308	Банат 12, 39-41, 50, 55, 57, 63-64, 73, 97-98, 105-109, 115, 119-120, 167, 169, 206, 221, 241, 244-246, 267, 270, 312, 317-318	Бели Хрвати 8, 15, 27, 319
Асирија 42	Банатски Карловац 209	Белица 206
Асклепија 78-79	Банов манастир 242	Белги 36
Аспарух 177	Баноштор 242, 245	Бела Паланка 238
Астерије 61	Бања, Нови Пазар 210	Бела Србија 113, 140, 318
Астије Свети 68,	Бања Лука 140-141, 144, 171	Беласица 215
Астрабрана 169	Бања, манастир код Прибоја 261- 262, 266	Белица 218
Асхолије 76	Бањевићи 301	Бело Павлимир в. Павлимир Бело
Ат 72	Бањица 88, 131, 146, 317	Белорусија 15, 40, 246
Атени 302	Бањска, манастир 243, 252, 263, 269	Белош, бан 242, 245-246, 265
Атина 155, 180, 184, 208	Бањска, река 251	Бенац А. 301
Атила (бич Божији) 77, 105, 116, 119-120, 125, 115, 121	Бар 11, 69, 79-80, 87, 143, 192, 194, 227, 229-230, 250, 256-257, в. Стари	Беневент 177
Атик џамија 273	Бар	Бенковац 292
Атлантук 27	Баранцабин 169	Београд 12, 61, 76, 79, 92, 119-120, 125, 134, 144, 156, 167, 169, 171, 173, 205, 207, 214-215, 217, 221, 226-227, 237-238, 241-242, 263, 265, 269-270, 319
Атос 127,	Баргала 171, 237	Београдска митрополија 9
Аурелијан, цар 72-73	Баревеште 301	Беочин 245
Аустралија 16	Бари 183, 192, 213, 217, 227, 250, 264	Беране 90, 131, 178, 194
Аустрија 8, 220, 285 в Доња Ау- стрија	Барска архиепископија 227-230, 235, 255-257, 264	Берзана 157
Аустроугарска 220, 317	Бартол из Пизе 275	Бернард, архиепископ Бара 257
Аустроугарско царство 321	Бата, Бато 39, 62, 119	Бернард, архиепископ Сплита 261
Африка 16, 122, 315	Батковићи 168, 171	Бероја 237
Ахав 51	Батон 39, 49, 62, 119	Беси 89
Ахаја 47, 209	Бач 245, 281	Бескиди 16, 264
Ахајас 208	Бачка 39-40, 63, 73, 97-98, 105, 107- 109, 119, 141, 156, 178, 221, 242, 244-246, 270, 317-318	Бесна Кобила 157
Ахилије Свети 214, 236	Баћушка 39	Беука 119
Ахтум, кнез 241	Бегов Лукавац 131	Беч 119, 167, 285
	Бедериана 128	Бешка 194
Баба, брег 26	Бела II, краљ 246	Бигленица 127
Баба 119	Бела IV, краљ 269	Биела 212
Бабаи (Бабај), краљ 62	Бела река 55	Бијела 194-195, 229
Бабај, краљ 119-120	Бела Паланка 89	Бијело Поље 90, 113, 140, 213, 228, 230, 245, 256, 311
Бабилонци 14	Бела Србија 113-114, 143, 169, 187	Бијелобрдска култура 221
Бабо 62, 119	Бела Црква код Призрена 80, 146	Бијељина 168, 171, 177, 273
Бабушница 158	Бела Црква, Београдска епархија 241	Билећа 70, 228-229
Баварци 178		Билино Поље 261-262, 266
Багрдан 121		Билице 80, 87, 143
Бадњи дан 308-309, 311		Биначка Морава 157, 238
Бадовац 216, 220		Бинча (Винча) 238
Бајина Башта 92, 121, 312		Биоград на мору 189, 227
Бакенси 141, 242		Биоче 90
Балајнац 128		Бискупија 183, 189, 209, 228-229
Балића Долац 49		Битољ 89, 237
Балканско полуострво 11-12, 15,		

- Бихаћ 80
 Бихово 291
 Бјелосав Лучић 273
 Благај 87, 256
 Благовештење, храм манастира
 Градац 90
 Блатно језеро 141, 143
 Блатски манастир 267
 Близна 283
 Блиски Исток 27, 77, 306, 318
 Бобовац 286, 292
 Бобошево 208
 Бог 7, 14, 16-17, 19-22, 25, 42, 45-48, 50-52, 56, 88, 107, 121, 127, 167, 173, 187, 216, 218, 222, 258, 293-294, 306, 309, 311-312, 315, 317-321, Божији дом 63, Божија Промисао 107, Господ 47, 107, 245, 293, Слово Божије 188
 Богела Кучевац 273
 Богородица Пресвета 21, 50, 58, 153, 287
 Богородица Љевишка, црква 18, 130, 208, 211, 226-227, 242, 268-269, 320
 Богородица Перивлепта, црква у Охриду 287
 Богородица пространија од небеса, икона 221
 Богородица са малим Христом, икона, портал Мораче 305, в. Пресвета Богородица
 „Богородичин Град“ 141
 Богородичин манастир у Топлици 265, в. Пресвета Богородица на ушћу Косанице
 Богородичина црква, Котор 193
 Богородичина црква, Трговиште 243
 Богумил Домнио, игуман и епископ 125-130, 154, 251
 Бодин Константин, в. Константин
 Бодин
 Божидара, царица 127
 Божидарин град 156
 Божија Благодат, Милост 64
 Божија воља 291
 Божија Премудрост, црква у Сардици, 128, в. Света Софија, црква у Софији
 Божије откривење; заповести 315
 Божић 46, 167, 307-309, 311, 317, 320
 Боиски 119, 132,
 Бојана 79, 130, 132, 171, 215, 269
 Бојана, црква 269, 286
 Боји 36,
 Бојки 113, 119, 169, 265, 318
 Бојка 319
 Бока 89, 141, 143, 153, 195, 228, 235, 294
 Болеслав, кнез 191, 213
 Болечица 167
 Бољуни 294
 Бонифације IX, папа 275
 Бонос, епископ 168
 Боносова јерес 169
 Боривоје кнез 191
 Борис и Глеб Свети, кнежевићи 218
 Борис Михаило, кнез 178, 189-191, 192, 205-208, 217, 261
 Борис, цар 190
 Борић, бан 245, 265, 282
 Босанска крајина 319
 Босанци 8
 Босна 10, 40, 87, 119, 139, 183, 189, 194, 196, 209-210, 213, 215, 220-221, 227, 230, 236, 244-245, 250, 252, 255, 257, 261-262, 264-270, 273-275, 281-284, 286, 292, 307, 312, 319
 Босна, река 11, 119, 139, 174, 183, 261
 Бошковић Ђ. 319
 Бошњаци 319-320
 Брајс Ц. 126, 129, 132, 319
 Браничево 171, 173, 206-207, 214, 221, 226, 237-238, 241, 245, 263, 265
 Браничево, село 241
 Браничевска епископија 241
 Браничевска митрополија 286
 Бранковић Вук 285
 Братослав, епископ 262
 Брач 80, 228, 235, 256
 Брацишта 157
 Брахма 305
 Брвеник 158, 243
 Бреза 133, 145-146, 172, 187, 196, 209
 Брегалница, град 171, 177
 Брегалница, река 141, 208, 237
 Брестовик 78-79, 319
 Бреуци 119
 Брза Паланка 171, 177-178
 Брибир 171, 179, 189
 Бригецио 205, 301
 Брижански рукопис 133
 Британија 55, 71
 Британци 173
 Брнази 189
 Бродарево 237, 241
 Бродариск 241
 Бронзано доба 26-27, 41, 45-46, 50, 55, 89, 311, 315
 Бростовска река 243
 Бротњица 302-303
 Брсечине 47
 Брсјаци 8
 Брувно 179
 Бубуеч 302
 Бугари 13, 22, 189, 192, 193, 206, 209-210, 214, 217, 225-226, 226, 236, 241, 245, 267, 286
 Бугари (Хуни) 127, 129, 134, 168, 177-180, 265
 Бугари са Волге 214
 Бугарска 8, 11-13, 36, 92, 129, 157, 178, 188, 190-193, 195, 205-209, 211-215, 217, 221, 236-238, 243-244, 252, 261, 269, 283, 285, 292, 301, 319
 Бугарска архиепископија 205
 Бугарска црква 189, 207, 236, 317
 Бугарска на Волги 269
 Бугарско царство 268, 321
 Бугојно 92, 145
 Буда 18
 Будимље 252, 264, 266, в. Свети Ђорђе у Будимљу
 Будимљанска епархија 265
 Будва 129, 173, 180, 183, 192, 216, 235
 Будимпешта 166, 244
 Бузовик 238
 Букови Лебед 158
 Буковица 294
 Букурешт 166
 Буљесовац 62
 Буна 177

- Бурнум 49, 87, 113
- Ваведење Пресвете Богородице, црква у Липљану 131, 215, 243
- Вавилонска кула 25-27
- Вавилонско царство 26
- Вакх Свети, в. Срђ и Вакх Свети
- Вал 51
- Валач 26
- Валенс, цар 77, 97-98, 110, 115
- Валент, епископ 76
- Ваљево 26
- Вандали 122
- Варасовас 208
- Варварин 36, 241
- Варда, Вардић, Вардалић 42
- Вардар 12, 35, 139, 141, 155, 157, 207, 209, 214, 215, 220
- Варна 178
- Варнава Свети, апостол 15, 19, 45
- Варуна 27
- Василије, епископ 270
- Василије I, цар 206
- Василије II Бугароубица, цар 191, 206, 211, 213-214, 236-238, 243, 263-264
- Василије Острошки Свети 89,
- Васкрс 301, 320
- Ватопед 258
- Вацлав Свети, кнез 190-191, 213, 218
- Велбарска култура 40, 97, 116, 119
- Велбужд 237, 250, 269
- Велекинце 63
- Велес 16, 61, 139,
- Велесница 167, 171
- Велетин 216
- Велика базилика у Плиски 207-208
- Велика Британија 8
- Велика Влашка 165-166
- Велика Градина 171
- Велика Морава, кнежевина 48, 55, 57, 187-191, 205, 207, 218, 241, 246, 319
- Велика Морава, река 178, 214, 220
- Велика сеоба народа 40, 77, 91, 97-98, 109-110, 114-115, 120, 126, 134, 139, 144, 155, 170, 191, 207, 316
- Велика Хрватска 169
- Велики Градац 241
- Велики Остров 140, 167, 171, 177
- Велики Пијесак 69, 217
- Велики четвртак 291
- Велико Градиште 241
- Велимир 120
- Велинград 129
- Велица 206, 218
- Венанције Свети 61
- Венеда 35
- Венеди 13-14, 21, 28, 35, 39, 41, 105, 315, 318
- Венедосармати 72, 106
- Венера 61
- Венет 28, 35
- Венети, Енети 14, 35, 166, 315, 318
- Венетски залив 166
- Венеција 14, 183-184, 227, 235, 293
- Верона 303
- Веста 63
- Видигоја 120
- Видимир 120
- Видин 57, 214, 237-238, 241, 268-269
- Видинска епархија 248
- Византија 21, 122, 125-126, 133, 139, 141, 143, 145, 153, 156-158, 165-172, 177-179, 183, 187-190, 192-195, 209, 211, 213-216, 219-221, 225-230, 235, 237-238, 243-244, 246, 249-252, 257, 261, 263, 267-268
- Византијско царство 190, 216, 236, 321
- Византион 114, 130, 139
- Византинци 14, 139, 165, 167, 190, 214-215, 226, 251, 257
- Визиготи 120
- Виктор Свети 76
- Виктохали 107
- Виљем Тирски 221, 227
- Виминацијум 55, 61, 63, 76, 79, 109, 116, 130, 143, 171, 241, 301
- Винец 238
- Виница 237
- Винча (Београд) 167
- Винча (Винец, Бинча) 238
- Винча, манастир 270
- Винчанска култура 26, 311
- Висла 39-41, 97, 140, 166, 179
- ВИС* 173
- Висиск 241
- Високо 133, 171, 256, 261, 294
- Висућ Град 281
- Витинија 169
- Витлејем 46, 61
- Витреник 49
- Вишеград 92, 167
- Вишеград код Призрена 179, 217
- Вишеград, манастир, Сент Андреја 243
- Вишесав, град 267, 312
- Вишеслав кнез 183-184, 187, 195
- Вишну 27, 305-306
- Вјетрењак 49
- Владимир, брдо 215
- Владимир, бугарски цар 190
- Владимир, епископ 262
- Владимир, место 215
- Владимир, руски кнез 15, 191, 214-215, 218, 285
- Владимир Јован Свети, српски кнез 190, 215 в. Јован Владимир
- Владимир Мстиславић, кнез 246
- Владислав, краљ 265, 269
- Владичин Хан 158, 208
- Владичина пећина код Крупе на Врбасу 281
- Владош 261
- Власи 41, 157, 188, 214, 236, 255, 318
- Власина 158, 208
- Властимир, кнез 190
- Влашка 283, 286
- Влашка низија 166
- Вода живота 309
- Водеи 236, 238
- Водеи (Аквис) 168, 241
- Водеица (Аквис) 168
- Водеица, манастир 267, 286
- Водно 238
- Возућа 270
- Војислав, кнез 215, 219, 221, в. Стефан Војислав
- Војиславићи 11, 219-220, 244, 293
- Војловица 64, 109
- Војуша 215
- Волга 97
- Волохи (Власи) 41
- Волх Всеславевић 27
- Вражидара 127
- Вражогрнац 178

- Врање 36, 61, 156-158, 208, 238, 244, 250
 Врат 242
 Вратна 267, 286
 Врбања 270
 Врбас 11, 92, 244, 267, 269, 273-275, 281
 Врбашки котар 275
 Врбљани 113,
 Врбовац 305
 Врлика 179, 189
 Врсенице 179, 209
 Вруља 304
 Врутци 174, 183-184, 194, 196
 Врцалова воденица код Руме 221
 Вршац 64, 71-72, 109, 220
 Вукан жупан 230, 246
 Вукан краљ 235, 246, 261
 Вукашин краљ 286-287
 Вуковар – Вуково 242, 269
 Вукчић Хрвоје 286
 Вукша 301
 Вулетић-Вукасовић В. 47, 49
 Вулфила, епископ 73, 98, 132-133
 Вучар 131
 Вучедолска култура 315
 Вучица 127
- Габрили 228
 Гаврило, Арханђео 50
 Газа 15
 Гаврило Лесновски Свети 237, 243, 265, 267
 Гајан Свети 61
 Гајна 132
 Гали 71, 141, 173
 Галатија 48-49
 Галаћани 49
 Галерије, цар 70, 75, 89
 Галија 14, 51, 55-57, 63, 71, 158
 Галијен, цар 63, 69, 73
 Галич 265
 Галичник 215
 Гамалил Свети 17, 40, 70, 79, 113
 Гамзиград 39, 70, 75, 80, 89, 115, 120, 134, 168, 211, 221, 226, 241
 Гарван 251
 Гацка 226
 Гацко 113, 284
 Гвоздена врата 12, 35, 55, 119, 143, 156, 165, 167-168, 171, 177, 214, 237, 241, 267, 286, 306, 315
 Гвоздено доба 315
 Геза I, краљ 258
 Геза II, краљ 246
 Генедије Схоларије, патријарх 264
 Генције 39
 Гепиди 141, 156, 158
 Георгије 273
 Георгије (= Свети Ђорђе?) 305
 Георгије архиепископ 191, 195, 205
 Герман, византијски војсковођа 157
 Герман Свети 69
 Герман, село на Преспи 216
 Германи 13-16, 39-41, 61, 71-73, 88, 97-98, 105, 107-109, 115-116, 120-122, 129, 134, 140-142, 158, 170-171, 187, 291, 303, 317
 Германија 71
 Германија, место 237
 Гети 106
 Гисан 113
 Главеница (Главиница) 206, 237
 Главник 69
 Главентин 241
 Глаж 270, 275
 Гламоч 244, 275
 Глеб Свети 304, 306, 311
 Глина 292
 Глинтић 42
 Гњилане 63
 Гојник кнез 190
 Голгота 61, 293, 304
 Голем Град 209, 237
 Гомионица 273, 276, 282
 Гомолава 36
 Горажде 194, 213, 230
 Гордосерба (Град Срба) 169, 173, 187, 218
 Горица 64
 Горња Битиња 291
 Горња Далмација 183
 Горња Добруша 131
 Горња Каменица 267
 Горња Мезија 12-13, 61, 73, 91, 121, 141
 Горњак 263, 286
 Горње Чело 229
 Горњи Кијевци 270, 273, 281
 Горњи Матејевци 235, 238
 Горњи Облун 195
 Горски вијенац 22
 Гостиља 283
 Готи 72, 77, 97-98, 107, 109, 119-120, 122, 125, 127-128, 132-133, 140-141, 156-157, 166, 173
 Готска црква 132, 172
 Гоч 241
 Грабовац 270
 Град изнад Ђурђевика 283
 Град, Дупљаја 36
 Градачац 292
 Градац 250
 Градац, Београдска епархија 241
 Градац, Чачак 241, 250, 263
 Градац у Диоклеји 209
 Градац, утврђење и река, Ваљево 241, 276
 Градац код Посушја 133, 172, 174, 209
 Градац, манастир 90-91, 121, 130
 Градина код Которца 196
 Градина код Пријепоља 145
 Градина Мартинића 179, 191, 193-196, 209, 216, 256
 Градина на Јелици 145, 179-180, 209
 Градина, Раковац 245, в. Раковац
 Градина
 Градина на Тари 146, 177
 Градина више Пазаришта и ушћа Себечевске реке у Рашку 179, 217, 251, 243
 Градина у Горњим Врбљанима 179
 Градина у Мокром Пољу 179
 Градина Рас 220-221, 243, в. Градина више Пазаришта
 Градишка (Босанска) 36, 113, 119, 154, 245, 270
 Градјеша 256
 Граљук Б. 274-275
 Грачаница 57, 92, 131, 227, 243, 263, 265, 268
 Грачац 179
 Грацијан, цар 114
 Грацијана 122, 141
 Грахово 110
 Грбаљ 55, 69, 263, 268, 317
 Гргур Нински, епископ 281
 Грд, жупан 222, 244, 256
 Гребен 275, 281

- Гребенска кустодија 275, 281
 Григорије, архиепископ 257
 Григорије VII, папа 227
 Григорије Свети, острво 15
 Григорије Палама, Свети 264
 Громиле 77
 Гротам, Грота 241
 Гроцка 79
 Грубач 294
 Грудине 145
 Грузија 302
 Грчка 11, 18, 28, 46, 57, 76-78, 88, 115, 120, 122, 139, 143, 155, 157, 165-166, 183-184, 208, 211, 214, 219, 229, 252, 292
 Грчка црква 64, 257, 316-317
 Грчка црква (в. Пресвета Богородица на ушћу Косанице) 251
 Грци 15, 18, 42, 45, 47, 63, 70, 73, 115, 128, 139, 144, 158, 173, 177, 188, 206, 213, 218, 230, 236, 242, 245, 250, 255, 257, 265-266, 286, 316, 321
 Гудушчани 179, 183, 189
 Гумниште 157
 Гуњача С. 183
- Дабарска епископија 266
 Давид Свети, пророк 55, 245, 313
 Давидовица 196, 208-209, 266, 305
 Дабарска епархија 265
 Дабравине 145, 225
 Дабрагеца 157
 Дагон 15, 306, 309
 Дајбабе 90
 Дакија 12-13, 39, 41, 50, 56-57, 63, 71-72, 92, 97-98, 106, 122, 141, 177, 191, в. Обалска и Средоземна Дакија
 Далма 183
 Далмати (Срби) 11
 Далмација 8, 11-13, 19, 35, 39, 41, 48-49, 51, 56, 61-64, 72-73, 76-80, 88-89, 91-92, 97, 109-110, 113, 115, 119-122, 129-130, 133, 139-143, 145, 154, 156-158, 165, 167-174, 177-180, 183-184, 187, 189-193, 196, 205-206, 209, 211-213, 217, 221, 225-227, 229, 250, 257, 265-266, 274, 281-282, 303, 311, в. Горња и Доња Далмација
- Далмација латинска 155
 Далмације 122
 Данаел, хурсар 216
 Данило II, архиепископ 269, 273
 Данило, владика 287
 Данило, епископ 236
 Данило Свети, пророк 50, 321
 Даниловград 179, 191
 Даничић Ђ. 52
 Данци 227
 Дањ 208, 250
 Дарије, цар 35
 Дардани 73
 Дарданија 61-62, 73, 76, 87, 92, 131, 140, 157-158, 206-208, 212, 238, 308
 Дарданци 35-36, 127
 Дачани 36, 318, в. Слободни Дачани
 Дачка краљевина 39
 Дворови 177
 Девелт (Девол) 206
 Девол 206-207
 Дед 16, 264
 Дежева 249, 304-305
 Деисис 287
Дела апостолска 46-47, 55, 71, 316
 Делфи 36, 45
 Деметр 113
 Демир Капија 209
 Дервен 179, 190, 319
 Дерета, Деретић 42
 Десник 230
 Дероко А. 319
 Деспотовина 244, 267, 284, 286, 312
 Дестиник 210
 Деура, Деурић (Деурич) 42
 Дечани 208, 267
 Деције Трајан, цар 73, 75
 Дигве Е. 87
 Диерна 55, 241
 Диканжов списак 206
 Димас 48
 Димас Свети, папа 75
 Димитрије Свети 61, 153, 287-288, 293
 Динариди 12, 56
 Динарско подручје 11-12
 Динић М. 270
 Диоклеја, архонтија 208, 209, 225, 230
- Диоклија, град 73, 89, 92, 130, 195, 205, 207, 209, 213, 257
 Диоклитија 212, 220, 230, 235, 236, 244, 249-250, 256, 261-262, 265
 Диоклецијан, цар 61, 69-70, 73, 75, 91, 114, 317
 Диоклићани 225
 Диоклићанска архиепископија 183
 Дионис 19, 70, 128
 Дионисије Аеропагит (псеудо) Свети 20
 Дирах (в. Драч) 69
 Дитрих из Берна 303
 Дњепар 14-15, 36, 39-41, 49, 92, 97-98, 119, 158, 166
 Дњестар 14-15, 35, 41, 52, 92, 98, 158, 166, 178, 302
 Добановци 63,
 Добет, епископ 189, 206-208
 Добој 92, 222, 270
 Добор 168
 Добри пастир 50, 291
 Добриња 214
 Доброслав, краљ 211
 Добрун, манастир 230, 249, 264, 266-267, 310
 Добруца 157, 177
 Довоља, манастир 266
 Доклеати 39
 Доклијан, Доклестић 42
 Доколија 195
 Дољани 194-196, 205, 208, 212-213, 249
 Доментијан 249, 251, 262, 265-266, 301, 304
 Домицијан, цар 56
 Домнио Богумил, епископ 128-130
 Домнио Свети, епископ 48, 61
 Дон 41, 71, 92, 98, 119-120, 134, 166
 Доња Аустрија 27, 167
 Доња Далмација 183-184, 193
 Доња Дрежница 283
 Доња Мезија 97
 Доња Ораховица 89-90, 320, в. Свети Ђорђе
 Доња Панонија 41
 Доња Сутјеска 237
 Доње Буторке код Кладова 143-144
 Доње Неродимље 131
 Доњи Детлак 281

- Доњи Карин 281
 Доњи Котор 192
 Доњи Краји 244, 270, 273-276, 281, 283
 Доњи Милановац 226, 237, 241
 Доростол 236
 Достиник 210
 Доци 174
 Драва 8, 36, 188, 227, 242, 244-245, 317
 Драгич 261
 Драговић, манастир 268
 Драгувити 206-207
 Драгутин Стефан (стѣпан), краљ 242, 269-270, 273, 293 276, 281-283, Стјепан 276
 Драгчин 273
 Дражета 261
 Драч 69, 125, 127, 169, 192, 225-227, 230, в. Дирах
 Драчка митрополија 213, 228
 Драчка област 227
 Дрвар 26, 89, 110, 113, 155, 281, 320
 Дрвљани 41
 Дрво живота 303
 Дрембица 206
 Дренова 180, 196, 230
 Дриваст 194, 230
 Дрим 92, 125, 140, 158, 192, 215, 226
 Дрина 11, 92, 143, 177, 194, 226, 230, 251, 273, 311, 317
 Дринска жупа 244
 Дрмно 167, 241
 Дробета 156, 241
 Друга Јустинијана 131, 263
 Друга Мезија 61, 140, 143, 165, 178
 Друга Панонија 61, 92, 121-122, 141, 242
 Други Васељенски Сабор 98
 Други светски рат 39, 131, 173
 Дубица 275
 Дубички котар 275
 Дубовац 167
 Дубочај 79
 Дубочица 249, 251
 Дубровачка архиепископија 227-228, 230, 235, 252, 256, 261-262, 264
 Дубровник 11, 47, 49, 126, 130, 143, 169, 173, 183, 192, 195-196, 205, 209-211, 213, 215, 219-220, 225, 228-230, 236, 243-244, 255, 257, 263-264, 268, 287, 316, 319
 Дувно 145, 303
 Дукља 73, 89, 92, 130, 195, 208-209, 211
 Дукљан 305
 Дулаба (в. Дуљеби) 169
 Дуљеби 165-166
 Дунав 12-15, 35-36, 39-41, 55-56-57, 62-63, 71-73, 79, 97-98, 105, 107-110, 115, 119, 121, 134, 139, 141, 143-144, 155-158, 165-167, 169, 171, 177, 207-208, 210, 213-214, 220-221, 226-227, 238, 241-242, 246, 251, 265, 267, 269-270, 284, 305, 309, 312, 315-317
 Дунав, град 307
 Дунав, археолошко налазиште 167-168, 171, 178
 Дунав, митски јунак 55
 Дупљаја 16, 208, 220-222, 241, 245-246, 269
 Дух Свети 20-21, 25, 46-47, 58, 64, 114, 222, 243, 255, 258
 Душан Стефан, краљ и цар 268, 282-283, 286, 293, 310
 Душанов законик 268, 293, 310, 317
 Душица 267
 Ђаво 23
 Ђаково 245, 282
 Ђалиано 212
 Ђеђови Лозја 166
 Ђирокастра 139
 Ђорђе Свети, ратник 153, 249, 305
 Ђунис 208, 241
 Ђураш, витез 292
 Ђурђе Бранковић, деспот 241
 Ђурђеви Ступови, манастир у Будимљу, Беране 262-264, 269, в. Свети Ђорђе у Будимљу
 Ђурђеви Ступови, манастир у Расу, Нови Пазар 241, 243, 249, 251-252, 266
 Ђурђевик 283
 Ђурђевић М. 281
 Ева 22, 26, 58, 311
 Евроазија 27, 269, 285, 307
 Европа 13, 15, 21, 26-28, 39, 42, 77, 113, 115, 122, 125, 129, 133, 139, 171, 177, 268-269, 312-313, 315, 319
 Европа, провинција 165
 Европљани 27-28
 Евстатије Свети 301 в. Плакида
 Егејско море 127
 Егејско приморје 156, 178
 Египат 12, 15, 17, 20, 26, 28, 40, 42, 46, 50, 77, 89, 266, 306
 Египатска црква 173
 Египћани 63
 Едеса 45, 157, 166-167
 Еламити 20
 Емаус, манастир 268
 Емерик, краљ 261
 Енеолит 27, 311, 317
 Епетиј 61
 Епидаур 89, 195
 Епир 226
 Ермил Свети 61, 78-79
 „Ес“ муниципијум 145
 Етиопија 15, 19
 Етиопљани 19
 Етрурци 311, 319
 Еуридика 19
 Еуфемија, царица 128
 Еуфразијева базилика 144,
 Еуфрозина, краљица 246
 Ефес 129
 Ефешани 19
 Ждрело 263, 286
 Жељин 249
 Жиганци 208
 Жигмунд, краљ 275
 Жидовар 26, 36, 50-52, 55-56, 64, 73, 106, 316
Житије Климента Охридског 206
Житије Методија 218
Житије Управе 126
 Житомиск 250
 Житомислић (Житомишлић, Житомислићи), манастир 154
 Жича, манастир 252, 261-262, 266, 301
 Жљеб 131
 Забајкаље 309
 Завађе 89, 281

- Завала 183, 192, 196, 291
 Завод за заштиту споменика културе из Приштине 131
 Загорје 183
 Загреб 227, 245, 281
 Загребачка епископија 275, 281
 Задар 122, 130, 172-173, 177, 215, 261
 Зајечар 208
 Закавказје 15, 318
 Закон Антониниана 62
Законоправило 14, 22
 Заложје 80, 143
 Замјатино 120, 134
 Зањевачка црква 208, 241
 Запад 21, 39-40, 76-77, 139, 183, 187, 193, 268, 283, 285, 311, 321
 Западна Европа 12, 41, 170, 229, 261, 269, 303
 Западна Морава 12, 179, 192, 221, 244, 250, 262
 Западни Буг 40, 318
 Западни Готи 115
 Западни Словени 41, 87
 Западно Римско царство 61, 75, 115, 122, 141, 173, 178, 183, 265
 Западноевропљани 227
 Зарубињецка култура 36, 39, 41, 98
 Засад 174, 192, 196, 228, 235, 256
 Затон 194, 196, 208-209, 212, 230
 Заум 287
 Заушје 283
 Захарија, кнез 192
 Захарија Свети, пророк 52, 293
 Захумље 182, 196, 209, 212-213, 225, 230, 244, 250, 262
 Захумљани 169, 173
 Збориште 157
 Зборна гомила 55
 Збруч 15
 Звечан 26, 87, 131, 143, 208, 243, 249, 255, 305
 Звонимир, бан и краљ 227
 Зворник 177, 179
 Згошћа 293-294, 302-304, 312 в.
 Црквина у Доњој Згошћи
 Зевс 19
 Зелиње 177
 Земаљски музеј у Сарајеву 220, 292
 Земен 250
 Земенски манастир 237
 Земља 19, 311,
 Земплин 41, 64, 71, 98
 Земун 242
 Земуник 275
 Зеница 145, 230, 256
 Зеноб 114
 Зенон, цар 120-121, 125, 127, 132
 Зета 39, 139, 141, 179, 191, 193, 195-196, 205, 208-209, 213, 216, 225-226, 230, 244, 262, 269, 284, 286, 311-312, 319
 Зета, река 92
 Зетска епископија 196, 263, 265
 Зетска митрополија 215
 Зецови 145
 Зизио 121
 Зила 58
 Златица 194-195, 249
 Златна пећ 49
 Златна хорда 269
 Златни магарац 45
 Злесте 208
 Злетово 237
 Зрмања 274, 282
 Ибар 8-9, 11, 13, 35, 39, 79, 90, 139, 154, 158, 178, 192, 195, 206, 208, 210, 214-215, 221, 226, 243-244, 249-251, 269, 284, 292, 304-305
 Ибн Фадлан 304
 Ибрахим ибн Јакуб 319
 Иван Бабонић, бан 283
 Иван, жупан 235
 Иван Лучић 49
 Иван Свети 235, 256 (в. Јован Свети)
 Игњатије Богоносац Свети 47, 79
 Игриште 157
 Идворац 195
 Идриси 245
 Идумејци 42
 Избичањ 131, 133, 145, 230
 Извор живота 57, 145
 Изиди 26
 Ила 305-306
 Иларион Велики Свети 89
 Иларион Печорски Свети 243, 261
 Илија пророк Свети 19, 157, 309-310
 Илири 8, 13-14, 19, 21, 28, 35-36, 39, 41, 45, 47-51, 55-56, 61-62, 64, 70-73, 75-77, 87-89, 91, 97-98, 105-106, 109, 115, 121-122, 125, 127-128, 132-133, 139, 141, 145, 153, 155, 169, 171, 173, 191, 194-195, 205, 218, 264, 294, 311, 315-316, 318-319
 Илирија 57, 76
 Илирик 11, 13-14, 35, 47-48, 55-57, 61, 63, 70-71, 73, 76-77, 89, 92, 105, 109, 115, 120-122, 127-130, 133-134, 139-140, 143, 155-156, 165, 177, 206, 221, 316, в. Јужни и Северни Илирик
 Илирска Далмација 36, 39, 49, 62, 71, 80, 87-89, 98, 113, 115, 125, 133, 139, 141-142, 143-146, 153-154, 167-168, 179, 195, 221, 230, 252, 255, 265-267, 284, 292-293, 301, 309
 Илирска црква 64, 76, 79, 142, 173, 316, в. Црква Илира
 Илица 184
Иловичко Законоправило 14
 Иловица (манастир Светог Арханђела Михаила) 69-70, 92, 121-122, 130, 153-155, 171, 174, 177, 180, 183-184, 192, 195-196, 209, 216-217, 249, 252, 257, 262-263, 265-267, 293, 319-320
 Илок 245
 Имотски (Имоцки) 49, 64
 Инд 308
 Инди (или Анти) 14-15, 41, 113, 302
 Индија 15-16, 18-19, 26-28, 46-47, 113, 288, 293-294, 302, 305-307, 311, 315, 318-319
 Индоевропљани 27
 Индуси 27, 113, 169, 321
 Иноћентије III, папа 261
 Ипен Т. 319
 Ирак 26
 Ираклије, цар 10, 119, 122, 134, 165, 169-170, 172-173, 187, 191, 205, 219, 262, 268, 316
 Иран 16, 26, 315, 318
 Иранци 18, 27, 321
 Иринеј Лионски Свети 51, 76
 Ирод 46

- Ирска 187
 Исаак 55
 Исихије Свети 69
 Искер 238
ИСН (Историја српског народа) 9, 216, 319
 Истанбул 139
 Исток 187-188, 264-265, 267, 305
 Исток, место 76-77, 89, 131, 180, 195-196, 207
 Исток, река 131
 Исток, отац Јустинијана Управе 127-128, 131
Историја архиепископије Салоне и Сплита 170
Историја, Лав Ђакон 214
Историја средњовековне босанске државе 283
Историја српског народа, в. *ИСН*
 Источна Европа 12, 35, 269
 Источни Готи 115, 120, 122, 141-142
 Источни Словени 21, 40
 Источно Римско царство 125, 139, 261
 Истра 16, 28, 35, 133, 139, 143, 158, 173-174, 178-179, 189
 Истриаланга 241
 Исус Христос 7, 15, 7-20, 25, 45-47, 49-51, 55-58, 62, 69, 73, 77, 79, 88-89, 113, 145, 153, 188, 210, 222, 249, 261, 263, 265, 283, 287-288, 291, 301, 303-304, 309, 311, 313, 315, 317; Васкрсење 61; Гроб 79; Живи у Христу 168; Небески Цар 288; Спаситељ 70, 301, 303, 306, 312; Спас 153, 293; Угаони Камен 80
 Италија 15, 28, 35-36, 45, 48, 56-57, 61-63, 69, 77-78, 87-89, 106-107, 115, 120, 122, 125, 127, 132-133, 139-142, 144, 156-158, 165, 169, 174, 177-179, 183, 187-189, 192, 194, 205, 210-213, 227, 251, 303, 312, в. Јужна и Северна Италија
 Италици 141
 Итимари 119
 Јабука 194
 Јабучило 287
 Јагодина 171, 206, 218, 241
 Јадар 47
 Јадран, Јадранско море 11-12, 15, 35, 39, 41, 47, 52, 69, 119, 130, 155, 192, 217, 221, 268, 284, 293, 306, 311, 316, в. Адрија
 Јадранско приморје 45
 Јајачка бановина 273, 275, 281
 Јаквинта 227
 Јаков Мних 214
 Јаково 242
 Јакцар, река 307-309
 Јама 305
 Јањина 193, 206
 Јаподи 303
 Јасеновац 281
 Јасеново 50
 Јастребац 241
 Јафет 26-27, 169, 315
 Јеванђеље 11, 18, 20, 47, 71, 73, 113-114, 225, 316, 319-320
Јеванђеље детињства 51
 Јевреји 15, 17-18, 42, 45, 55-56, 61, 79, 187, 306, 316, 320
 Јевсевије Памфил 45, 48, 51, 56, 76, 89
 Језерине 35
 Јелена царица Света 293
 Јелена, сестра цара Душана 268
 Јелена, супруга Беле II, краљица 246
 Јелена, супруга Звонимира, краљица 227
 Јелена, супруга Уроша, краљица 90, 235, 269
 Јелини 21, 45, 47, 321, в. Хелени
 Јелисавета, супруга бана Стјепана I 269
 Јелица 139, 145, 171, 174, 179-180, 195-196, 209, 241, 263
 Јеринин Град на Лиму 145
 Јерменија 113-114, 188, 211-212, 252, 305
 Јероним Блажени 47, 52, 61, 71, 89, 107
 Јерусалим 19-20, 42, 45, 47, 50, 52, 88, 107, 114, 219, 250, 265, 301, 310, небески 287, нови 313
 Јефимија монахиња 288
 Јефтимије, епископ 255, 257
 Јехова 47
 Јиречек К. 8, 126, 129-130, 132, 318-319
 Вернер Ј. 169
 Јоаким Осоговски Свети 243, 265, 267
 Јован VIII, папа 11, 172, 190-191, 195, 205
 Јован X, папа 173, 191
 Јован XIII, папа 213
 Јован XXII, папа 282
 Јован, свештеник 183, 187, 216
 Јован Богослов Свети, апостол 21, 45, 51, 56, 313
 Јован Владислав, цар 215
 Јован Владимир Свети, кнез 80, 190, 213, 215-216, 218, 225, 227, 319
 Јован Казамари 261
 Јован Кинам 208
 Јован Комнин, цар 241
 Јован Претеча, Крститељ, Свети 114, 183, 187, 256, 262
 Јован Рилски Свети 218, 243, 267
 Јован I Свети, архиепископ (папа) 128, 132-133, 173
 Јован II Свети, патријарх 132
 Јован Скилица 214, 216
 Јона пророк 50, 58
 Јордан историчар 14, 119, 166
 Јосиф, Прекрасни 55
 Јосиф Флавије 42, 51
 Југоисточна Европа 8, 26-27, 113, 131, 140, 157, 169, 213, 217, 220, 222, 242-243, 252, 269, 284-285, 306, 309, 317-318
 Југославија 39
 Јуда 283
 Јудеја 20, 50
 Јужна Америка 23
 Јужна Италија 14, 170, 227, 229
 Јужна Морава 12, 80, 155, 220-221, 304, 311
 Јужни Буг 40
 Јужни Илирик 143, 209
 Јулија планина (Јулијски Алпи) 55
 Јулијан Отпадник 76
 Јулије, папа 76
 Јулије Непот, цар 122, 141
 Јупитер 19, 61
 Јупитер Долихен 25, 62

- Јустин I 73, 125-129, 131-134, 141-142, 155, 172-173, 177, 187, 190, 219, 235, 316, 319
 Јустинијан Управда, Велики, Свети, цар 10, 63, 73, 87, 91, 115, 120, 122, 125-134, 141-146, 153-158, 171-174, 179, 219, 251, 267, 316-317, 319, Петар 128
 Јустинијанов Кодекс 122
 Јустинополис 131
- Кавказ 14-15, 28, 97, 113, 116, 302, 305-306, 311, 318
 Кавкасци 27
 Казахстан 307-308
 Каин 315
 Какањ 292
 Калдана 210
 Кале код Кршевице 36
 Калемегдан 120
 Калидонски вепар 294
 Калиник, епископ 250
 Калиновик 261, 304, 311
 Калојан, севастократор 269
 Калуђери код Крупе на Врбасу 281
 Калуђерске ливаде код Фенека 221
 Каљаја е Бодинет (= „Бодинова тврђава“) 227
 Камено 172, 177
 Канада 23
 Кападокија 20, 57-58, 98
 Капернаум 45
 Капитул код Книна 227
 Каравуково 134
 Карантанци 27, 178, 188
 Караташ 144
 Карацић В. 52, 306-307
 Караш 16, 50, 55, 73, 109, 141, 208, 220, 222, 245, 269
 Карија 308
 Карло Велики, цар 178-179
 Карло I Роберт, краљ 282-283
 Карло IV, цар 268
Карловачки родослов 306
 Карпати 12-14, 35-36, 39, 41, 49, 64, 72, 92, 97, 106, 109, 113, 119, 121, 134, 165-166, 316
 Карпи 72
 Касандрија 155
 Касна антика 75, 128, 167
- Каст, епископ 281
 Кастаљан, манастир 270, 301
 Кастел, Бања Лука 141, 144, 168
 Катакалон Клазоменски 225
 Катаракти 165, 168
 Катон 14
 Катун 49
 Кашић 122, 177, 189, 217
 Каштел Стари 228
 Квади 72, 105, 108
 Квириин Свети, епископ 281
 Кев 242
 Кекавмен 225, 242
 Келти 35-36, 39, 41, 61, 317-318
 Кесарија 114
 Кестхелъ 141
 Кечуе 23
Киево-Печерски патерик 258
 Киј 158, 236
 Кијев 15, 158, 214-215, 267, 310
 Кијевци 158
 Кијево 158
 Кијевска култура 36, 40-41, 98, 105, 109, 119
 Кијевец 158, 236
 Кијевска Русија 14, 269
 Кијевци 154, 215
 Кијевци Пољани 158
 Киликија 98
 Кимерци 305
 Кина 16, 18, 23, 27, 158
 Кинези 321
 Кипријан Свети 51
 Киргизија 307
 Кирина 20
 Кистање 49, 87, 113
 Кишињев 302
 Кладово 140, 156, 226, 241, 267, 312
 Клаић Н. 183
 Клапавица 155
 Клаудије Готски 72-73
 Кленик 158
 Клепало 266
 Клесбештица 157
 Кливна 183
 Климент III, папа 229
 Климент Охридски Свети, архиепископ 11, 194, 206-208, 218, 236-237, 243
- Климент Римски Свети, епископ 56, 98, 310
 Клис 155
 Клисуре 87, 143
 Клобук 145, 301
 Кључ (Дунава) 166, 267
 Книн 87, 92, 113, 177, 179, 183, 189, 209, 227-229
 Книнска епархија 235
 Книнска Крајина 92, 227-228
 Книнско Косово 227, 235
 Књажевац 168, 241
Књига о рођењу Најблаже Марије 51
 Кобиља глава 293
 Кобиљка 140, 170
 Ковачица 63-64
 Ковиљ, манастир 245
 Ковин 51-52, 156, 165
 Ковчег Господњи 306
 Кожељ 241, 250
 Козјак 237
 Козма Чешки 213
 Козник 249-250
 Коловрат 145, 230
 Колочеп 229
 Колубара 276
 Комарно 301
 Комод 51, 76
 Компл 238
 Конавле 192, 209, 213, 235, 292, 311
 Конављани 169
 Конавоске планине 89
 Констанс II, цар 88, 172, 178
 Константин, савладар цара Михаила Дуке 258
 Константин IV, цар 173
 Константин Асен, цар 269
 Константин Бодин, краљ 130, 190, 215, 219, 221, 226-230, 235, 244-245, 256-257
 Константин Велики Свети, цар 25, 63, 68, 71, 73, 75, 77, 87-88, 91, 113-114, 125, 127, 218, 282, 293
 Константин VII Порфирогенит, цар 14-15, 17, 47, 113, 119, 169, 211, 213
 Константин Тирило Философ, апостол словенски 21, 57, 133, 155, 183, 187-188, 191, 218-219, 242, 267, 316

- Константинопољ 114, 127, 132, 139, 258
 Констанције II 75-76, 98, 105, 107-109
 Констанције Хлор, цар 73, 75
 Константиола 156
 Конче, манастир 261, 282
 Кончул, манастир 154, 249, 252
 Конфуције 18
 Коњиц 140, 235, 256, 294, 301, 303
 Коњска глава 179, 293
 Коњух 61
 Копаоник 11, 140, 144, 309
 Копачки рит 166
 Корбово 166, 226
 Кореја 27
 Коринт 180
 Коринтски залив 208, 214
 Коринћани 47
 Корчула 228
 Косаоница (Косаница), река 249-251
 Косара, кнегиња 215
 Космај 270, 301
 Косовка девојка 285
 Косово, Косово поље 11-13, 57, 131, 139, 157, 171, 210, 215-216, 226, 230, 244, 263, 268, 285, 287-288, 304, 310-311, 319
 Косово код Книна, в. Книнско Косово
 Косовски бој, битка 113, 285-288, 293, 304-305, 310, 312, 317
 Косовски венац 285, 310
 Косовски крстображен камен 312
 Косовски стег 291
 Костолац 241
 Костур 205, 226, 236-237
 Костурско језеро 214
 Котокион 206
 Котор 130, 169, 174, 183-184, 192-193, 205, 211, 229-230, 235-236, 245, 250, 252, 263
 Котор у Босни 230
 Которац 174
 Коцељ, кнез 48, 188, 218, 242
 Коцељева 188, 242
 Крагујевац 36,
 Крајина 244, 284
 Крајина (Скадарска) 319
 Крајишници 72, 105-109, 119, 121, 193
 Крајиште 158
 Кракра 215
 Краљевић Марко 267, 285
Краљевство Словена 125
 Кратово 61
 Крбава 226, 275
 Крешево 220
 Крешимир 227
 Крива Феја 157
 Кривда 16
 Кривићи 113, 140
 Крим 56, 97, 269, 302
 Крискент 48
 Крићани 20
 Крит 47
 Крка, манастир 49, 56, 87, 268, 273, 282, 316, 319
 Крка, река 79
 Крмине 281
 Кроја 166-167, 180
 Крст 293, в. Распеће
 Кртоле 69
 Крум, хан 129
 Крупа Далматинска 268, 273-274, 276, 282
 Крупа, град на Врбасу 275
 Крупа на Врбасу (у Босни), манастир 257, 274, 281-283, 292
 Крупа, притока Врбаса и Зрмање 274
 Крушевац 241
 Крушево (Добрун), манастир 264
 Кршевица 36,
 Кршће 92, 167
 Кувер, хан 177
 Кукавица 157
 Кукуљевић И. 183
 Кула 168, 171, 177
 Кулин, бан 250, 256-257, 261
 Кулина 146, в. Солотник
 Кулина у Рошцима 221
 Култура гробаља са урнама 28, 35, 45, 311
 Култура карпатских кургана 41, 98, 113, 119
 Кумани 221, 269
 Куманово 310
 Кумјеновићи 194, 196, 213, 230
 Купа 11, 139
Куран 51
 Курбиново 243, 286
 Куршумлија 80, 87, 143, 207, 250
 Кути 228-229
 Кутмичевица 206-207
 Кутригури 156-158, 165
 Кучево 273
 Кучевско Загорје 261
 Лаб 158
 Лаба 166-167, 179, 318
 Лабуша 157
 Лав III, папа 133
 Лав VI, цар 193
 Лав Ђакон 214
 Лавр Свети 57-58, 61, 153, 293
 Лада 127, 134
 Ладислав I, краљ 227
 Ладислав IV Куманац, краљ 269
 Лазар, кнез 258, 267, 285-288, 291, 293, 317
 Лазарица 286
 Лајош I (лонш), краљ 283
 Ламинци 36, 64
 Лангобарди 141, 158, 170, 173, 177-178, 316
 Лао Це 18
 Лапац 281
 Лапље језеро 210
 Лапушница 158
 Лариса 214, 237
 Латин, Латини 15, 41, 49, 55-56, 115, 125, 128, 139, 157-158, 183, 188, 205, 218, 257, 261, 263, 266, 316
 Латинска црква 255-257, 261
 Латинска црква у Горњим Матејевцима 235
 Лаус 195
 Лебане 128, 131, 141, 305
 Лебед 158
 Лебет 158
 Ледерата 109, в. Литерата
 Леонтије архиепископ 129, 237
 Леонтије Словен, војник 157
 Лепенац 157
 Лепеница 145
 Лепенски Вир 26, 286, 306, 311, 315
 Лепосавић 69, 154, 249, 305

- Лепчинац 158
 Лесковац 167, 249, 311
 Лесковац у Призренској епархији 242
 Лесново 237, 268
Летопис Цариграда 72, 107-108
 Лешак 250, 305
 Либер 19, 61, 128, 308
 Либера 19, 61
 Либија 20
 Либурнија 92, 155
 Ливањско поље 154, 257
 Ливно 179, 193, 209, 227-228, 244, 311
 Лика 13, 27, 35, 92, 179, 183, 226-228, 269, 284
 Лим 133, 145, 194, 208, 210, 251, 266, 304-305, 311
 Лимиганти 63, 72, 105-110, 116, 119-121, 141, 156, 193
 Лимигантска култура 105, 109
 Лишицка култура 41
 Липљан 131, 215, 226-227, 230, 237, 242-244, 250, 262, 268, 282
 Липље 270
 Липци 294
 Лисац 157
 Лисип 293
 Лисичићи 235, 256, 301
 Листра 45
 Литерата 141, 156, в. Ледерата
 Литургија 21, 71, 88, 121, 125, 127, 132-134, 173, 187-188, 190-191, 193, 195, 210, 212, 220, 227, 230, 243, 245, 251, 262-264, 268, 291, 301, 316-317
 Лицики 179, 183, 189, 192, 209
 Лиштани (Подворнице) 257
 Лиштица 301
 Лозница 273
 Лом, река 13, 36, 139, 141, 156
 Лома А. 17, 285, 306
 Ломело 210
 Ломница (Ловница) 270, 273
 Ломничан поп (ломничънъ попь) 273
 Лондон 125
 Лонтодокла 209
 Лопуд 228
 Лужани 41
 Лужичка култура 294
- Лужички Срби 113, 179, 205, в. Полабски Срби
 Лука Јеванђелист 19, 47-48, 114
 Лукавица 237
 Лукијан Свети 69
 Лукијан презвитер 113
 Луково 238
 Луштица 174
 Лушци 273
 Љыбъд 158
- Љетопис Попа Дукљанина в. ЉПД*
 Љеш 128, 143
ЉПД 120, 183, 194, 208, 210, 212, 215, 220, 227, 230, 235, 244, 293
 Љубен 261
 Љубеч 258
 Љубин 261
 Љубинковић Р. 205
 Љубичевац 167
 Љубомир, 301
 Љубостиња 286
 Љуботен 157, 282, 309
 Људевит, кнез 281
 Људмила Света, кнегиња 190-191, 213, 217-218
 Љуљац 304-305
 Љутићи 140, 171-172, 217
 Љутомир 208, 210
- Маврикије, цар 179
 Мавро Кацафранги 235
 Мавро Орбин 120, 125
 Маврово 215
 Маглен 236-237
 Мадај (Мар) 27, 169, 315
 Мађари 188, 207, 209-210, 213-214, 217-218, 229, 241-242, 244-245, 265
 Мађарска 39, 211, 219, 221, 227, 241, 244-246, 251, 257, 261, 265, 267, 269, 283-285, 292
 Мажичи 16
 Мајдан код Мркоњић Града 87
 Мајдан, север Баната 246
 Мајка Јевросима 285
 Мајка Југовића 285
 Мајка сива земља 16
 Мајсан 171, 174, 196
 Мајсторовина 196, 230, 245
 Макавеји 56
- Македонија 11, 28, 35, 46, 49, 55, 76, 107, 120-121, 127, 165, 168, 236, 238
 Македоније 76
 Македонци 8, 21, 47, 139
 Максимијан, цар 75
 Максимовић Љ. 189
 Мала Азија 21, 23, 26, 42, 46, 73, 98, 169, 305, 308, 312
 Мала Влашка 13, 35, 156, 265
 Мала Копашница – Сасе 72
 Мала река 158
 Мала Скитија 156-158, 165, 177-178
 Малвесиатијум 121
 Малешево 237, с. 237
 Мали Мошуњ 145
 Малта 45, 47, 114
 Маљен 140
 Мамон 321
 Манастириште, с. Браничево 241
 Манастириште, с. Горњи Кијевци 245, 270
 Манђури 307
 Мано-Зиси Ђ. 55
 Манојло Комнин, цар 221, 241, 245, 249-251, 257
 Ману 305-306
 Мањача 140, 171
 Мар (Господ) 107
 Мар (Мадај) 27, 169, 315
 Мараната 107
 Маргум 115, 127, в. Морава град
 Марија, бароница Моравске, сестра великог жупана Уроша II 246
 Марин, архијакон 261
 Марина кула 249, 251
 Мариово 16
 Маричка битка 284
 Марица 13, 158, 178, 307
 Маркијан Свети, цар 128, 132-134, 172-173, 183
 Марко 305
 Марко, војин 306
 Марко, жупан 230, 244
 Марко Аурелије, цар 48, 57-58, 62
 Марко Јеванђелист Свети 183, 235
 Марко Краљевић (Мрњавчевић), краљ 286-288, 294, 310
 Марко Требињац 22

- Марков Манастир 286-288, 291, 293, 306
 Марковац 291, 294, 312
 Маркове Куле, Прилеп 216, 294
 Марково Кале, Врање 238, 251
 Маркомански ратови 73
 Мармаро 208
 Марнавић Јован Томко 125-127, 131
 Мартин 173
 Мартин Свети 180
 Марусинац 78
 Марцела 47, 107
 Масимо в. Масно
 Масленица 46
 Масно, војвода 283
 Масуди 169, 172, 293, 313, 319
 Матер Пречиста 258
 Мати Божија Хиландарска, икона 261, 285, 287, 309, 311
 Матичане 216, 220
 Матсју 305-306
 Маур 61
 Мачва 73, 242, 269-270, 276
 Мачванска бановина 269
 Мачванска Митровица 207, 218, 220-221, 242, 245, 269, 276, 281
 Мачванско-усорско војводство 269
 Махабхарата 285, 305-306, 310
 Мегалитска култура 26
 Медиоланум 63
 Мезија 13, 35, 41, 57, 62-63, 72-73, 76, 79, 91-92, 109, 115, 121, 141, 206, 208-209, 218
 Мелита 47
 Мелитон, епископ 48
 Мелиције 211
 Мера 19
 Месопотамија 12, 20, 26, 315
 Металка 145
 Метковић 49
 Методије Свети, словенски апостол 11, 48, 57, 133, 155, 187-188, 190-191, 193, 218-219, 242, 267, 281, 303
 Метоксија 13, 80, 128, 130-131, 141, 143, 153, 157-158, 171, 180, 192, 210, 263, 269, 319
 Миђани 20
 Мијаци 8
 Мијовиловац 189
 Милано 63, 141
 Милански едикт 63, 70, 75, 79, 114
 Миларека 157
 Милентија 286
 Милешева 11, 230, 265-266, 305
 Милица, кнегиња 286
 Милојевић М. 285, 307, 319
 Милош Обилић (Кобилић) 287-288
 Милутин Урош, краљ 21, 208, 235, 266, 268-269, 276, 282-283, 286, 293, 301
 Миљевина 26, 89
 Мирослав, кнез 250, 256-257
 Мислођин 270
 Митра 25, 27, 62,
 Митровица (Сремска) 207, 242, 265
 в. Сремска Митровица
 Митрофановић Г. 282
 Михаило, Арханђео 25, 57-58, 293, 305, 309
 Михаило, кнез 193, 209, 213
 Михаило, краљ 130, 219, 226-230, 235, 237, 257
 Михаило I, цар 183
 Михаило III, цар 187, 189
 Михаило Дука, цар 258
 Михајловац 167, 221
 Млава 167, 241, 263
 Младен II Шубић, бан 282-283
 Младен III Шубић, бан 268
 Младеновац 291, 301
 Млеци 270, 285
 Млетачка република 8, 219
 Млечани 184, 226, 261
 Мљет 47-49, 56, 174, 316
 Могорјело 77, 144
 Модрича 141, 168, 171
 Мојковац 244
 Мојсије Свети, пророк 15, 17-19, 27, 45-46, 51, 309-310
 Мојсијев Закон 19
 Мокро код Лиштице 146, 196, 213
 Мокро код Ниша (Бела Паланка) 238
 Мокро Поље 87, 179, 281
 Молдавија 64, 166, 286
 Момчило Војвода 287
 Момчилова кула 26
 Монголи 158, 221, 245, 250, 269
 Монголија 305, 308-309
 Монголско-татарски савез 269
 Монтан и Максима Свети 61
 Мопсуест 98
 Морава, град на ушћу Мораве (в. Маргум) 206-207, 241, 263
 Морава, област и кнежевина у Србији 55, 63, 106, 205-206, 209, 214-215, 246, 250
 Морава, река 11-12, 26, 28, 35-36, 41, 56, 79, 92, 115, 121, 125, 127, 134, 143, 155, 157, 190, 206-207, 214, 220, 227, 241, 243, 250, 263, 292, 304, 308, 311, 317
 Морава, река и земља у Чешкој 27, 119, 167, 190, в. Велика Морава
 Морава, словенско племе 27, 169
 Моравичка епархија 265
 Моравица 26
 Моравска 35, 39, 72, 105, 218, 246
 Моравска архиепископија 206
 Моравци 27, 178, 189-190
 Морача манастир 252, 266, 305
 Морача, река 90, 92, 249
 Мориш 26, 64, 166-167
 Мородвис, савремено село 130, 227, 237, 268
 Моровизд град и епископија 215, 237
 Москва 114
 Мостар 80, 146, 155, 172, 177
 Мотин 157
 Мочиус (Морава) 127
 Моштаница, манастир 267, 281, 286
 Мошуњ Мали и Велики 145
 Мрамор 305
 Мраморно море 155
 Мркоњић 291
 Мркоњић Град 87
 Мртваца 208, 320
 Музеј примењене уметности у Београду 287
 Мура 26
 Мурса 76, 141, 167
 Мутимир, кнез 11, 172, 190-193, 195
 Мухашиновићи код Високог, на-тпис бана Кулина 261
 Муштутиште 157, 282
 Наис (Ниш) 55, 89, 116, 158,
 Намастир (Крупа на Врбасу) 275

- Нарона 49, 87, 89
 Настасја, јунакиња 55,
 НАТО 21, 157, 309, 312-313, 321
 Наум Свети 237
 Начало 7, 20, 23, 284-286, 311, 321
 Невесиње 113
 Небеске столице 144, 309
 Небески Цар 288
 Небеско Царство 287-288, 291, 293,
 310-311, в. Царство Божије
 Неготин 125, 140, 221, 267
 Неготинска крајина 140, 167, 267
 Неготинско блато 267
 Неман 246
 Немања в. Стефан Немања
 Немањићи 8-9, 87, 131, 155, 158,
 217, 225, 227, 237, 243, 246, 263,
 266-268, 282-283, 319
 Немачка 119, 179, 187
 Немачко-римско царство 183, 321
 Немци 7-8, 11, 49, 169, 187-188,
 190-191, 205, 214, 218, 245, 269,
 284, 312-313, 317
 Неокастро (=Новиград) 215, в. Но-
 виград
 Неолит 25-27, 311, 315
 Нера 109
 Нерези 286 (в. Свети Пантелејмон)
 Неретва 87, 89, 143, 154, 174, 179,
 183-184, 213, 225, 283-284
 Неретва, кнежевина 192, 196, 209,
 213, 230, 244, 261-262
 Неретљани 47, 183, 193, 228
 Неродимка 157
 Неродимље 131
 Несторов летопис (в. *ПВЛ*) 27, 41,
 214
 Нибелунзи 303
 Нидерле Л. 39
 Низа 19
 Никеја 114, 169, 262, 265
 Никејска митрополија 173
 Никита Готски Свети 98
 Никита Ремесијански Свети 89, 238
 Никић М. 13
 Никодим Милаш епископ 274
 Никодим Свети 17, 40, 113
 Никола Свети, архиепископ Охри-
 да 215
 Никола Свети 75, 83
 Никола Скобаљић 287
 Николаити 25
 Николајевић И. 145
 Никомедија 141
 Никополъ 129, 141, 143
 Никшић 293, 301, 303, 311
 Нил 308, 315
 Нин 183, 227
 Ниса 308, 315
 Нићифор II Фока, цар 211
 Ниш 12, 19, 73, 89, 121, 128, 130,
 143, 156-157, 168, 172-173, 177,
 207, 220, 226, 235, 237-238, 241,
 249-250, 257, 263, 269, 307-308,
 310, 315, 319
 Ниш средњеазијски 309
 Нишава 12-13
 Нишка епархија 249, 263, 269
 Новаковић Р. 306
Нови Завет 20-21
 Нови завет 7, 16, 19, 25, 46, 57, 79,
 310, 318
 Нови Пазар 179, 210, 212, 250
 Нови Рим 126-127, 129-130, 139, 169
 Нови Сад 178, 242, 245
 Новиград, Задар 80, 189
 Новиград (=Неокастро), Елбасан
 215
 Новиград (Νουγράφ), у Диоклеји
 209
 Новиодунум 166
 Ноје (Нух) 26-27, 169, 305-306, 315
 Нојева барка 306
 Норик 119, 141, 167-168
 Нормани 227, 229, 237, 243, 263
 Норци 27
 Нух (Ноје) 169
 Његош П. Петровић, владика 9, 23
 Њемен 246
 Обалска Дакија 92, 139, 165
 Облик 157
 Облик, брдо из *ЉПД* 215
 Оборци 87
 Обреновац 141
 Обри 158
 Овидије 56
 Огањ 302
 Одисос 178
 Одра 40-41, 52, 119, 166, 179
 Озирис 26, 46
 Озрен 270
 Округла црква, Преслав 133, 207,
 212
 Оливер, деспот 237
 Олимп 187, 218
 Омиш 49, 55, 87, 213, 228
 Омољица 221
 Омц – Омча 241
 Онгл 177
 Ораховица, манастир 245
 Орешац 50
 Орљане 235, 238
 Орнан Јевусејин 55
 Орфеј 19, 70
 Оршава 55, 241
 Осијек 76, 141, 166-167
 Осјеченица 26
 Осредак код Кулаша 270
 Остров 237
 Остроготи 115, 120
Откривење 19, 21, 23, 25, 88, 313
 Отока 275
 Отоманско царство 291
 Оцркавље, Завађе 281
 Охрид 11, 130, 189, 192, 205-208,
 215, 228, 230, 236-237, 264-265
 Охридска архиепископија 210, 213-
 214, 225, 227-228, 230, 236, 244,
 262, 264, 268
 Охридско језеро 194, 206, 214-215,
 227
 Ошље 212
 Павино Поље 113, 140, 155
 Павле Свети, апостол 9, 11, 17, 19-
 21, 45-49, 55-57, 63-64, 69, 71, 73,
 76, 79, 87, 89, 106-107, 130, 133,
 142, 145, 172, 205, 218-219, 258,
 261, 264-265, 301, 303, 311, 316,
 318-319, 321, в. Савле
 Павле, епископ 76
 Павле, кнез 192-193
 Павлимир Бело, краљ 210-213, 230,
 249
 Павлова пећина 49, 87
 Павловићи 292, 294
 Паво Свети, в. Павле, апостол 47
 Паганија 169, 209

- Палеолит 25, 294, 306
 Палестина 17, 28, 45-46, 79, 89, 113, 220-221, 227, 306, 310
 Паља 208
 Паљевина 172
 Памфилија 20
 Паник 70, 73, 78, 90, 92, 228-229, 256
 Панкратије Свети 211
 Панон – Панонија, град 205
 Панони 167
 Панонија 11-13, 28, 36, 39, 41, 51, 64, 72-73, 98, 105-107, 116, 119, 158, 166, 177-178, 187-189, 221, 228, 245, 265, 284, 315, 317
 Панонија, провинција 13, 35, 48, 61-62, 72-73, 76, 78, 91, 105, 108-109, 116, 121, 125, 140-143, 165, 167, 188, 191, 205, в. Друга Панонија
 Панонска архиепископија 172, 190
 Панонски басен 35
 Панонски устанак 39
 Панонско море 306
 Панонци 35
 Пантин 243, 249-251, 255, 305
 Панчићев врх 144, 309
 Папије Свети 69
 Папраћа, манастир 270
 Параћин 26, 241
 Партија 308
 Парћани 20
 Пасха 45, 76,
 Патмос 56,
 Паулинијан 61
 Пауни 226
 Паштровићи 267
 Певсип, Елепсив и Мелепсив свети, 57
 Педесетница 20
 Пек 15, 106
 Пелагонија 208, 215, 237
 Пелопонез 165, 210
 Пељешац 184, 193, 268
 Пељешки канал 196
 Пераст 294
 Пергамон 169
 Перегрин Свети 69
 Перејаславец 236
 Перник 144, 157, 168, 208, 214-215, 238, 250-251, 301
 Персија 115, 157, 165, 169
 Персијанци 56, 165, 321
 Перун 16
 Петар Свети, апостол 47, 191
 Петар архиепископ 229
 Петар Јустинијан, в. Јустинијан
 Управа
 Петар, кнез 190, 192-193
 Петар (Константин) Бодин, цар 226
 Петар Одељан 226
 Петар, опат (игуман) 235
 Петар, цар 190, 208, 214, 242
 Петрик (Илок) 245
 Петрило 226, 237
 Петро-Павлов манастир 9, 49, 70, 77, 80, 87, 122, 131, 174, 177, 192, 196, 211, 235, 319
 Петрова Црква, Бијело Поље 90, 228, 230, 256
 Петрова Црква у Расу (Свети Петар), Нови Пазар 16, 179, 194, 210, 212, 225, 243, 249, 266, 305, 319
 Петровац 113, 140
 Петровци (Бакенси) 141, 242
 Печењези 213, 221, 241
 Печерска лавра (манастир), Кијев 243, 261, 267
 Пецка 273, 310
 Пећ 88, 131, 134, 171, 174, 195-196, 207, 210, 213, 268, 317
 Пећина Јанковић Стојана 281
 Пећка Патријаршија 13, 131, 173, 210, 266, 293, 304
 Пива 8
 Пијанец 237
 Пикени (Пицени) 15, 105, 106-107, 119-120,
 Пилот 235, 256
 Пинкум 241
 Пирдоп 129
 Пирот 165, 226, 238
 Писмо (Свето) 20, в. *Стари Завет*
 Пјатра Фрекецеи 166
 Плави Лебед 158
 Плакида 301, в. Евстатије Свети
 Платани 208
 Платон 18
 Плива 193, 209, 227-228, в. Пљева
 Плиније 13-15, 19, 106, 302
 Плиска 178, 189, 207-208, 211, 236, 301
 Пљева, в. Плива 209, 228
 Пљевља 140, 171-172, 217, 304
 По 12
 Повардарје 139, 169, 205, 226-227, 243, 261
Повесть временных лет ПВЛ 14-15, 26-27, 41-42, 55-56, 115, 214, 218, 316
 Повислење 42
 Подгорица 73, 90, 92, 194, 249
 Поди 227
 Подластва, манастир 317
 Подмаине, манастир 317
 Поднови 275
 Подњепровље 36, 39, 42, 49, 56, 71, 109, 115, 120, 166,
 Подњестровље 39
 Подоље 40, 97
 Подоње 120-121
 Подримље 27, 139, 169
 Подриње 39, 91-92, 98, 133, 139, 167, 172, 196, 213, 230, 273, 284, 292
 Подујево 70, 158
 Подунавље 9, 13-14, 27-28, 36, 39, 41-42, 45, 48, 56, 71-73, 77, 91-92, 87, 109, 115-116, 119-121, 125, 134, 139, 155, 158, 165-168, 178-179, 187-188, 205, 211, 214, 217, 221, 226, 269, 305, 312, 315, 318
 Пожега (Ужичка) 171
Позив (пригласње) 188, 316
 Позни средњи век 49, 126, 158, 172, 220, 244, 284
 Поенешти – Лукашевска култура 41
 Покров Пресвете Богородице, црква у Завађу 89, 155
 Покупље 12, 35
 Полабље 97, 179, 217
 Полапски Срби 179, 190-191
 Полимље 27, 133, 196, 208-209, 213, 230, 262, 284
 Полице у Требињу 235
 Полог 157, 244, 250
 Пољани 41, 119, 158, 215
 Пољице 17
 Пољска 28, 36, 39-41, 63, 92, 97, 113, 140, 166, 179, 187, 269, 294, 315

- Помесна Црква Срба 7, 191, 205 в.
 ПЦС
 Поморавље 12, 39, 78, 98, 109, 116, 120-121, 139, 172, 195, 205, 207, 214, 217-218, 221, 226, 246, 250, 252
 Поморишје 205
 Поморје 39, 73, 141, 169, 172-173, 177, 192-194, 196, 213, 216, 226, 244, 250-251, 257, 263, 284, 292, 319
 Поморци 41
 Помпеј Свети 69
 Понори 304
 Понишавље 62, 139
 Понт 20, 45, 133
 Понтес 241
 Понтија Пилата планина 55
 Поп Дукљанин 120
 Попа В. 310
 Попе 179-180, 194-196, 207
 Попова Лука 193
 Поповић М. 9, 319
 Поповица 221
 Пореч 61, 133, 144
 Поречје 286
 Посавина 11-13, 35-36, 39, 119, 122, 141, 168, 171-172, 221, 230, 244-245, 267, 281, 284
 Посавци 119, 141
Посланице 71, 316
 Постење 179, 195, 210, 216
 Посушје 133, 172, 174
 Потисје 12, 41, 64, 71-73, 98, 105, 108, 116, 119-120, 166, 178, 207
 Погоп 16, 25-27, 57-58, 304-306, 311, 315
 Потоци 145, 155
 Поуње 28, 35-36, 39, 62, 92, 133, 217, 221, 230, 244, 281, 284, 292, 305
 Пра-Косово 306
 Православље 191
 Православна црква 109, 120-121, 125, 127, 219-220, 222, 244, 257, 264-265, 270, 273, 276, 283, 319
Правила Светих Апостола 173
 Праг 268
 Прадед 16, 264
 Прајамор 238
Пракосово, словенски и индоевропски корени српске епике 285
 Прахово 121, 125, 134, 166-168, 226, 238, 241
 Прва Јустинијана, архиепископија 13, 87, 125, 133, 141, 205-209, 236-237, 262, 265, 267-268
 Прва Јустинијана, град 128, 131, 142-144, 158, 167, 173
 Прва Мезија 61, 73, 109, 116, 139, 241
Прва Посланица Коринћанима 310
 Први Васељенски Сабор 98
 Први светски рат 220
 Првојеванђеље Јакова Јевреја 51
 Превала 92, 115, 128, 131, 133, 141, 144, 146, 155, 168, 205, 208-209, 236, 265
 Превлака, Тиват, 69, 174, 184, 205
 Предање 48, 55, 88, 121, 173, 177, 191, 205, 257, 261-263, 274, 281, 312-313, 320-321
 Преображење 19
 Преоци 26
 Пресвета Богородица, иконе 79, 222, 229, 261, 273, 309
 Пресвета Богородица, црква манастира на ушћу Косаонице 249, 251, 265
 Пресвета Богородица, црква манастира Студеница Хвостанска 130, 153
 Пресвета Богородица, црква на ушћу Бањске 249, 251, 304
 Пресвета Богородица, црква на Бешкој 194
 Пресвета Богородица, црква на Старчевој Горици 89
 Пресвета Богородица, црква Студенице 258
 Пресвета Богородица, црква у Дољанима 194-195
 Пресвета Богородица, црква у Котору 196, 235
 Пресвета Богородица Благодетелница, црква Хиландара 261
 Пресијам, хан 178
 Преслав 133, 189, 207, 209, 212, 236, 301
 Преспа 209, 211, 213-217, 236-237
 Преспанско језеро 206, 214, 301
 Престо Исуса Христа 310
 Престо Пресвете Богородице 310
 Пречиста Крајинска, црква 80, 87, 143, 194, 215, 319-320
 Прибина, кнез 188, 242
 Прибина Глава, манастир 188, 242
 Прибиш 261
 Прибој 222, 266
пригласињ сватоудоу њевангелноу (пригласињ) 21, 188
 Придворица 252, 266
 Придрага 80, 87, 143, 189
 Придунавски Градови, област 226
 Призрен 18, 87, 125-128, 130-131, 146, 157, 179, 208, 226, 230, 237, 242, 250, 262-263
 Призренац (Призрен) на Сани 273
 Призренска епископија 263, 265
 Пријезда Војвода 287
 Пријепоље 131, 145, 180, 213, 230
 Прилеп 206, 216, 294
 Приморје 183
 Приним 238
 Приск 105, 116, 119,
 Приск, војсковођа 107, 167
 Прислав (приславъ) 305
 Приштина 220
 Прњавор 281
 Прњавор код Бања Луке 281
 Прњавор код Бихаћа 281
 Прњавор код Вргин Моста 281
 Прњавор код Госпића 281
 Прњавор код Звечаја 281
 Прњавор код Костајнице 281
 Прњавор код Петриње 281
 Проб, цар 73
 Прокопије 17, 47, 51, 105, 125-126, 128, 141, 155-158, 167, 305
 Прокопије Свети 310
 Прокопије Чешки Свети 243
 Прокупље 69
 Пропаст царства српског 287
 Прохор Пчињски, манастир 268
 Прохор Пчињски Свети 243, 265, 267
 Прчањ 174, 211
 Псеудо-Маврикије 105, 107, 165
 Псуњ 245
 Прут 41

- Птоломеј 105
 Пула 144, 184
 Пулхерија, царица 114
 Пуља 229
 Пуста Река 249
 Пут 18, 75, 243, 287, 291, 312, 320
 Пчиња 140, 238, 243
 ПЦС (Помесна Црква Срба, в.)7-11, 15, 88, 121, 125, 153, 155, 173, 177, 191, 193, 195, 205, 213, 215, 217, 219-220, 225, 228, 235-236, 244, 256-257, 261-267, 274, 281, 285, 291, 301, 312, 316-318, 320-321
 Пшеворска култура 36, 40-41, 97, 119-120
- Раб 301
 Раваница 286
 Равена 63, 127
 Равна 168
 Равни 250
 Равно код Књажевца 241
 Равни Котари 35, 179, 217, 269
 Раден 245, 273
 Радика 215
 Радимља 302
 Радин зван Мјерак Виденовић 273
 Радослав, жупан 89
 Радош 261
 Развође 301
 Разлог 237
 Рајловац 122, 146, 209, 217
 Рајс А. 8
 Ракиново 129
 Раковац Градина (Домбо), манастир 242, 245, 251, 269, 281
 Раковац, село 245
 Рани средњи век 122, 155, 187
 Рас 16, 179, 194-195, 213, 216, 225, 230, 237, 242-244, 249-251, 255, 257, 262, 269, 305
 Расина 249
 Распеће 17, 57, 221-222, 261, 301, 305, в. Крст
 Растислав, моравски кнез 187-188, 190, 218, 246
 Растко Немањић (в. Сава Српски Свети) 246, 249, 251, 301
 Раствовац 301, 303
 Растус 127
- Ратаје 89-89, 155
 Раус 195
 Рача, манастир 146, 177, 270
 Рашица, река 307
 Рашка покрај Рашице 307
 Рашка 10-11, 154, 183, 210, 212, 213, 215, 220, 225, 227, 230, 236, 243-244, 246, 249, 255, 257, 261-262, 265, 304, 311
 Рашка, град 249
 Рашка, река 179, 243, 249
 Ргведе 293
 Регенсбург 206
 Рејмунд Тулски 227
 Реке 249
 Ремезијана 89, 238
 Република Србија 156
 Ресановци 110, 113, 132, 139, 171
 Рецидива 141, 156
 Речирад 127, 146, 156
 Рибић 305
 Рибница 241, 249, 256
 Рижнице 155
 Риза Богородице, црква у Бијелој 194, 235
 Рила, манастир 237
 Рим 8, 11, 19, 25, 36, 42, 47, 51, 55-58, 61-62, 71-73, 75-76, 87, 97, 105, 107-109, 114-115, 122, 125, 132, 134, 140, 142-143, 172-173, 177, 179, 187-188, 191, 193, 205-206, 210-212, 218-219, 227-228, 230, 235, 244-245, 250, 257-258, 261-262, 264-265, 267-268, 285, 316-317, 319, в. Нови и Стари Рим
 Римљани 13-14, 20, 36, 39, 41, 45, 47-49, 55, 57, 62, 64, 71-73, 77, 92, 97, 105-109, 119, 139, 169, 172-173, 183, 210, 317-318
 Римокатоличка црква 9, 133, 219-220, 222, 264, 273, 281, 283-284
 Римска црква 188, 193, 257, 303
 Римски папа 133
 Римско доба 191
 Римско царство 19, 39, 42, 45, 47, 63, 71-73, 75-77, 79, 89, 92, 97-98, 105-108, 110, 115, 120-121, 125, 127, 139, 141, 143, 157, 169, 171-172, 191, 216, 236, 321, в. Источно и Западно Римско царство
- Рисан 89, 294
 Рмањ, манастир 273, 281-282
 Роберт Гвискард 227
 Ровине 287
 Рогачићи 209, 212
 Родопа 13
 Родос 114
 Рома (Рим) 139
 Роман, име руских кнежева 246
 Роман, царевих 190
 Роман I Лакапин, цар 208, 211
 Роман IV Диоген, цар 246
 Романи 41, 139, 157, 169, 318
 Романија 106
 Ромеји 14, 139, 141, 165, 169
 Ромулијана (Гамзиград) 115, 134
 Росаф звани Скадар 250
 Росе 174, 192
 Ростислав, име руских кнежева 246
 Ростислав, кнез Черниговски, бан Мачве 269
 Росуљак 158
 Ртањ 12
 Руа 119
 Рудина, манастир 245
 Рујковац 146
 Рукомија 286
 Рума 221, 242
 Румуни 157, 167
 Румунија 8, 13, 39, 105
 Русалијско гробље 158
 Руси 8, 11, 46, 48, 56, 133, 158, 213-214, 218, 236, 267, 304, 316
 Русија 13-16, 39, 42, 57, 119, 187, 191, 213, 215, 217, 220, 243, 245-246, 251-252, 258, 261, 267, 269, 285, 311, 315, в. Кијевска Русија
 Русини 8
 Руска црква 187, 257, 317
 Русце 158
- Сабатије, бог 19
 Сабатије, отац Јустинијана Управе 128
 Сабинијан 127
 Сава IV, патријарх 293
 Сава Готски Свети 98
 Сава Освећени Свети 153, 235
 Сава Свети Српски 7, 10-11, 13, 22, 48, 110, 114, 130, 192, 196, 219, 236,

- 249-252, 255, 257-258, 261-268, 270, 285, 293, 311-312, 317, 321
 Сава, река 8, 11, 27, 36, 41, 55-56, 92, 119, 143, 166, 188, 196, 210, 227, 242, 244-245, 270, 311, 317
 Савија 281
 Савле 301
Сажетак Житија (Управде) 127, 129-134, 173
 Сазава 243
 Саксонци 173, 188
 Салдум 143-144
 Салона 48-49, 61, 73, 78-79, 87, 89, 113, 115, 122, 125, 133, 141, 144, 146, 155-157, 170-171, 173-174, 191, 195, 265
 Салонина, царица 63-64
 Салонитанска црква 48, 183, 189, 228, 281
 Само, кнез 179
 Самоков 238
 Самуило, цар 209, 211, 213-216, 236-237, 243, 268
 Самуилово царство 211, 213, 219-220, 225-226, 236-237, 243
 Сан 41
 Сана 87, 179, 273, 275, 281
 Сански котар 275
 Сапаја 109, 156
 Сарабит ал Хадим 15
 Сарајево 122, 144, 174, 184, 209, 211, 230
 Сарајевска котлина 213
 Сарацени 192, в. Арапи
 Сарбин (Срби) 169
 Сард 179, 217, 250
 Сардика 76, 127-129, в. Сердика
 Сармати 14, 39-40, 63-64, 71-73, 92, 97, 105-109, 119-120, 141, 165, 316-318
 Серви 106
 Сарматија Велика 105
 Сасин 169
 Сатана 25, 45, 305, 321
 Саторнин Свети 69
 Саул, цар 17
 Сварун 157
 Свач 169, 171-172, 177, 179-180, 196, 217, 220-221, 230, 235, 250, 269
 Свеби 108, 119
 Сведерево 241
 Свелигово 238
 Свењап 238
 Света Гора 125, 127, 243-244, 249, 251-252, 257-258, 261, 266-267, 293, 301, 303, 317
 Света гора код Кијева, у којој спава Светогор 310
 Св. Александар Мученик, манастир у Дарданији 127, 129, 130, в. Александар Свети
 Св. Василија монашки ред 127
 Света Богородица Бистричка, црква 230
 Света Богородица Градачка, црква, Чачак 265
 Света Богородица у Расу, манастир 250
 Света Екатерина, манастир 15, 153, 309
 Света Земља 221, 267
 Света Марија, црква у Диоклији 208
 Света Марија од Ријеке, црква у Котору 193, 196
 Света Марија Формоза, црква у Пули 144
 Света Марта, црква у Бијаћима 189
 Света Петка, црква у Београду 241
 Света Софија, црква у Кијеву 133, 215
 Света Софија, црква у Охриду 126, 129-130, 237, 268
 Света Софија, црква у Софији 126-127, 129-132, 167, 174, 238, в. Божија Премудрост
 Света Софија, црква у Цариграду 129, 187
 Света три Јерарха, црква у Дечанима 242
 Света Тројица, црква манастира Иловица 153
 Света Тројица, црква у Нишу 238
 Свети Апостоли, црква у Пећкој патријаршији 131, 134, 173-174, 195-196, 242, 263, 268, 320
 Свети апостоли Петар и Павле, црква манастира Иловица 174, 319
 Свети апостоли Петар и Павле (у Расу) 249, в. Петрова црква
 Свети Арханђели, манастир код Призрена 179, в. Арханђели Призренски
 Свети Арханђели, црква у Аранђелову 228
 Свети Арханђели, црква у Костуру 207
 Свети Арханђео Михаило, манастир 153, 174, 183, 184, 251, 263, (в. Иловица)
 Свети Арханђео Михаило, манастир код Прилепа 216
 Свети Арханђео Михаило, црква на Градини Мартинића у Зети 193, 195
 Свети Арханђео Михаило, црква у Котору 236
 Свети Арханђео Михаило, црква у Стону 229
 Свети архистратиг Михаило, црква у Скопљу 250
 Свети Атанасије, црква у Костуру 287
 Свети Ахилије, црква на Аилу, Преспа 211, 213, 236-238
 Свети Ахилије, Моравички, црква у Ариљу 262-263, 305
 Свети Вартоломеј, црква на Капитулу код Книна 235
 Свети Влахо, црква у Дубровнику 210
 Свети Врачи, црква манастира код Лешка 304
 Свети Георгије у Дабру, манастир у Мажићима 16, 222, 265-266
 Свети Георгије у Расу, Ђурђеви Ступови 265
 Свети Димитрије, манастир у Неретви 283
 Свети Димитрије, манастир у Сремској Митровици 207, 242, 265
 Свети Димитрије, Марков Манастир 287
 Свети Димитрије, црква (базлика) у Солуну 69
 Свети Ђорђе у Будимљу (Ђурђеви Ступови) 235, 252
 Свети Ђорђе црква у Горњем Козјаку 237
 Свети Ђорђе црква у Доњој Ораховици 89

- Свети Ђорђе, црква судије
 Градјеше код Зенице 256
 Свети Ђорђе, црква на Звечану 249, 251
 Свети Ђорђе, црква у Подгорици 235
 Свети Ђорђе, црква у Солуну 116
 Свети Ђорђе, црква у Софији 167
 Свети Ђорђе у Старом Нагоричину, 21
 Свети Ђорђе (Јурје), црква у Радуну више Каштел Старог 228-229
 Свети Зено, црква у Верони 303
 Свети Илија, врх 157
 Свети Илија, црква манастира Крупе на Врбасу 274-276
 Свети Илија, црква у Пецкој 273
 Свети Јован, црква на Брачу 256
 Свети Јован, црква у Затону 194, 305
 Свети Јован, црква у Орљанима 235, 238
 Свети Јован, црква у Риму 210
 Свети Јован Бигорски, манастир код Дебра 215
 Свети Јован Претеча (Сурб Карапет), манастир 114
 Свети Јован Претеча, црква у Шипову 180
 Свети Јован Студијски, црква у Цариграду 208
 Свети Лука, црква у Котору 235
 Свети Лука, црква у Уздољу 235
 Свети Лука у Фокиди, манастир 184
 Свети Марко јеванђелиста, црква у Будви (наводно посвећена Светом Сави Освећеном) 235
 Свети Наум, манастир на Охридском језеру 208
 Свети Никита, црква код Скопља 282
 Свети Никола, манастир у Топлици, Куршумлија 249, 251, 262-263, 265, 304, 320
 Свети Никола, црква, Земун 242
 Свети Никола, црква, Паг 235
 Свети Никола, црква манастира у Казновићима 265
 Свети Никола, црква манастира у Кончулу 154
 Свети Никола, црква у манастиру Градац 90
 Свети Никола, црква код Скадра
 Свети Никола у Дабру, манастир Бања код Прибоја 265-266
 Свети Пантелејмон, црква манастира у Нерезима 238, 243
 Свети Пантелејмон, црква у Нишу 250
 Свети Пантелејмон, црква Светог Климента у Охриду 208, 237
 Свети Павле, црква Петро-Павловог манастира 80, 194, 320
 Свети Петар, базилика у Риму 133
 Свети Петар Апостол, Нови Пазар 210, в. Петрова црква
 Свети Петар у Пољу, Требиње 235
 Свети Петар и Мојсије, црква у Солину 189
 Свети Петар и Павле, црква у Попама 179, 194-196
 Свети Прокопије, црква у Прокупљу, 69, 238
 Свети Прохор, манастир 238
 Свети Роман, црква код Ђуниса 286
 Свети Спас на Цетини, црква 226-227
 Свети Срђ и Вахх, црква на Бојани 127-129, 130, 133, 235, 269
 Свети Стефан, црква манастира Бањске 243, 252
 Свети Стефан, црква код манастира Иловице 216
 Свети Стефан, црква у Дубровнику 211
 Свети Тома, црква у Кутима 228-229
 Свети Тома у Прчању, црква 174, 194, 211
 Свети Трифун, црква у Котору 174, 194, 235
 Свете тајне 51
 Свети Спас на Цетини, црква 87
Свето Писмо 17, 45, 47, 98, 145, 187, 190, 222, 251, 320
 Светогор 16, 310
 Светопелек 183, 195
 Светоплук кнез 190
 Сви Свети, храм 69
 Свјатослав, кнез 214, 236
 Сврљиг 238, 250
 Себечевска река 243, 249
 Севастија 114
 Северна Италија 172
 Северни Илирик 12-13, 79-80, 121, 125, 131, 139, 141, 143, 155, 167-168, 170-171, 173-174, 205-206, 209, 211, 214, 250, 252, 268, 311
 Северци 41, 178
 Сегедин 134, 166-167
 Секесфехервар 211
 Селимир 120, 131, 134
 Семберија 73, 242, 244
 Семела 19
 Сент Андреја 243, 301
 Сењ 49
 Сепарева Бања 208
 Септимије Свети 61
 Сер 130, 165, 237
 Серберица река 307
 Сербонидско језеро 15, 309
 Сербонидски залив 15, 309
 Сервија (Серблиа) 130, 169, 218, 237
 Сервицијум 36, 119, 281
 Сергије, епископ 195, 205
 Сергије III, папа 193
 Сердика 61, 79, 126, 129-131, 141, 167, 238
 Сердички сабор 121
 серебряныя болгары 214
 Сери 72, 97
 Сеченица 208, 243
 Сидарта Гаутама 18
 Силимир 120
 Сијена 114, 262
 Сикулић (Сикулич) 42
 Сим 26
 Симаргл 15
 Символ вере (Вјерују) 133, 257, 263, 281
 Симеон Богопримац Свети 46, 301
 Симеон Свети 11, 19, 110, 219, 250, 265, 285, 293, 317, 320 в. Стефан
 Немања
 Симеон Метафраст Свети 57
 Симеон цар 189-190, 192, 206-207, 209, 211
 Симон Врачар 45
 Симплиције Свети 61

- Синагога у Стобију 207
 Синај 153, 286
 Сингедонон 125, 143
 Сингидунум 61, 63, 73, 76, 79, 92, 119, 121, 141, 143, 167, 171
 Синерос Свети 61
 Сипонт 170
 Сир Дарја 308
 Сиракуза копча 145
 Сирија 78-79, 89, 226
 Сиријска црква 173
 Сиријци 73, 114, 144, 316
 Сиринић 291
 Сирмијум 48, 55, 61, 63, 71, 73, 76, 79, 89, 107, 122, 127, 130, 141-143, 156, 158, 167, 173, 188, 191, 205, 207, 218, 242, 281, 316
 Сирмијумска архиепископија 228
 Сисак 110, 130, 141, 196, 245, 281
 Сисојевац 286
 Сисција 141
 Сисачка епископија 281
 Ситница 215
 Сједињене Америчке Државе 22
 Сјеница 140, 171, 179, 217, 255
 Скадар 49, 80, 128, 131, 133, 141, 143-144, 166, 169, 179, 192, 194, 213, 215, 220, 227, 230, 235, 250, 319
 Скадарско језеро 89, 194-195, 215, 225, 267
 Скелани 92, 121
 Скити 35, 45, 302, 305
 Скити (=Руси) 214
 Скити земљорадници 72
 Склавени 14, 39, 156, 166
 Скопље 12, 89, 131, 171, 177, 206-207, 226, 237-238, 244, 249-250, 263, 265
 Скопско Кале 237
 Скордисци 35-36, 39
 Скупи 61, 89, 171, 206-207, 237
 Славија 227
 Славишче 237
 Славонија 141, 221, 227, 244-245, 265
 Сланкамен 217
 Слатина 273
 Слагинска река 167
 Слободан 19, 308
 Слободанка 19
 Слободни Дачани 72
 Словачка 36, 39-41, 72, 97, 105, 269, 292
 Словени 8-9, 11, 13-18, 20-21, 26-28, 35-36, 39, 41-42, 45-49, 55, 61, 63, 70-73, 76-77, 91-92, 97-98, 105-106, 109-110, 113, 115, 119-122, 125-129, 131-134, 139, 141, 155-158, 165-173, 177-180, 183, 187-189, 195-196, 205-209, 214-216, 218-221, 225-226, 236, 243, 245, 255, 258, 265, 267-268, 283, 292, 303, 307, 311-312, 315-316, 319-320
 Словени Новгородски 113, 140
 Словенска Браћа 188-191, 218-219, 225, 246
 Словенски манастир („Емаус“) 268
 Смедерево 63, 114, 241
 Смрхат 306
СН 169-171, 173, 178-179, 183-184, 191-192, 207, 209-211, 218, 230, 319
 Соколац 283
 Сократ 18
 Сократ Схоластик 76, 132
 Сол 25, 57, 62
 Солава 167
 Соли 244
 Солин 61, 80, 89, 155, 227
 Соломон Свети, цар 55
 Соломонов храм 45, 52
 Солотник 146, 312
 Солун 48, 56, 61, 69-70, 76, 114, 119, 139, 155-156, 165, 169, 177, 206, 208, 217-218, 226, 250, 287, 317
 Солунска архиепископија 142, 207, 228
 Сопоћани 145, 252, 269, 286
 Сотиров Г. 126
 Соча 143
 Сочаница 69, 80, 90, 155, 205-208, 210, 213, 243, 320
 Софија, град 13, 61, 126, 139, 213, 238
 Спас 19, 153
Спис о народима в. *СН*
 Сплит 17, 61, 73, 78, 89, 113, 170, 174, 183, 189, 191, 193, 195, 226-229, 235, 261, 301
 Сплитска архиепископија 189, 213, 225, 227, 235, 281
 Сплитска крстионица 229
 Сплићани 171
 Срб, место 281
 Срби 19, 25, 35, 39-42, 46-49, 55-57, 61-63, 70, 73, 76, 87-89, 97, 106, 109-110, 113, 115, 119, 121, 131-133, 139, 142, 153, 155, 157, 166-173, 177-178, 191-192, 194, 205, 207, 209-210, 213-214, 216-219, 221, 225-228, 230, 236, 242-243, 250-252, 255, 257, 261-268, 274, 281, 283-285, 291-293, 305-313 315-321
 Србија 35, 92, 125-126, 133-134, 169, 172, 177-179, 183, 187, 189-193, 195-196, 205-210, 213-222, 225-230, 236, 241-246, 251-252, 257, 261-263, 266-268-270, 283, 285-286, 288, 308, 316-319, в. Бела Србија
 Србија, град 169
 Србија, епископија 255, 257
 Србо-Бугари („сербјанах колгарех“) 214
 Срђ и Вахх Свети, икона 63
 Средец 129, 143-144, 156, 167, 172-174, 178, 207, 214-215, 218, 226, 236-238, 250, 255, 269, в. Сардика, Сердика
 Средња Азија 27, 285, 315
 Средња Европа 12, 26, 113, 139, 284
 Средњи век 14, 16, 26, 39, 55, 77, 87, 139, 169, 174, 195, 212, 217, 241, 316
 Средоземље 12, 26-27, 41, 45, 47, 92, 139
 Средоземна Дакија 92, 129
 Средска жупа 306
 Срем 36, 39, 48, 63, 73, 92, 98, 106, 108-110, 156, 178, 188, 205, 214, 217, 220-221, 227, 237-238, 242, 244-245, 265, 267, 269-270, 276, 281
 Сремска епархија 242
 Сремска Митровица 61, 89, 188, 218, 220, 265, 276, в. Митровица
 Српска архиепископија 207, 264-265, 268
 Српска земља 288
 Срубна култура (Култура брвнара) 35
 Сталаћ 312
 Стањевићи 317

- Стара лука (Понта), Дубровник 210
 Стара Павлица 243, 251
 Стара Паланка 156
 Стара планина 12-13
 Стари Бар (Антибари) 179, 192, 196, 217, 229, 235 в. Антибари, Бар
 Стари Град у Требињу 196, 235
 Стари Рим 27-128, 132, 141, 170
 Стари свет 12, 18, 42, 315
Стари Завет 7, 16-17, 20, 22-23, 25-26, 45, 51-52, 55, 222, 245, 302, 308-309
 Стари завет 15, 19-20, 50, 55, 315, 318-320
 Старије гвоздено доба 14, 35, 294
 Старије камено доба 294
 Старији неолит 306
 Старо Нагоричино, манастир 238, 268, 283
 Старчева Горица 89, 155, 208
 Старчевачка култура 26
 Старчево 311
 Стефан, епископ 131, 145
 Стефан, жупан 230
 Стефан, кнежевић 190
 Стефан I, мађарски краљ 214, 218, 258
 Стефан V, папа 183
 Стефан Војислав, кнез 190, 225-226, в. Војислав, кнез
 Стефан Вукан 246
 Стефан Дечански, краљ 269
 Стефан Лазаревић, деспот 9, 285, 288, 294
 Стефан Немања 10, 172, 190, 206, 221, 230, 235-236, 238, 241, 243-244, 246, 249-252, 255-258, 261-265, 267, 269, 305 в. Симеон Свети
 Стефан Првовенчани, краљ 158, 217, 236, 246, 249, 251, 255, 258, 261-265, 269, 283, 293, 301
 Стефан Првомученик Свети 16, 40, 45, 113, 153, 255, 283, 287
 Стефан Сремски, краљ 269, в. Драгутин
 Стиг 106
 Стјепан I, бан 269-270
 Стјепан II, бан 270, 293, 303
 Стјепан херцог од Светог Саве 264, 274, 282
 Стоб 237, 250
 Стоби 61, 205, 207
 Столац 49, 294
 Стон 196, 205, 212-213, 225, 228, 256, 262-263, 268
 Стонска епископија 265
 Стонско поље 229
 Стошић J. 211
 Страбон 105
 Стратоник Свети 61, 78-79
 Страцимир, жупан 241, 250, 257
 Страшни суд 19
 Стројимир, кнез 190, 216
 Стримон (Струма) 206
 Стримонци 207
 Струма 12, 139, 141, 165, 206, 208, 214, 243, 251
 Струмичани 8, 165
 Струмица 206, 237
 Струпнићи 154,
 Студеница, Лавра 217, 229, 241, 246, 250-252, 258, 261, 265-267, 269, 276, 286, 320
 Студеница, река 48
 Студеница Хвостанска 130-131, 153-154, 174, 194, 196, 242, 263, 265, 267, 319-320
 Суботица 36
 Судан 19
 Суђурађ 193
 Суково 238
 Сурб Карапет 114
 Сурдулица 158
 Сутиван 80, 143
 Сутјеска, место 237
 Сучевићи 87
 Сучидава 156
 Табула Поитингериана 106
 Таифали 105, 107
 Тајна вечера 291
Тајна историја 125, 128
 Тамиш 63, 109
 Тамнава 188
 Тао 18
 Тара, планина 146, 177
 Тара, река где је била битка 244, 256
 Тарабош 194
 Тарон, Тара, област 113-114, 262
 Тасос 165
 Татари 158, 269, 285, 307
 Таурисијум 128
 Таурисци 36
 Тацит 14, 41, 105, 108
 Тврдош 87-88, 121-122, 153-155, 172, 174, 177, 180, 192, 194, 195-196, 222, 235, 266, 274, 282, 287, 292, 320
Тврдошки октоих 22
 Твртко (тврѣтко) I, бан и краљ 283
 Текија 55-56, 226, 241, 316
 Телије Свети 61
 Темнић 216, 241
 Теодор Стратилат Свети 153, 293
 Теодор Тирон Свети 153
 Теодора, царица 125, 156
 Теодорих, краљ 119-120, 127, 303
 Теодосије, писац 262, 265, 301
 Теодосије Велики, цар 76-77, 115
 Теодосије Печерски Свети 243
 Теоприл 273
 Теофил, епископ Гота 98
 Теофил (Богумил) Домнио, епископ Сердикe, в. Богумил Домнио
 Теофилакт Симоката 141, 165
 Тепљух 80, 87, 143
 Теранда 128
 Теранци 208
 Тервинги 105, 107
 Теример 237
 Тесалија 167, 226, 285
 Теслић 270
 Тета 39, 62
 Теудоруполис 156, 241
 Теута, краљица 38, 49, 62
 Тиберије Константин 129
 Тибет 294
 Тибискум 63, 109
 Тивериопољ (Струмица) 205
 Тилуријум 49
 Тиматохиом 168
 Тимок 12, 36, 39, 98, 121, 139, 155, 165, 167-168, 214, 267-268, 284, 317
 Тимотеј Свети, апостол 48
 Тиринжани 179
 Тиса 35, 41, 105-107
 Тисагети 106
 Тисмана 267
 Тит Свети, апостол 47-48

- Тител 165
 Тихомир, велики жупан 226, 249-251
 Тјеходраг 257
 Тмутаракањ 14
 Тодића црква 167, 241
 Тома Архиђакон 120, 170, 173
 Тома Свети, апостол 47
 Томи 56
 Томислав, краљ 193
 Тоносурси 119
 Топир 156
 Топкапи сарај 114
 Топлица 226, 249-251, 257, 262-263
 Топоров В. 13
 Торчело 210
 Травник 78, 122, 154
 Травунија 169, 183, 192, 196, 209, 213, 225, 230, 244, 256, 262, 286
 Травуњани 225
 Трајан 39, 57, 61, 69
 Трајанов мост 156, 226, 241
 Тракија 13, 35, 76, 87, 115, 120, 125, 133, 143, 155, 157-158, 165-166, 168, 211
 Трансдиерна 55, 241
 Трачани 19, 36, 139
 Трговиште 243
 Требиње 9, 49, 56, 70, 77, 121, 131, 174, 192, 194, 196, 210-211, 213, 222, 225, 228, 235, 256, 282, 284, 292, 319
 Требињска шума 17, 256
 Требињско поље 49, 77, 177
 Требишњица 235, 308
 Тресије, манастир 270
 Треска, река 206
 Трескавац, манастир 287
 Триадица 236, 238, в. Средец
 Трибали 35
 Триер 141
 Триљ 49
 Трифун Свети 83
 Трифуновић С. 63
 Трново 269
 Трогир 189, 261, 269
 Тројанци 14
 Тројица Свети 18, 27, 51, 70, 88, 183, 187-188, 205, 255, 257, 263, 265, 283, 306, 315
- Троноша, манастир 270
 Трубачов О. 13, 46
 Тува 309
 Тузалка 189
 Тузла 283
 Турбе 78, 146, 154
 Турис 157
 Турн Северин 156, 241
 Турци 7, 13, 21, 62, 126-127, 158, 174, 179, 219, 226, 268, 275, 281, 284-287, 303, 310, 312-313, 317
 Турци = Мађари 214
 Турска 8, 165, 284-285
 Турска = Мађарска 169, 258
- Ћелије, манастир 241
 Ћелије код Рмња 267, 281
 Ћурковица 157
 Ћирило Константин Свети, в. Константин Ћирило
 Ћирковић С. 283
- Угао 177
 Угарска 221
 Угри 214
 Удрим, манастир 270
 Уздоље 92, 113
 Украјина 15, 119, 166, 283
 Украина 270
 Улпијана 57, 61, 79, 92, 131, 243, 263
 Улцињ 69-70, 183, 250
 Умка 221
 Уна 9, 11, 158, 210, 267, 281, 317, 319
 Унац 244
 Упанишаде 293
 Управда 127, в. Јустинијан
 Урал 26
 Урош, братанац жупана Вукана 246
 Урош I, велики жупан 246
 Урош, краљ 90, 269, 283
 Урошевац 157, 210, 226
 Урсације 76
 Урсин, антипапа 75
 Усековања главе Светог Јована
 Претече, манастир 90
 Ускопље 275
 Ускрс 158
 Ускришња Хроника 158
- Усора 244, 270, 273, 281
 Успење Пресвете Богородице, црква у с. Атени, Грузија 302
 Успење Пресвете Богородице, црква манастира Крупа Далматинска 282
 Успење Пресвете Богородице, црква манастира Морача 305
 Успење Пресвете Богородице, црква манастира Пречиста Крајинска 215
 Успење Пресвете Богородице, црква манастира Тврдош 153, 287
 Ушће на Сави 141
- Фајум 17
 Фарлати Д. 49
 Феликс Свети 61
 Фенек 221
 Ферјанчић Б. 17, 169
 Филадельфија 313
 Филип Свети, апостол 15
 Филипи 129,
 Филипопол 76
 Филистејци 15, 28, 45, 55, 306, 309, 311
 Филон 89
 Флор Свети 57-58, 61, 153, 293
 Фока, цар 122, 165
 Фортис А. 49
 Фотије Свети, патријарх 187-188, 191, 205, 218
 „Фотијева јерес“ 195, 205
 Франачка 169, 180, 183, 187
Франачки анали 169
 Франачко царство 321
 Франци 158, 173, 177-180, 209, 213
 Француска 179, 252
 Фригија 20
 Фрушка гора 57, 178, 188, 245
 Футог 178
 Фучић Б. 133
- Хазари 177, 187, 214
 Хазарски каганат 178
 Хајдучка Воденица 241
 Халкидик 155
 Хам 26
 Харватин (Хрвати) 169
 Хацон 165

- Хашанин 169
 Хвосно 194, 207, 210, 242, 244
 Хвостанска епископија 196, 263
 Хелада 71, 125
 Хелени 19, 21, 41, 47, 139, 141, в.
 Јелини
 Хераклеја 89
 Херодот 14-15, 19, 35, 306, 318
 Херцег Нови 172, 177, 228-229
 Херцеговина 8, 168, 244, 268, 283,
 291, 303, 312
 Хиландар 250-251, 261, 266, 269,
 286
 Хиландарска повеља 203
 Хилвуд 155, 157
 Хитлерова Немачка 321
 Хливна 183
 Хомоље 12, 245
 Хона 21
 Хоргош („Стуб 72“) 116, 119, 121
 Хорс 15
 Храм у Јерусалиму 310
 Хрвати 8, 15, 22, 173, 179-180, 183-
 184, 189, 193, 209, 213, 226-227,
 229, 274, 317, в. Бели и Црвени
 Хрвати
 Хрвати, село 158, 215
 Хрватин (хрватин) Стјепанић, кнез
 270, 273, 275
 Хрватска 8, 184, 189, 192-193, 209,
 212, 215, 217, 221, 226-227, 229-
 230, 244, 257, 319, в. Велика и
 Црвена Хрватска
 Хрвоје Вукчић 275
 Христос Емануил, икона 287
 Христос Спаситељ, црква Жиче
 252, 301
 Христофор Свети 58, 301
 Хум 244, 283
 Хуни 15, 40-41, 61, 64, 92, 97, 108,
 115-116, 119, 121, 134, 140, 142,
 156, 165, 177, 190, 217, 236, 269
 Хунобугари 13, 115, 122, 140, 155-
 156, 158, 217, 317
 Хунски племенски савез 115-116,
 119-121
 Хутово, 301
- Цавтат 89
 Цариград 12, 19, 76, 87, 98, 114,
 120, 126, 128-133, 141, 143, 145,
 155-158, 165, 168-170, 172, 177,
 187-193, 205, 208-209, 211-212,
 217-219, 225, 227, 229-230, 242-246,
 250-251, 257, 261-262, 265, 267,
 285, 293, 316-317
 Цариградска патријаршија 189, 265
 Цариградска црква 190, 193, 208,
 217, 228, 236
 Царичин Град 80, 87, 128-129, 131,
 141-146, 158, 166, 168, 205, 305
 Царство 56-57, 71, 76, 107, 114,
 155, 321
 Царство Божије 287, в. Небеско
 Царство
 Цвијетнић 267, 281
 Цебелда 58, 301
 Цер 241
 Цетина 87, 170, 228
 Цетинска култура 27-28, 311, 315
 Цетињски манастир 114, 262
 Цим 80, 87, 143, 146, 217
 Цимеше 113, 140, 155
 Циста (Прово и Велика) 49
 Црвена Хрватска 183, 192
 Црвени Хрвати 226
 Црква 19-21, 23, 51, 56, 64, 73, 76-
 77, 88, 114-115, 121, 140, 183, 189,
 217, 222, 252, 263, 286, 309, 311,
 316-317, 320
 Црква Илира 75-76, 89, 141, 316,
 320 в. Илирска црква
 Црквина код Солина 155
 Црквина у Бискупији 189
 Црквина у Доњој Згошћи 292, в.
 Згошћа
 Црквина у Завали 196
 Црквина у Марковцу 291
 Црквина у Требињу 196, 235
 Црквина у Шипову 180
 Црквица 194
 Црљивица 113
 Црна Гора 133, 318
 Црна Гора Скопска 157
 Црна река, притока Вардара 207
 Црна Река, област око Црног Тимо-
 ка 267, 241
 Црни Дрим 215
 Црни Тимок 241
 Црница 26
- Црно море 13-15, 35, 39, 41, 97-98,
 105, 115-116, 119, 133, 139, 158,
 168, 177, 284
- Чајкановић В. 267, 321
 Часлав, кнез 192, 209-213
 Часна трпеза 87, 222, 310, т301
 Часне двери 87, 225
 Часни Крст 107, 229, 262
 Чачак 64, 78, 139, 145, 171, 179,
 221, 230, 241, 245, 250, 263, 294
 Чемерник 157
 Черна 55-56, 156, 241, 286
 Черњаховска култура 40-41, 97-98,
 116, 119-120, 132, 134
 Чершков Е. 207
 Чеси 27, 178, 191
 Четврти васељенски сабор 132-133
 Четрдесет севастијских мученика
 216
 Четрдесетница 76
 Чечан 209, 216, 245
 Чешка 40, 92, 109, 190-191, 213,
 217, 243, 264, 269
 Чешка црква 317
 Чича 49, 55, 70, 121
 Чечава, Теслић 245
 Чечавац 245
 Чечево, Зубин Поток 245
 Чичево 49, 121, 245
 Чуанг Це 18
 Чуда Светог Димитрија 165
 Чудимир 119-120
 Чуј 307-310
 Чуруг 36, 63, 109, 119
- Цебел Сирбал 15, 309
- Шајкашка 107
 Шара, Шар планина 140, 157
 Шарац 287
 Шаркамен 75, 121
 Шафарик Ј. 55
 Швајцарска 55
 Шибеник 80, 171
 Шива 302
 Шиваратри 302
 Шипан 228
 Шиповљани 89, 155
 Шипово 26, 77-78, 177, 180, 196,

209, 217, 228	Constitutio Antoniniana 62	Serbe 14
Шљивовица 146	Deretini 42	Serbi 221
Шпанија 14, 21, 47, 55, 63, 71, 125	Deuri 42	Serbonian Lake 15
Шудикова 90, 178	Dierna 55, 156	Servia 221
Шумадија 116, 269	Dioclea, Dioclia 73	Servilius 14
Шумен 168	Djebel Serbal 15	Serville, regnum 262
Шурањ 174	Docleates 42	Servitium 119
Ἀδρίας 47	Dzierna 55, 156	Servius 14
Ἀντικός 158	Fl(avius) Petr(us) Sabbat(ius) Iustinian(us) 128	Siculetæ 42
Βέρζανα 157	Glinditiones 42	Sirbitum 19
Βυδίνης 238	Gregorio papa 173	Sirbonis laco 15
Βοδίνης 238	Hadria, Adria 47	Siscia 281
Βράτζιστα 157	Iohannes 183, 187, 235	Slav 14
Γορδόσερβα 169	Iohannes Sc. Baptista 187	Slaven, Slawen 14
Ἐλεύθερος 19	<i>Iustiniani Vita</i> 125	Slavinorum 173
Ζέρνης 156	Iustiniano principe 131	Sophie St. à Ochrida 126
Ζήλα 58	Ivan 235	Sophie St. à Sardica 126
Καβετζῶ 157,	Justinien 126	Suavi 119
Κλεσβέστιτα 157	Kew 242, 245	Suavia 119
Λάβουτζα 157-158	<i>Life of Justinian by Theophilus</i> 126	Syllimirus 120
Μέλετα 47	Margo 308	Tato (deo Tatoni patrio) 62
Μιλλάρεκα 157	Margus 308	Termogenes 63
Μίννα, Μαρία, Μίχαηλ, Γαβρίηλ 168	Maria Sancta 195	Theranda 128
Παννόνες 167	Melita 47	Thiudimer 119-120
Σερβλία 169	Montemero duci Sclavinicae 191	Tibiscum 63
Σέρβλοι 14	Moschius 127	Trinum 187
τῶν Σερβοτῶν λεγομένων Μᾶυρα	Muravae 127	Tyssagetæ 106
παιδιά и τῶν Σερβαν 15	Mursa 166	Vardaei 42
Строηмур 190	Nais, Naissus Nisa 308	Venedosarmatae 106
αγιοις χαρις, χαρις του Θεου 64	Novietunense 166	Vidigoia 120
Analamiri, Amalamiri 127	Nysa 19, 308	Vidimir, Videmir, Videmer 120
Antes 166	Österreich 8	Visesclavus (Vvissasclavus) dux 183, 187
Argaragantes, Arcaragantes, Ardara-gantes 106	Petrus 193	Vraghidara 127
Babai 119	Prevalis, Prevalitana 128	Vukcizza 127
Bani monasterium 242, 245	Prizriena 127	Zizia (ad Zizio) 49, 55, 70
Barbena (Barbenam) 128	Rechirad 127, 156	
Beuca 119	Recidiva 156	
Bigleniza 127	Romania 106	
Bosidara 127	Russiae, Rusciae, Ruziae gentis 213	
Bosna in provincia Sclavorum 262, 283	Sabatius 19, 128	
Bulgariae gentis 213	Salonina aug. 63	
Caldana 210	Sancti Petri de Campo 9	
Calendae – Kalendae 307	Sarmatae Liberi 105-106	
Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa 57	Sarmatae Servi 105-106	
Colonia Ulpia Traiana Ratiaria 57	Saua (transit Sauam) 119	
	Sclaveni 166, 283	
	Sclavonia 227	
	Selimir 120, 127	
	<i>Septuaginta</i> 52	

- Промотивна **СКРАЋЕНА** верзија књиге (без другог и трећег поглавља, закључка, библиографије, табли са илустрацијама и карата)
- Продаја: Књижара Богословског факултета СПЦ, Ул. Краља Петра бр. 2, Београд, тел: +381(0)11 2183 991 (цена 1.300 динара)
- Е-издање „Пројекат Растко“, www.rastko.rs

ТАБЛЕ

- Промотивна **СКРАЋЕНА** верзија књиге (без другог и трећег поглавља, закључка, библиографије, табли са илустрацијама и карата)
- Продаја: Књижара Богословског факултета СПЦ, Ул. Краља Петра бр. 2, Београд, тел: +381(0)11 2183 991 (цена 1.300 динара)
- Е-издање „Пројекат Растко“, www.rastko.rs

КАРТЕ

- Промотивна **СКРАЋЕНА** верзија књиге (без другог и трећег поглавља, закључка, библиографије, табли са илустрацијама и карата)
- Продаја: Књижара Богословског факултета СПЦ, Ул. Краља Петра бр. 2, Београд, тел: +381(0)11 2183 991 (цена 1.300 динара)
- Е-издање „Пројекат Растко“, www.rastko.rs

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

271.222(497.11)-9"06/12"
94(=163.41)"06/12"
904(497.11-89)

ЈАНКОВИЋ, Ђорђе, 1947-

Предање и историја Цркве Срба у светлу археологије :
кратак преглед од почетка до турске окупације / Ђорђе Јанковић ;
[израда карата Зоран Јовичић, Кристијан Релић]. -
Београд : Хришћанска мисао : Хиландарски фонд ;
[Фоча] : Универзитетски образовани православни богослови ;
[Ваљево] : Задужбина "Николај Велимировић и Јустин Поповић",
2015 (Ваљево : Ваљево-принт). - 420 стр. : илустр. ; 28 см. -
(Библиотека Велики свечаник / Хришћанска мисао. Посебно издање)

Тираж 500. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија: стр. 323-341. - Регистар.

ISBN 978-86-83643-96-7 (ХМ)

- а) Српска православна црква - Историја - 7в-13в
- б) Хришћанство - Историја - Илирик - 1в-6в
- в) Археолошка налазишта - Српске земље

COBISS.SR-ID 213900044